

БРАНКИЦА Б. ЧИГОЈА
ЈЕЗИК ПАВЛА ПАПИЋА, БОСАНСКОГ ФРАЊЕВЦА
ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Рецензенти: проф. др Славко Вукомановић
проф. др Божо Ћорић

Тираж: 300 примерака

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство за науку,
технологију и развој Републике Србије и „Чигоја штампа”

Издаје: Институт за српски језик САНУ, Буре Јакшића 9

Компјутерска припрема слога: „Чигоја штампа”

Штампа: „Чигоја штампа”, Београд

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОГ ФИЛОЛОГА

Нова серија, књ. 19

Уредник
академик МИЛКА ИВИЋ

БРАНКИЦА Б. ЧИГОЈА

ЈЕЗИК ПАВЛА ПАПИЋА,
БОСАНСКОГ ФРАЊЕВЦА
ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Београд
2001

Овај рад представља докторску дисертацију која је одбрањена 28. јуна 1995. године на Филолошком факултету у Београду. Комисију су сачињавали академик Асим Пецо, проф. др Славко Вукомановић и проф. др Божо Ђорић.

Текст дисертације незнатно је измењен према примедбама чланова комисије у току одбране и суђеснијама рецензента.

Овом приликом захваљујем се ментору проф. др Славку Вукомановићу на несебичној помоћи и члановима комисије на конструктивним примедбама.

Посебно се захваљујем др Аници Назор њадаињем директору Слара-славенског завода „Светозар Ристић” из Загреба, као и библиотекару завода, Злати Мајер, које су ми помогле око прибављања књига рукописа Павла Пајића. Несебичну помоћ пружио ми је фра Игнације Гавран у годинама када је рати био на помолу, када ми је у теишким условима уступио свој, њада још необјављени, раишијани њекси рукописа Павла Пајића. На њоме му се захваљујем. Захваљујем се и проф. др Ивану Клајну на корисним суђеснијама око превода са италијанског језика.

Деда Майи

САДРЖАЈ

ПРВИ ДЕО

УВОД	11
Почеци књижевног рада фрањевачких писаца	13
Фрањевачки писци XVII века	16
Опште одлике књижевног језика фрањевачких писаца	18
Фра Павао Папић (Сарајево, 1593 – Високо, 1649)	22
Папићевих <i>Седам ѓрубљи</i> у односу на Салутијево дело <i>Le sette trombe</i>	24
Папићев аутограф <i>Седам ѓрубљи за ѓробудийи</i> <i>ѓрешника на ѓокору</i>	29
Графијске и ортографске одлике Папићевог дела	30
<i>Босанчица</i>	30
Палеографски опис Папићевог дела <i>Седам ѓрубљи</i>	35
Правописне одлике Папићевог рукописа	40
Обележавање вокала	40
Вокал <i>o</i>	41
Вокално <i>p</i>	41
Обележавање консонаната	41
Сугласник <i>j</i>	41
Обележавање сугласника <i>љ</i> и <i>њ</i>	46
Обележавање сугласника <i>њ</i>	48
Обележавање сугласника <i>љ</i>	50
Обележавање сугласника <i>ћ</i> и <i>ђ</i>	52
Обележавање сугласника <i>ч</i> и <i>џ</i>	53
Употреба графеме <i>шѓа</i> (ш)	54

Правопис	56
Преглед обележених и необележених	
асимилација у префиксима	57
Везе основе и наставка	59
Удвојено писање вокала и консонаната	60
Удвојено писање вокала	61
Удвојено писање консонаната	62
Писање сугласника <i>x</i>	62

ДРУГИ ДЕО

ФОНЕТИКА	69
Вокали и вокалске промене	69
Глас <i>џ</i>	69
Рефлекси <i>ја̋и̋а</i>	69
Остали вокали	80
Самогласник <i>a</i>	80
Сажимање и асимилација вокала	83
Губљење вокала	84
Покретни вокали	85
Покретне речце	85
Сугласници	86
Сугласник <i>x</i>	86
Сугласник <i>j</i>	90
Сугласник <i>џ</i>	92
Сугласник <i>л</i>	93
Сугласници <i>ћ, њ</i> и <i>ч, џ</i>	95
Сугласници у страним речима	96
Јотовање	97
Губљење сугласника	103
Асимилација, дисимилација сугласника и друге појаве	104
Палатализација	105

ТРЕЋИ ДЕО

МОРФОЛОГИЈА	111
Именице	111
Род именица	111
Појединачне именице	111
Плурал именица	113
Датив, инструментал и локатив множине	116
Локатив множине	121
Заменице	125
Придеви	127
Бројеви	129
Глаголи	130
Презент	130
Императив	131
Глаголски прилог садашњи	132
Глаголски прилог прошли	133
Инфинитив	133
Аорист	133
Трпни придев	134
Имперфекат	134
Перфекат	135
Плусквамперфекат	135
Футур	135
Потенцијал	136
Прилози, предлози, везници, узвици	136

ЧЕТВРТИ ДЕО

ИЗ ТВОРБЕ	145
Из грађења речи	145
Из лексики	148

ПЕТИ ДЕО

ИЗ СИНТАКСЕ	155
Ред речи	155
Ред енклитика	156
Негација	156
Романски утицај (синтаксички калкови)	156

ШЕСТИ ДЕО

ЗАКЉУЧАК	161
ЛИТЕРАТУРА	183

ПРВИ ДЕО

У В О Д

Легенда каже да је прве фрањевачке самостане на нашој територији основао Фрањо Асишки приликом свог путовања на Исток после 1212.¹ Још 1233. број самостана је био толики да је за њих организована засебна провинција (Provincia Sclavoniae) која је обухватала Далмацију.

У другим изворима помиње се да је први фрањевац ступио на тло Босне 1248.² Био је то, изгледа, хрватски фрањевачки провинцијал, којег је послао Иноћент IV са задатком да извиди правоверност босанског бана Матије Нинослава. Јулијан Јеленић³ сматра, међутим, да су фрањевци у Босни тек од 1291, када је Никола IV, на молбу српског велможе Стефана Драгутина, који је у то време владао североисточним крајевима Босне, наредио провинцијалу славонске провинције да пошаље у „кнежевство босанско” двојицу теолошки добро образованих фрањеваца. Фрањевци су у Босни 1340. год. основали викарију која се крајем XIV века простирала од Црног мора до Сицилије.

Године 1447, како даље сазнајемо, од босанске викарије отцепили су се угарски самостани, а 1469. и неки далматински. У XVI веку, 1514. године босанска викарија поделила се на две редодржаве „Босну Сребреничку” и „Босну Хрватску”. Прва је обухватала самостане под турском влашћу а друга под угарском. Историјски извори наводе⁴ да се са устаљењем турске власти у Босни, у једном делу Далмације, у Славонији и Угарској подручје Босне Аргентине проширује на оне наше крајеве и ону мађарску територију којом су владали Турци. Фрањевци су се трудили да на сваком турском новоосвојеном подручју прошире поље своје верске делатности. Отуда је у народу остала изрека: „Куда Турчин с ћордом, туда фратар с торбом”.

¹ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија СХС, IV, Загреб, 1929, стр. 765; Enciklopedija Jugoslavije leksikografskog zavoda, Zagreb, 1958, књ. 3, стр. 64.

² Ковачић А., *Bibliografija franjevaca Bosne Srebre*, Сарајево, 1991, стр. 7. Други извори помињу да су фрањевци у Босну дошли већ 1235. да помогну тамошњем бискупу да затира патаренство. Њима је било поверено право инквизиције (в. Vj. Klaić, *Povijest Bosne*, fototip. izd. iz 1882, Сарајево, 1990, стр. 344–346).

³ Jelenić J., *Problem dolaska franjevaca u Bosnu*, Split, 1926.

⁴ *Енциклопедија Јужославије*, стр. 64.

У време турске најезде фрањевци су имали позитивну улогу. Били су блиски са народом и помагали му да лакше подноси невоље турских зулума. У народу су их, како наводе извори, називали ујацима.

Након пада Босне (1463) и Херцеговине (1482) под Турке изменили су се услови живота фрањеваца и њиховог деловања. Они су се тим условима убрзо прилагодили са невероватном виталношћу. Тражили су од Мехмеда II правну подлогу за своје деловање. Године 1463. код Фојнице кустосу Босанске викарије фра Анђелу Звиздовићу додељена је царска повеља. Она је била основ за њихово слободно деловање међу народом. На њеном темељу они су столећима бранили себе и своја права и права својих верника под турском влашћу. На основу те повеље (Ахд-наме) они „су испословали од турске власти бројне фермане, бујрунтије и друге потврде које су им омогућиле да дјелују и у најтежим увјетима живота. Тако је Ахд-нама била заиста 'magna charta libertatis' не само за фрањевце него и за њихове вјернике”.⁵

Уочи Бечког рата провинцији Босни Сребреној припадали су само-стани у: Фојници, Рами, Крешеву, Краљевој Сутјесци, Олову, Сребреници, Тузли, Градоврху и Модричи; у Далмацији у: Имотском, Заostroгу, Живогиошћу, Макаркој и на Висовцу; затим, на простору преко Саве: у Великој, Пожеги, Нашицама и Будиму. Као што видимо, било је то прилично широко подручје по коме су се, мењајући често своја бора-вишта, кретали фрањевци. У време аустријско-турског рата (1683–1689) од самостана у Босни преживели су само самостани у Фојници, Краљевој Сутјесци и Крешеву.

После аустријско-турског рата (1699) фрањевци Босне Сребрене деловали су на подручју три често супротстављене државе: у Босни и Херцеговини, која је била под турском влашћу; у Далмацији, којом је управљала Млетачка Република и у крајевима северно од Саве, којима је владала Аустрија. У XVIII веку (1735) од провинције Босне Сребрене, због политичких и других разлога, оделила се Далмација, а затим и крајеви северно од Саве (1757). Средином XIX века одделила се и херцеговачка област, па је провинција Босна Сребрена сведена на своје данашње границе. Међутим, босанско-херцеговачки фрањевци деловали су на подручју Босне Сребрене пуна четири столећа пре него што се јављају први њихови књижевни ствараоци на народном језику.

Нарочито значајан период у животу католичке цркве који се одразио на делатност фрањеваца јесу прилике после Тридентског сабора (1545–1563). Тада, нарочито у време папе Гргура XIII (1571–1585) развио се жив рад на утврђивању и ширењу вере. Да би се свештенство оспособило за вршење тих задатака, извршена је реформа школовања и образовања свештеника. Основана је посебна организација која је имала задатак да

⁵ Ковачић А., *Библиографија*, стр. 9.

се брине око ширења вере, *Congregatio de propaganda fide* (Збор за ширење вере). Ова организација посебно је бринула о стању вере у крајевима који су били под турском влашћу.

Рад Конгрегације осетио се и у Босни, где су под Турцима за хришћане биле нарочито тешке прилике. Нарочито почетком XVII века међу босанским фрањевцима, јединим католичким свештеницима који су се успели одржати под Турцима, јављају се под утицајем Конгрегације појединци који настоје унапредити рад на ширењу вере.

ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОГ РАДА ФРАЊЕВАЧКИХ ПИСАЦА

Почеци босанске фрањевачке литературе датирају из првих деценија XVII в. Ова литература је плод противреформаторског рада, мада реформације у правом смислу речи није ни било у Босни. Зато је она, тј. њихова делатност, како нас обавештава Х. Куна, више инспирисана од стране Рима него ли што је везана „за неку у то вријеме специјално искрслу проблематику у вези са појавом протестаната”.⁶ Фрањевци су у крајевима под турском влашћу делили судбину свог католичког пука са којим су били у доста блиским везама. Они су кроз деценије и векове били једини ослонац католичком становништву у моралном и националном погледу. Плод те њихове узајамности са пуком је релативно богата литература намењена пуку. Углавном су то дела, како нас обавештавају историје књижевности, утилитарна по карактеру, религиозна по садржају и специфична по језику. Махом су то компилације, преводи и прераде тада популарних италијанских и других писаца, као што су: Белармино, Ледесма, Херолт (кога су глагољашу у XIV веку преводили), Хајстербах, Камби, Б. Салути и др.

Ова књижевност се не надовезује на раније традиције босанске средњовековне књижевности. Она је подстакнута католичком обновом, важна за Босну и друге хрватске крајеве под Турцима. Та књижевност има културноисторијски значај и због великог подручја на којем се читала, а које се протезало од Приморја преко Славоније до дубоко у Угарску, на подручју Босне Сребрене. Она је имала за циљ да својом пропагандном моћи обједини у верском погледу цело подручје Босне Сребрене. Зато су се фрањевци послужили моћним средством – књижевношћу, и то оном која ће својом речју бити блиска пуку којем је намењена. У том смислу је њихова делатност добила на значају: она је тиме постала доступна ширем кругу читалаца или барем слушаца. Негде у приближно исто време (од XVI до XIX века) на овим просторима под

⁶ H. Kuna, *Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII v.*, Djela XXVII, Sarajevo, 1967, стр. 5.

Турском развијала се на народном језику а арапским писмом писана аљамијадо књижевност.⁷ Фрањевачки самостани постали су места где се реч о Богу у различитим литерарним остварењима, у делима црквеног карактера неговала на народном језику, заправо локалном дијалекту. Ипак се језик те књижевности не може у потпуности, у свим цртама свести на локални дијалекат или матерњи говор фрањевачких писаца. Многе фонетске и морфолошке црте ових књижевних дела поклапају се са цртама локалних босанских говора, а за многе налазимо потврде у књижевним остварењима ранијег периода.

Заправо, у својим почецима та књижевност се ослањала на старију хрватску књижевност исто онако као што су се на њу надовезивали и први књижевни ствараоци других хрватских крајева. Хрватска глагољска књижевност је заједнички именитељ књижевних почетака стваралаштва на народном језику код Хрвата. Она те почетке везује у једну целину. Фрањевачка књижевност чини целину и са осталим делом противреформаторске књижевности која се развијала, као што је већ речено, у Далмацији, Хрватској и Славонији. „Особито и знаменито је то што је она на штокавском дијалекту, углавном ијекавском говору, што она крчи пут јединственом језику и књижевности, како Хрвата тако и Срба”.⁸ То тим пре када се зна да хрватска књижевност овог периода у погледу књижевног језика болује од регионализма. Она је, као што је познато, у језичком погледу подељена на три подручја: на кајкавско, чакавско и штокавско. Главни домаћаји и пун процват стваралаштва на овим дијалектима се хронолошки не поклапају на сва три наречја, али се може говорити о постојању три регионална тока.

Хронолошки је на првом месту глагољска књижевност са чакавском подлогом у употреби све до XV века, затим у XVI веку то наречје као књижевно-језички израз доживљава процват и врхунац на челу са Марулићем, Хекторовићем, Бенетовићем, Луцићем, Зоранићем и др. Почетком XV века на подручју Хрватске јављају се дела на кајкавском књижевном језику, који се развија нарочито крајем XVI века са Крајчевићем, Хабделићем, Белостенецом и др. Осећајући недостатке

⁷ То значи да фрањевачки писци у овом времену и на поменутих просторима нису једини ствараоци којима је основа народни говор. О аљамијадо књижевности постоји богата литература на нашем и страним језицима. На пример: Kombol, *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1945, str. 214–216; Otto Blau, *Bosnisch-türkische Sprachen den Kmaeler*, Leipzig, 1868; S. Kamura, V. Čorović, *Serbokroatische Dichtung bosnisher Muslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert*, Sarajevo 1912; V. Čorović, *Ajvaz-Dedina Kasida, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1927, VII, 189–195; W. Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamijado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen, Muslime*, Muenchen, 1969; Isto, *Die Entwicklung der arabischen Druckschrift zu ihrem Gebraucht fuer das Serbokroatische, Die Welt der Slaven*, XVII, 4, 359–375; Isti, *Beitraege zur Erforschung des serbokroatischen Aljamijado-Schrifttums*, Suedost Forschungen, XXVIII, 1969, 94–122; Asim Peco, *Jezički izraz Aljamijado književnosti i Vukov princip „piši kao što govoriš”*, *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, München, 1991, str. 19–26.

⁸ K. Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. st. u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb, 1969, str. 149.

тог културног регионализма, посебно се истичу писци тзв. озаљског књижевно-језичког круга, који су настојали на доста оригиналан начин створити књижевни језик спајањем чакавског, кајкавског и штокавског наречја. Најбитније из тог раног времена је уочена комуникацијска сметња на релацији избора одређеног дијалекта за основицу књижевног језика. Поред чакавске и кајкавске књижевности јавља се и књижевност на штокавском наречју, и то најпре у Дубровнику од почетка XV и XVI века са Ш. Менчетићем, Џ. Држићем, М. Држићем, Ветрановићем, Златарићем и другим писцима XVII века (Гундулићем, Палмотићем). Од почетка XVII века уследила су дела босанских фрањеваца, која, после Дубровчана, по други пут уводе штокавско наречје у књижевност. На тај начин ствара се изванредан континуитет штокавштине у хрватској култури.

Њихов избор штокавског наречја за основицу књижевних дела није случајан. Особити разлози за то су у широким домаћајима пропагандне делатности на целом подручју Босне Сребрене, која је била претежно штокавска. Будући и сами штокавци, лако су се могли прилагодити тим захтевима. Они су од почетка свога рада имали свест о значају језика којим пишу. Зато му посебну пажњу посвећују у предговорима својих дела, често га називајући тада раширеним називима: *словински, илирски, босански и хрватски* (нарочито они који раде на далматинском подручју). На свој начин они теже уједначавању књижевно-језичког израза. За фрањевачке писце се може рећи да су у великој мери примењивали начело: пиши као што народ говори. По тој врсти настојања и схватања блиско су Вуку Стефановићу Караџићу и илирцима, који су стварали два века касније. И сами су најзад једном својом струјом (она која је школована у Угарској) били укључени у значајне токове илирског покрета.¹⁰ Какав је и колики је њихов утицај на токове илирског покрета био најбоље говоре студије Херте Куне.¹¹ Они су били први илирци у Босни и Херцеговини. Поред тога, стоји чињеница да је њихова књижевност, касније, у формирању хрватског језичког стандарда имала значајну улогу.¹²

⁹ Z. Vince, *Putovima hrvatskog književnog jezika*, Zagreb, 1978, стр. 45.

¹⁰ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak, fototip. izd., Sarajevo, 1991, стр. 173. Познати илирци међу њима били су фра Грга Мартић и фра Јукић Иван, покретачи и уредници првог босанског часописа *Босански илустрације* (1850, 1851, 1861, 1870).

¹¹ H. Kuna, *Jezik Bosanskog prijatelja*, Svjetlost, Sarajevo, 1983. Аутор нас обавештава о традицији фрањевачког књижевно-језичког израза, која је делом и у овом часопису заступљена, неговању матерњег говора и уношењу његових особина у литерарни израз, као и о сфери неслагања с вуковским језиком (специјално у синтакси, која је „код Вука у границама изворне штокавштине”, стр. 21); *Isti, Grafijsko ortografski uzusi iliraca i književno-franjevačka tradicija u „Bosanskom prijatelju” – Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Muenchen, 1991, стр. 27–39; *Isti, Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira*. – Зборник за филологију и лингвистику XIV/1, Нови Сад, 1971, стр. 33–53; и др.

¹² Z. Vince, нав. дело, стр. 45.

Фрањевачки писци XVII века

Време када се фра Павао Папић јавља као писац својом књижевном делатношћу јесте тек време настајања језика фрањевачке литературе, њиховог специфичног коинеа. Писци XVII века, са становишта језика добијају на значају нарочито век касније када постају узор фрањевачким писцима XVIII столећа. У XVII веку ствара *Матија Дивковић*, који се сматра родоначелником фрањевачке књижевности (*Јелашке код Вареша*, 1563 – *Олово* 1631). Најпопуларнији и најутицајнији на касније фрањевачке писце М. Дивковић имао је врло тежак задатак да, без савремених речника и термилолошких лексикона утире пут хришћанској терминологији и истовремено да ствара нови књижевно-језички израз на штокавском наречју. А да је у томе послу био врло успешан сведоче бројна издања његових књига: *Наук крстијански* (са *Сћо чудеса*, 1611), *Бесједе* и *Наук крстијански с мнозиими ствари духовниими* (1616). На њега се као најчитанијег писца угледају и каснији фрањевачки писци у XVIII веку. Његов рад само је делимино језички испитан.¹³ Дивковић је своја дела штампао *босанчицом*. Он потиче са ијекавско-шћакавског подручја, али су каснија издања његових дела у великој мери икавизирана. Дивковићев савременик је *Иван Бандулавић* (Горњи Вакуф, друга половина XVI в. – прва половина XVII) први је фрањевачки писац који је своја дела штампао латиницом. Његове *Пишћоле* и *еванђеља* први пут штампане 1613. јављају се у деветнаест издања¹⁴. Језик његовог дела лингвистички је испитивала Дарја Габрић-Багарић.

Трећи по старини је фра *Павао Папић* (Сарајево, 1593 – Високо 1649). Он је своје једино необјављено дело, *Седам ѿрубљи за ѿробудити зрешника на ѿкору*, писао *босанчицом*.¹⁵ Његово дело у новије време текстолошки је испитао и објавио фра Игнације Гавран.¹⁶ П. Папић потиче са *ијекавско-шћакавског подручја*.

Његов савременик је *Павао Посиловић* (Гламоч, око 1600 – Рама 1653) за кога је утврђено да је утицао на дело С. Маргитића и Т. Бабића

¹³ Језичком анализом бавио се крајем прошлог века Ђ. С. Ђорђевић (Матија Дивковић. – Прилог историји српске књижевности XVII века, Глас СКА, Београд LI (1896, LIИ/1898). Сматра се да је та анализа, иако у своје време веома значајна, према данашњим захтевима науке непотпуна. Најпотпунија библиографија радова о М. Дивковићу налази се у А. S. Kovačić, *Bibliografija franjevaца Bosne Srebrene*, Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture, Sarajevo, 1991, стр. 108–113. Смернице за лингвистичко испитивање дала је у новије време Н. Kuna, *Lingvistička problematika Divkovićeвог književног stvaralaštva*, Zbornik radova о Matiji Divkoviću, Sarajevo 1982, стр. 25–39.

¹⁴ Литература о И. Бандулавићу у А. S. Kovačić, *Bibliografija*, стр. 55–56; D. Gabrić-Bagarić, *Jezik Ivana Bandulavića*, Svjetlost, Sarajevo, 1989. (1–223).

¹⁵ А. S. Kovačić, *Bibliografija*, стр. 277.

¹⁶ I. Gavran, *Građa за povijest književnosti Hrvatske*, knj. 33, Zagreb, 1991, стр. 155–327. Припремљено издање објављено је латиницом из чега се не може извести анализа графије и правописа.

из XVIII в., а њему самом је био Дивковић узор. Написао је свега два дела: *Наслеђење духовно* (1639) и *Цвиј од кријосџи* (1647), која је штампао у Млецима. Његовим језиком бавио се М. Решетар¹⁷. Своја дела Посиловић је штампао босанчицом, а Решетар је утврдио да је његов језик са *икавско-јекавском* заменом јата.

Готово у исто време стварао је *Стјејан Матијевић* (Тузла, друга пол. XVI в. – ?, прва пол. XVII в.) који је своје једино дело *Исјовиедаоник* штампао црквеном ћирилицом (1630), и то на наговор Рафаела Леваковића, познате личности противреформације у Хрватској. Ово његово дело превод је италијанског дела доминиканца Јеронима Панормитана и није писано с књижевним претензијама. Аутор наводи да га је превео у језик „босански”. Језик С. Матијевића испитао је *Павеших Славко*.¹⁸ Утврђено је да је *ијекавац*.

Најмлађи фрањевачки писац XVII века, чији је језик такође испитан јесте *Иван Анчић* (Липа код Дувна, 1624 – Анкона, 1685). Његово дело језички је испитао Светозар Марковић.¹⁹ Био је плоднији од осталих наведених писаца. Осим једног дела на латинском језику (*Thesaurus reperitus*) штампао је и на српскохрватском језику: *Врајта небеска* (1678) *Свијлосџи крсџјанска* (1679) и *Огледало мисничко* (1681). Своја дела није писао са књижевним претензијама. Он је други фрањевачки писац XVII века поред Бандулавића, који је своја дела штампао *латиницом*. Иначе су *Анчић* и *Посиловић* савременици, суседи по завичају и припадници истог *икавско-шћакавског* говора. И он је са *икавско-ијекавском* заменом јата.

Као што се види из овог кратког осврта на фрањевачке писце XVII века, једино је језик Стјепана Матијевића, Ивана Анчића и Ивана Бандулавића комплексније лингвистички испитан. Језик осталих писаца само је делимично обрађиван, у неким битнијим детаљима, као нпр. рефлекс јата, у делу Павла Посиловића и М. Раднића (М. Решетар). Њихово дело више је сагледавано са становишта текстолошке анализе, где су се тражили извори њихових компилација и превода, што је, свакако, први корак и у језичкој анализи. Такође се настојало, са становишта дијалектологије, утврдити говорно подручје за које су њихова дела по својим језичким цртама, везана. Ипак, изнад свега стоји чињеница да рад на језику фрањевачких писаца XVII века тек предстоји, и то у виду засебних монографија о необрађеним писцима, као и у виду синтетизо-

¹⁷ М. Решетар, *Посиловићев икавско-јекавски говор*, ЈФ, књ. VIII, Београд, 1928–1929, стр. 83–87. Опширнија библиографија радова о овом писцу налази се у А. С. Ковачић, *Bibliografija*, стр. 287.

¹⁸ S. Pavešić, *Jezik Stjepana Matijevića*, u *Raspave Instituta za jezik*, knj. 1, str. 371–484, Zagreb, 1968. године. Остала библиографија радова о писцу налази се у А. С. Ковачић, *Bibliografija*, 32.

¹⁹ С. Марковић, *Језик Ивана Анчића (босанског ђисца XVII века)*, СДЗБ, Београд, 1958. Остала библиографија о писцу у А. С. Ковачић, *Bibliografija*, 32.

ваних прегледа са тражењем заједничких именитеља у језику ових писаца.²⁰

У седамнаестом столећу, такође су стварали Бандулавић Марко, Бенлић Мато, Бргуљанин Мартин, Булић Илија, Јајчанин Андрија, Липановић Петар, Ограмић-Оловчић Никола, Судић-Ворадинац Фрањо, Шилобадовић Павао и Васиљевић Марко.²¹ Њихова дела, са лингвистичког аспекта, у целисти нису обрађена.

Сви ови писци XVII века имају неке заједничке особине. Они, према подручју са кога потичу и на коме раде, сви припадају или *западном икавско-шћакавском* или *централном и источном ијекавско-шћакавском делу Босне*. Школују се и стичу образовање делом код куће (у Босни) делом у различитим градовима *Италије*, откуда, такође примају извесне утицаје. Своја дела најчешће штампају *босанчицом*, понекад *црквеном ћирилицом*, а изузетно и *латиницом*. Они су ти који формирају специфични књижевно-језички израз.

Проблемима језика фрањевачких писаца, са ширег лингвистичког полазишта, најкомплексније је прилазила Херта Куна,²² која је у својим бројним радовима дала методолошке оквире, у извесном смислу програмску концепцију за изучавање њиховог језика. Стог аспекта значајно је поменути Далибора Брозовића који је писао о улози коју су босански фрањевци имали у афирмисању штокавског наречја, као и о њиховом целокупном доприносу развоју хрватског језичког стандарда.²³

Опште одлике књижевног језика фрањевачких писаца

Делатност босанско-херцеговачких фрањеваца настала је као резултат спровођења противреформаторске пропаганде од стране Рима на широком подручју Босне Сребрене. Будући пропагандно усмерена, ова

²⁰ Од фрањевачких писаца XVIII века обрађен је језик Јеролима Филиповића (Душанка Игњатовић, Београд, 1974), Николе Лашванина (А. Младеновић, 1961), С. М. Маргитића (С. Вукомановић, 1971).

²¹ Dr A. S. Kovačić, *Bibliografija*, стр. 441.

²² Навешћемо само значајније радове Х. Куне из ове области: *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Sarajevo, 1974, стр. 107–226; *Jezik fra Filipa Laštrića bosanskog franjevca XVIII v.*, Djela, knj. XXVII, Sarajevo 1967; *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII v. u svjetlosti književno-jezičkog manira*, Зборник за филологију и лингвистику XIV/1, Н. Сад, 1971, стр. 33–51; *Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije*, Jezik, br. 5, Zagreb, 1962–63, стр. 149–153; *Lingvistička problematika Divkovićevoг književnog stvaralaštva*, Pos. otisak iz Zbornika radova o Matiji Divkoviću Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo 1982, стр. 25–39; *Iz leksike Filipa Laštrića, bos. franjevca XVIII vijeka*, Sarajevo, 1964, стр. 107–137; *Udio franjevačke književnosti XVIII vijeka u stvaranju literarnog jezika zapadnog srpskohrvatskog područja*, Pos. otisak iz „Književnog jezika”, 1–2, Sarajevo, 1972.

²³ D. Brozović, *Uloga bosansko-hercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića*, Jezik 2, Zagreb 1972–1973, стр. 37–51.

делатност захтевала је осим других екстралингвистичких фактора и неке чисто језичке црте. На првом месту стоји захтев да језик тих утилитарних дела буде разумљив што ширем аудиторијуму како би захватио барем целокупни простор Босне Сребрене. У настојању да се прилагоде језику пука, фрањевачки писци били су доследни у одбиру језичког материјала. Они се не надовезују на раније литерарне традиције свога краја већ на традиције глагољске и дубровачко-далматинске побожне литературе, из које осим мотива црпе и књижевно-језички утицај. Из таквог односа према ранијој језичкој традицији проистекао је један број језичких црта које Херта Куна одређује као *књижевно-језички манир*. За њега Херта Куна каже да „није идентичан с одмереним нормирањем стандардног језика, али има с њим извесних додирних тачака, барем у том погледу што до извесне мјере неутралише разлике дијалекатског карактера, произишле из велике језичке диференцираности и расцјепканости народних говора чак и једног дијалекатског подручја”.²⁴

Књижевно-језички израз фрањевачких писаца, према томе, јесте слојевит. Он се састоји из неколико видљивих слојева, међу којима су најважнији:

а) скупина језичких особина које су у мањој или већој мери заступљене у језику свих писаца (књижевно-језички манир),

б) језичке особине које су у извесном смислу специфичност сваког појединог писца, а резултат су утицаја пишчевог матерњег говора или говора средине у којој је писац стварао; и

в) језичке особине које су утицај језика оригинала (код преведених и компилираних дела).

При посматрању сваког од ових слојева треба бити обазрив, јер се они често преплићу, мешају или задиру један у други. Нарочито се то односи на особине под а) и б). Процеси који су доводили до афирмације особина под а), као што смо већ рекли, утицали су на неутралисање дијалекатских разлика у говору појединих писаца. Специфичне локалне дијалекатске карактеристике у извесном смислу постају „жртвама” књижевно-језичког манира, тако да нам језик одређеног писца престаје бити извор аутентичног пишчевог дијалекта. Навешћемо особине које су се код појединих писаца делимично или потпуно утопиле у књижевно-језички манир. То су две изразите фонетске особине, које су одлучујуће када је у питању дијалекатско разврставање босанских говора, и то: рефлекс јата (ѣ) и рефлекс група *stj, *zdj, *skj, *zgj, и то: *ић, жћ* или *иѣ, жѣ*.

Према овој другој особини целокупно босанско подручје издваја се у посебну групу говора штокавског наречја, које је још Милан Решетар назвао шћакавским говорима. Разумљиво је да су рефлекси *šć* и *št* нејед-

²⁴ H. Kuna, *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII v. u svjetlosti književno-jezičkog manira*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/1, N. Sad, 1971, str. 36.

нако заступљени у говорима овог подручја, тј. они су негде доследније шћакавски, а негде се употребљавају групе *шћ* и *жћ* само у одређеним категоријама примера. Такво стање затичемо и код фрањевачких писаца, код којих се јавља и још један додатни проблем. Они писци који се служе ћирилицом за ту гласовну секвенцу имају слово *шћиа* (щ) које скрива евентуалне шћакавизме. У тим случајевима довољно је да писац барем једном употреби (щ) за „šć” (нпр. прилог *чеще*, м. *чешиче*) да се посумња у његову „нормирану” употребу щ. Већина фрањевачких писаца XVII века које смо навели, по месту рођења, шћакавци су, који, међутим, употребљавају графему *шћиа*.

У погледу јата дијалекатско подручје помињаних писаца дели се на две изразитије зоне: а) на источну (и централну) ијекавску и б) западну икавску. На средини негде стоје оазе са мешовитом заменом јата. И у ову особину умешао се књижевно-језички манир па се употребљавају икавизми у области хришћанске терминологије.²⁵ Икавизми су могли ући у литературу потпомогнути с једне стране говорима са западног, босанско-херцеговачког подручја, и, с друге стране, из литературе (дубровако-далматинске, која је све до Гундулића пуна икавизама). Треба увек имати на уму да су фрањевачки писци (и они који се нису током живота покретали са свог ијекавског терена) имали контаката са фрањевцима икавцима. У погледу црквене терминологије, намењене најширим слојевима, усвојене су лексеме са икавским рефлексом јата за читав терен. То не важи само за лексеме које се јављају (и код једног истог писца) дублетно: *шћило/шћијело*, *човик/човијек*, *звизда/звјезда*, *лић/лијеј*, *мистіо/мјестіо*, *рич/ријеч*, *дило/дјело* и сл. Постојање дублетних форми говори о одређеним литерарним утицајима.

Друго извориште у погледу избора рефлекса јата јесте глагољска чакавска књижевност, која је унела одређене лексеме са екавским рефлексом јата. У тумачењу замена јата, према томе, морамо се код сваког писца посебно одредити, узимајући у обзир могуће литерарне утицаје. Битан је и међусобни утицај фрањевачких писаца. Тако, нпр., Дивковић делује на касније писце али и на своје млађе савременике. Анчић, нпр., иако потиче са западнобосанског икавског терена, има икавско-јекавску мешавину какву је Решетар констатовао за Посиловића и Раднића.²⁶ Посиловићу и Анчићу узор је Дивковић који има ијекавску замену са покојом икавском заменом.

Одлика књижевно-језичког манира јесу понекад и особине стране говору краја из којег је писац потекао; али и *архаичност* и *конзерватив-*

²⁵ „... Како је иначе, на терену на којему је рефлекс јата обиљежје вјерске припадности икавизам одлика католика, то су у погледу црквене терминологије намијењене најширим слојевима могле бити већ усвојене ове лексеме с икавским рефлексом јата за читав терен”. У Х. Куна, нав. дело, стр. 42.

²⁶ М. Решетар, *Икавско-јекавски говор М. Раднића*, Јужнословенски филолог, V, стр. 46–52; исти, *Посиловићев икавско-јекавски говор*, ЈФ, књ. VIII, стр. 83–87.

носій. Те особине су, како примећује Х. Куна, у старијој литератури присутније. Због недостатка кодификације у модерном смислу речи и ту се понекад мешају особине из локалног дијалекта. Управо је писање *x* илустративан пример. Глас *x* већина босанских фрањевачких писаца, у ствари, у оно време нема у свом језичком осећању, јер се тај глас у XVII веку губи. Сви ови писци пишу глас *x* у својим делима само не увек на правом месту. Писање гласа *x* потпомогнуто је утицајима дубровачке књижевности, а одржао се и код чакаваца (глагољска књижевност). Осим тога, фрањевци су имали латинско образовање, а латински језик у свом фонолошком систему садржи *x*, што је могло донекле да подржи његову употребу. Због недостатка језичког осећаја (из матерњег говора) за овај глас фрањевачки писци често праве омашке у његовом бележењу: нпр. *хуо* м. *ухо*, *хуода* м. *ухода*, или га неетимолошки пишу: *хусџа* м. *усџа*, *хуши* м. *уши* и сл. То је најбољи доказ да се у њиховом говору *x* није изговарало.

Слично појави са гласом *x* стоји у домену књижевно-језичког манира, као конзервативнија црта, и необележавање новог српскохрватског јотовања. Међутим, ту треба бити обазрив у закључцима јер извесни терени (нарочито централна Босна) и данас показују спорадично чување нејотованих примера у ограниченом броју лексема. Сигурни утицај књижевно-језичког манира јесте неизвршено јотовање у глаголским именицама на *-ње*. Највећи број нејотованих примера најчешће се среће код оних глаголских именица које су саме по себи литерарна творевина, лексеме које су фрањевачки писци сами ковали за потребе што литерарнијег изражавања. Те црте често долазе као утицаји литературе са далматинског тла.

Литерарна особина је и задржавање несажете и непромењене групе *-ао* у глаголском придеву радном, што се у народним говорима вршило већ у XVII веку. Што се тиче морфолошких црта, ту је књижевно-језички манир мање долазио до изражаја. Ту је тешко и одредити стање деклинације именица и заменица, јер је то време када се на овом тлу интензивно врше процеси уједначавања плуралских падежа, формирање нових падежних облика.²⁷ Зато је тешко одредити оно што би могло бити непосредно из матерњег говора самог писца или из говора краја у којем је претежно живео, а шта је позајмљено из остале фрањевачке литературе.

Из свега овога види се да је у тој слојевитој структури књижевно-језичког израза босанских фрањеваца најчешћи и најјачи утицај сло-

²⁷ Х. Куна, у цитираном делу ипак издваја као литерарну црту генитив множине именица средњег рода на *-и*, кога нема у савременим босанским говорима, а јавља се у два типа именица: а) код глаголских именица на *-ЊЕ* и б) код именица са суфиксом *-СТВО*. Она, даље, наводи да је импулс за овакав облик могао доћи из црквенословенског, преко глагољске литературе, где се, према старословенском формирао прво код глаголских именица на *-ње*, да би се отуд проширио на далматинску побожну књижевност, затим, отуда, обухватио именице на *-СТВО*.

јева означених на почетку овог сагледавања под а) и б). Међутим, у домену особина означених под в), у који спада утицај преведених и компилираних дела, јављају се, такође, и неке особине заједничке франчевачким писцима. То је, пре свега, утицај латинске и италијанске синтаксе, који је нарочито јак у пасусима и одељцима у којима се излаже строго теолошка материја. Писци су због цензуре били приморани на буквалан превод, који је уносио конструкције стране српскохрватском језику.

Када се издвоје утицаји означени као књижевно-језички манир и литерарни утицаји преведених и компилираних дела, остаје нам огољена структура пишчевог матерњег говора. Правилно сагледана и упоређена са данашњим стањем у народним говорима, та структура јавља се као важан сегмент ширих дијалектолошких изучавања босанско-херцеговачког говорног подручја.

Босанско-херцеговачки франчевачки писци припадају значајним подручјима са становишта српскохрватске дијалектологије. Наиме, језичка анализа њиховог књижевног дела доприноси бољем сагледавању једног од кључних проблема наше дијалектологије тзв. западноштокавског говора. Посебно је то значајно с обзиром на разуђеност овог говорног типа, а онда и у погледу метанастасичких кретања која су извршена на терену западне али и источне Босне.²⁸

Франчевачки писци са босанско-херцеговачког подручја, дакле, створили су посебан књижевно-језички израз, посебан коине, са снажним усмеравањем језичких процеса. Они су те процесе усмеравали са тенденцијом да на терену њихове редодржаве буде што хомогенији писани језик. Њихово школовање, кретање, дописивање, пасторална делатност – све је то захтевало такав развој и погодновало му.²⁹

Фра Павао Папић (Сарајево, 1593 – Високо, 1649)

Он је једини Сарајлија међу франчевачким писцима XVII века. О њему, као и о већини франчевачких писаца оскудни су подаци у литератури.³⁰ Сматра се да Павао Папић потиче из имућне сарајевске породице. Прет-

²⁸ Н. Кuna, *Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije*, Jezik, 5, Zagreb, 1962–1963, стр. 153.

²⁹ D. Brozović, *Uloga bosansko-hercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića*, Jezik, 2, Zagreb, 1972–1973, стр. 51.

³⁰ Штуре податке о животу фра Павла Папића налазимо код фра Јулијана Јелинића (Култура и босански франевци, I, Сарајево, 1912, стр. 229), затим у: Dragutin Prohaska, *Das kroatisch-serbische Schrifttum, in der Bosnien und der Herzegowina*, Zagreb, 1911, стр. 108–109. Најкомплетнију биографију дао је фра Игнације Гавран у: Fra Bartolomej da Salutio, *Sedam trublija za probuditi grešnika na pokoru*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 33, Zagreb, 1991, стр. 166–171. Такође је опширна биографија Папићева и у књизи: Анто С. Ковачић, *Библиографија франеваца Босне Сребрене*, Сарајево, 1991, стр. 276–277.

поставља се да му је брат фра Ловро Папић из Сарајева, којег су Турци мучили 1639. Рано је ступио у фрањевачки ред. Основе писмености стекао је у неком фрањевачком самостану Босне Сребрене, а затим је наставио школовање у Италији. Свештеник је постао 1618. Када се вратио у Провинцију, не зна се, али се 1623. године налазио у Фојници као „лектор”. У исто време у самостану у Градоврху код Тузле налазио се као лектор и фра Матија Дивковић. Исте године провинцијал Маријан Павловић послао га је с фра Јуром Бошњаком (Неретљаком) у Рим са задатком да извести Конгрегацију за раширење вере о смрти фра Петра Сољанина, софијског бискупа о тешком стању у Провинцији. Године 1623–1624. Папић борави у Риму.

За године од 1624. до 1628. није сасвим јасно где се Папић налазио. Већину тога времена провео је у жупи Бачкој, а 1628. започео је своју службу у Београду. У Београду је морао бити и 1625, а навраћао се краће време у Босну (Бања Луку и Олово). У Бачку је отишао вероватно одмах из Рима и тамо провео око три године. Тамо је отишао по декрету Конгрегације за раширење вере. „У Жупи је било много иновјераца: протестаната и православних, па је дјеловање било врло тешко.”³¹

После тога, 1628. на основу декрета Пропаганде Папић је отишао за жупника у Београд. Било је то време оштрих размирица између дубровачких и босанских трговаца. Фра Павао Папић је дошао у сукоб прво с Дубровчанима, а затим и с неким Босанцима. Августа 1629, према оптужби неких Босанаца босански провинцијал фра Андрија Томановић одузео је фра Павлу управу над београдском жупом и преместио га у Високо. Фра Павао се настојао оправдати пред Конгрегацијом за раширење вере и при том је учинио неколико непромишљених потеза. Године 1633. морао се правдати пред управом Провинције због сумње да је послао Турцима податке против барског надбискупа. Извори га спомињу још једном у вези са истрагом о пропасти зворничког самостана и његове чудотворне слике. Неко време уживао је углед код Провинцијала Маријана Павловића и смедеревског бискупа фра Алберта Рандића. Провинцијал га је 1623. предлагао за бискупа у Србији. Фра Павао Папић био је цењен и у Риму. Касније је, како нас историјски извори извештавају, постао контроверзна личност. Сматра се да је томе узрок била његова превелика амбициозност.

Као студент и млади свештеник заносио се мишљу да преведе Библију на народни језик Босне. Према аутографу његовог дела „Седам трубљи” види се да га је Папић завршио 1649. у Високом, у самостану св. Николе. Тада је имао 56 година. Узима се да је те године умро, мада тачан датум његове смрти није нигде забележен.

³¹ Фра Игнације Гавран, *Грађа 33*, стр. 167.

Папићевих *Седам њрубљи* у односу на Салутијево дело *Le sette trombe*

Није редак случај да су дела босанских фрањевачких писаца преводи у то време значајних и познатих писаца католичке хришћанске литературе. Такве писце, као што су Белармино, Ледесма, Херолт, Хајстербах, Камби, Б. Салутио и други, већ смо, у нашем уводном делу, споменули. И дело фра Павла Папића *Седам њрубљи за њробудиии ѓрешника на њокору* представља, у ствари, превод дела *Le sette trombe per risvegliare il peccatore a penitenza*, тада веома познатог савременика Папићевог, италијанског писца из Сокане (1558–1617), страственог реформатора који је цео свој живот и дело провео пропагирајући идеале хришћанске католичке догме. Фра Бартоломео да Салутио писац је који је ушао у историју италијанске културе „као човјек који је наставио традицију великих талијанских фрањевачких проповједника XIV и XV стољећа: св. Бернардина Сијенског, св. Ивана Капистрана, св. Јакова Маркојског. С једнаким жаром као и они дјеловао је живом ријечју и својим списима да промијени живот не само појединаца него и друштва”.³²

Фра Бартоломејева богата писана дела можемо поделити на духовна (аскетско-мистична), песничка и писма. Главнија дела из сваке скупине су следећа: 1) Духовна: *Ојорука душе Боџу* (1604); *Свјејљосџи душе жељне савршеносџи* (1605), које је доживело 7 издања за четврт века; *Рај конџемџлајивних душа* (1607), *Школа божанске љубави* (1609), *Изуми љубави* (1611), *Седам њрубљи* (1612) и др. 2) Песничка дела су му: *Абецеда божанске љубави* (1609. и 1622), *Духовна муза* (1611), *Уџјеха ѓрешника* (1620), *Живоџи душе* (1614) и др. 3) Писма: *Духовна џисма* (1629).

Поред ових најпознатијих наведених дела фра Бартоломео да Салутио има и неиздатих дела.³³

Као што се из наведеног види, дело *Le sette trombe* (*Седам њрубљи*) спада у Салутијева духовна дела (аскетско-мистична). Његову текстолошку структуру проучио је фра Игнације Гавран.³⁴ Он наводи да је то „позив истински религиозног, заузетог проповједника људима да се обрате и да поправе свој живот”.

Дело *Седам њрубљи* у италијанској верзији састоји се од неколико целина: а) Увода, б) Главног дела, в) Напомена и наука и г) Примера.³⁵ Оно се од Папићевог дела разликује у томе што је Папић додао још: а)

³² Fra Ignacije Gavran: Fra Bartolomej da Salutio, *Sedam trublji za probuditi grešnika na pokoru*, Града за повјест књижевности Хрватске, књ. 33, Загреб, 1991, стр. 162.

³³ Фра Игнације Гавран, нав. дело, стр. 162.

³⁴ Фра Игнације Гавран, нав. дело, стр. 162–166.

³⁵ Све податке о делу Бартоломеја да Салутиа (*Le sette trombe*), као и о Папићевом преводу (*Седам Трубљи*) наводимо према истраживањима фра Игнација Гаврана, објављеним уз издање текста превода у поменутом броју Грађе за повјест књижевности Хрватске.

даљне примере, б) Објављење св. Бернардину и в) непотпуни Наук и понуковање сваком. Уз то још треба додати и посвету преводиоца писцу стављену на почетак књиге.

Писац посвећује дело „обраћеној грешници” св. Магдалени. У Уводу он упућује позив грешницима на обраћење, као брат грешник браћи грешницима. Назив овог дела и спољни оквир излагања узети су из Апокалипсе св. Ивана. Писац само спомиње анђеле трубаче и једва да спомене догађаје које они најављују (пожаре, рат, падање звезда и др.). Он каже само: „И први анђеоски трубом затруби”, тако други, трећи и остали редом. Фра Игнације Гавран у наведеном делу уз издање овог превода наводи да је код Салутија само схватање Апокалипсе погрешно. Наиме, Салутио замишља да је Апокалипса књига пророштава која треба да се остваре на концу света. У ствари, Апокалипса представља опис страха које први хришћани трпе или су већ претрпели, и то је опис представљен у виду будућих догађаја, изражен стандардним апокалиптичким сликама. Основна порука књиге је утешити и охрабрити оне који трпе. Међутим, ово погрешно схватање Апокалипсе за Салутијево доба је сасвим нормална појава. Тако се она тумачила у његово време.³⁶

У 1. поглављу Главног дела Салутио излаже поделу целине. Главни део састоји се од 37 поглавља, која су распоређена у седам скупина, према седам апокалиптичких трубљи, о којима говори св. Иван у свом Откровењу. У 1. трубљи излаже тешку увреду коју чини грешник грехом Богу (погл. 2–3); у 2. трубљи (погл. 4–6) предочава ружне последице греха и колико је грех мрзак Богу; у 3. трубљи приказује штету коју чини грех човеку за његова живота (погл. 7–13); у 4. трубљи (погл. 14–22) приказује велико зло које му грех чини на часу смрти; у 5. трубљи (погл. 23–29) говори о тешким последицама греха на страшном суду; у 6. трубљи (погл. 30–34) представља се грешничково стање у паклу, куда га доводи грех; у 7. трубљи (погл. 35–37) износи се у каквом се друштву креће грешник за живота, на самрти и после ње. После трубљи, писац доноси *Напомене и науке* са 103 кратка побудна потицаја и упуте како да се остави грех. У том делу резимирају се у ствари мисли изнесене у Главном делу, али у облику савета.

Након овог дела, наведени су *Примери* који се као књижевни род знатно разликују од досадашњег излагања. Примера има и у Главном делу (34–36 поглавље). Овај део садржи око петнаест наслова (у италијанском оригиналу четрнаест) али се у последњем наслову налазе три згоде, тако да је укупни број примера већи од петнаест. Фра Игнације Гавран наводи да су „Примери” узети најчешће из списка 14. и 15. века, али их има и који потичу из првог миленија, нпр. *Грешница Марија у лађи* (бр. 14). Највећи део узет је из „*Хронике Мање браће*”: *Сладокусни*

³⁶ „Тада још нису биле откривене друге апокалиптичке књиге жидовског поријекла, на основу којих је откривен њихов род, књижевни поступак којим су састављене и право значење њихових критичких израза” (Фра Игнације Гавран, нав. дело, стр. 164).

фрајтар (бр. 2), *Охоли фрајтар* (бр. 3), *Зайјани грех* (бр. 4), *Раскајани освейољубиви йлемић* (бр. 5), *Грешник који неће да йојрави учињено зло* (бр. 6), *Судбина фрајтра који није обдржавао својих завети* (бр. 13–а), *Судбина фрајтра-власника* (13–б). Из *Хроника* узет је и један пример који се наводи у Главном делу – *О йојребам* душа у *чисти-лишћу* (погл. 36). Четири примера узета су из књиге „Ученик” Јохана Херолта: *Кажњена йлесачица* (бр. 10), *Обраћеница коју храбри дејше Исус* (бр. 11), *Моћ зазивања Маријина имена* (бр. 12) и *Гиздава мајка* (бр. 15). Такође из исте књиге узета је прича *Две колудрице* (погл. 34), која се налази у главном делу. Два примера узета су из *Огледала йримера: Блудник измењеног лика* (бр. 1) и *Нераскајана грешница* (бр. 9), затим у главном делу *Ойац и син у йаклу* (погл. 34). Један пример узет је из *Живоји свейих ойаца: Смрт богајаша и сиромаха* (бр. 8), а у Главном делу налази се још *Св. Макарије и мрйвачка глала* (погл. 34).

На ове примере Бартоломеа Салутија фра Павао Папић додао је још пет-шест својих, који су сви узети из дела *Сличности живоји* (*De conformitate vitae*). Поред тога Папић је међу Салутијеве примере уметнуо и пример *Чудо св. Анйе с богајашевим срцем*, које је такође преузето из истог дела (Примери, бр. 7). На све ово Папић је додао још и *Објављење св. Бернардину*, песнички разговор душе и тела након смрти. Овај део дат је у стиховима, у дистисима, који се састоје од четири полустиха од по шест слогова, са римом на крају првог и другог стиха. Према фра Игнацију Гаврану, није познато који је текст непосредно послужио Папићу код записивања *Објављења св. Бернардину*. Ово су релативно чести стихови који се сусрећу и у прози као, на пример, у познатом ћирилском зборнику дубровачком из 1520, *Либро од мнозијех разлога (Чйеније Бернарда)*.³⁷ Овај мотив био је омиљен и код средњовековних писаца. На пример, Марко Марулић је написао *Говорење св. Бернарда од душе осујене*, песму у стиховима која представља најстарији штампани пример овог мотива код нас. Касније се ово дело појавило и код фра Стишана Маргитића у његовој књизи „*Изйовид карсийанска*” под насловом „*Верши ойи душе осујене како би очийовано свейому Бернарду*”. Најсроднији и најближи овоме тексту што га доноси Папић у свом рукопису јесте варијанта из 1659, коју је објавио Фрањо Фанцев.³⁸

Иза овог дела Папић је додао *Наук и йонуковање*, као неки наставак првог, испеван на исти начин. Тај део је у овом рукопису Папићевом непотпун а целовити текст објавио је Фрањо Фанцев.³⁹ Како крај текста

³⁷ Либро од мнозијех разлога (*Дубровачки ћирилски зборник* од 1520. издао М. Решетар), Ср. Карловци, 1926, стр. 201–204.

³⁸ F. Fancev, *Grada za povijest hrvatske crkvene drame u Gradi za povijest književnosti Hrvatske*, knj. XI, стр. 39. Треба напоменути да фра Папић није разликовао св. Бернарда од св. Бернардина. Први је био цистерцит, савременик и противник Абеларда, а други познати фрањевачки проповедник (1380–1444). У спису се ради о св. Бернарду, а не о св. Бернардину.

³⁹ F. Fancev, *Nekoliko priloga za stariju hrvatsku književnost u Gradi za povijest književnosti Hrvatske*, knj. VIII, JAZU, Zagreb, 1–62 (41–53).

недостаје, фра Игнације Гавран је 150. страницу (*recto*) допунио са 25 стихова према поменутом издању Ф. Фанцева.⁴⁰

На крају овог прегледа резимирали бисмо изворе Салутијевих примера, јер су они важни и за дела осталих босанских црквених писаца, почевши од Дивковића па даље. Фра Игнације Гавран у својој текстошкој анализи Салутијевог дела и Папићевог превода наводи неколико дела познатих средњовековних католичких писаца, које ћемо и ми овде поменути. Из тих дела Салутио је преузимао цитате или их је парафразирао у својим компилацијама.

а) *Хроника Мање браће* дело је фра Марка из Лисабона. Овај писац је сакупио документе који се односе на историју реда, и то из Шпаније, Италије и Француске. На темељу тих докумената фра Марко је саставио на португалском и шпанском низ биографија истакнутих фрањеваца. Ово дело издавано је више пута, а први италијански превод појавио се 1581.⁴¹

б) *Ученик* (код Папића „Дишипуо”) или, у оригиналу, *Discipulus*. Ово дело написао је познати средњовековни црквени писац Јохан Херолт. Његова књига садржи јасне и народу приступачне проповеди са много примера. Управо из овог дела узео је своје примере и Матија Дивковић у својој књизи *Сво чудеса* (1611).

в) *Огледало њ примера* дело је непознатог фламанског писца из друге половине XV века. Ово дело је доживело четири издања до краја XV века.

г) *Живојџи свейиџи оцаца* настали су на истоку, у доба процвата монаштва. У XV веку штампани су више пута у Италији, Француској, Шпанији, Немачкој и Фландрији.

д) *О сличности живојџа (De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu, liber I—III)* је дело фра Бартоломеа Пизанског. Ово дело било је честа мета протестантских напада у XVI веку.

Уз ова дела фра Бартоломео да Салутио служио се и делима *Духовна ливада (Pratum spirituale)* Ивана Мошуса и *Свјетенице до раја* Ивана Климака.

Према томе, може се закључити да италијанско дело *Le sette trombe* Бартоломеа Салутија представља компилирано дело аскетско-мистичног садржаја, у коме се писац послужио визијом Апокалипсе као спољним оквиром. Унутрашња структура текста садржи бројне цитате и парафразе најпознатијих Салутијевих савременика Марка из Лисабона, Јохана Херолта, фра Бартоломеа Пизанског и сл., као и дела која су знатно раније настала, а била су популарна у Салутијево време.

Превод Павла Папића (*Седам њрубљи за њробудииџи ѓрешника на њокору*) осим наведене структуре доследног превода садржи и неке

⁴⁰ То је у поменутом издању које је приредио И. Гавран истакнуто посебно, тако што је штампано курсивом.

⁴¹ Фра Игнације Гавран, нав. дело, стр. 165.

делове које је Папић сам додао. То су: а) даљни примери; б) Објављење св. Бернардину и в) непотпуни Наук и понуковање, као и на почетку дела посвету писца.

Салутијева књига (*Le sette trombe per risvegliare il peccatore a penitenza*) први пут је објављена 1612. а до 1900. доживела је осамнаест издања. Папићев превод (*Седам њрубљи...*) био је приређен за штампање у Високом 1649. али из непознатих разлога није објављен.

Када се говори о Папићевом преводу, треба имати на уму бројне проблеме пред којима су се налазили и други писци-преводиоци истог времена. У то доба није постојао језички стандард хрватског језика а поготово није било устаљене терминологије разних струка нпр. филозофије и теологије.⁴² У побожним делима тога времена често су се наводиле изреке из Св. писма, које је сваки преводилац морао сам да преведе с обзиром на то да Библија није била преведена на српскохрватски језик. Вулгатин латински превод Библије био је давно преведен и понегде неразумљив, што је све представљало отежавајућу околност за преводиоца. Други веома битан проблем са којим се Папић морао сусрести у свом раду је што тадашњи преводилац није имао, као ми данас, на располагању добре речнике и термилошке лексиконе. Као што видимо, у оцени Папићевог превода не бисмо смели бити престоги, јер је он у свом раду био у највећој мери препуштен самоме себи.

Критичком анализом Папићевог превода бавио се једино фра Игнације Гавран, који је у свом чланку о језику Папићевог превода анализирао и појединости италијанског одн. латинског текста. Он је у тој својој анализи указао на ситне недоследности Папићевог превода, те навео предлоге за бољи превод. За нас је, међутим, значајна оцена коју је дао фра Игнације Гавран, а то је: „Узет у цјелини, овај пријевод преноси мисао талијанског писца доста вјерно“.⁴³

Ова текстолошка анализа показује неколико ствари. Пре свега, ради се о преводу, и то не неког дела из давне прошлости, већ је у питању Папићев савременик, италијански писац. И тај писац у својим компилацијама махом се служио делима својих савременика. Тиме желимо истаћи да је хришћанска доктрина садржана у делу *Седам њрубљи* имала неколико језичких изворника пре него се нашла на српскохрватском језику. То су латински и италијански језик пре свега, а затим и шпански. Познато је да је Папић био упућен на последнији превод нарочито цитата из Библије с обзиром на цензуру која је била веома јака. У тим случајевима, са језичке стране највише очекујемо утицај латинског језика. Наравно, у оним деловима које је Папић додао на Салутијев превод у највећој мери очекујемо да је дошао до изражаја Папићев матерњи језик.

⁴² Фра Игнације Гавран, *Фра Павло Папић као њреводиоцац*, Посебан отисак из *Regiones paeninsulae Balcanicae et proximi orientis*, Bamberg, 1988, стр. 310.

⁴³ Фра игнације Гавран, *Фра Павло Папић као њреводиоцац*, стр. 310.

Уз једну ограду, која се односи на *Објављење св. Бернардину и Наук и Њонововање*, јер су писани у стиховима. Као дела писана у стиховима, ова два одељка Папићевог превода подлежу другачијим критеријумима у језичкој анализи. То су, пре свега, захтеви стиха, утицај одређене песничке традиције, а најзад треба утврдити да ли су стихови преузети из неког дела, да ли се ради о препеву или слободнијем преводу.

Ми ћемо у нашем раду настојати осветлити језичку структуру Папићевог текста са сва три аспекта која смо навели у уводном делу. Посматраћемо скупину језичких особина које су у мањој или већој мери заступљене у језику свих фрањевачких писаца (XVII века) што Х. Куна назива књижевно-језичким маниром, затим језичке особине које су у извесном смислу специфичност Папићевог матерњег говора и најзад, језичке особине које су утицај Салутијевог дела (*La sette trombe*). Настојаћемо да ову тројну структуру посматрамо кроз све језичке нивое. Пре свега, посматраћемо те особине на фонетском нивоу, затим на морфолошком, колико нам материјал буде пружао посматраћемо и грађење речи а затим и лексичко-синтаксички ниво. Ова тројна структура Папићевог превода на крају наше анализе треба да нам покаже особине књижевног језика Павла Папића, као и, колико то буде могуће, особине његовог матерњег говора.

Папићев аутограф *Седам шрубљи за шробудийи грешника на њокору*

Као што је већ поменуто, на првој страници Папићевог рукописа *Седам шрубљи за шробудийи грешника на њокору* стоји да је дело настало у манастиру св. Николе у Високом, 1649. године и да је посвећено фра Михајлу Богетићу. Тиме су нам пружени подаци о тачном датирању овог језичког споменика. У каснијој литератури у познатим библиографијама босанских фрањеваца та се година узима као година штампања дела мада се не наводе подаци где је дело штампано. До сада, уз напоре многобројних истраживача да се пронађе макар и један штампани примерак, може се рећи да нема трагова о штампаном делу. Сачувани аутограф Папићевог рукописа налази се у фрањевачком самостану на Каптолу 9, у Загребу. Тај рукопис су височки фрањевци за време аустријско-турских ратова пренели у XVII веку у фрањевачки самостан у Вуковару. Одатле су га после II светског рата пренели у Загреб. Копију овог значајног рукописа поседује библиотека Старославенског института у Загребу, која нам га је уступила на коришћење. Папићево дело први пут је у целости, као језички споменик, штампано у припреми фра Игнација Гаврана у часопису Грађа за повијест књижевности Хрватске, књ. 33, 1991, у Загребу (стр. 155–325).

Папићев рукопис је увезан у кожне корице црне боје које омотавају дрвене дашчице, тако да дебелина тих корица износи 8 mm.⁴⁴ На хрпту се налазе три избочине за везачку узицу. Оквир је украшен с четири жига спреда и отрага, на којима је приказан лик човека с неком заставицом, а читљива су слова „Belgrado” која окружују лик. Фра И. Гавран претпоставља да се ради о лику св. Ивана Капистрана па може бити да је оквир накнадно стављен у Славонији, где се у XVIII веку простирала провинција св. Ивана Капистрана. Оквир је украшен линијама које граде правоугаоник према формату књиге. Крст у том правоугаонику и ромб који настаје спајањем врхова крста такође су видљиви. Величина оквира је 21 x 15,3, а величин листова 20 x 14,2 cm. Рукопис је исписан на папиру млечнобеле боје који је доста танак али доброг квалитета, с воденим жигом. Исписан је црним и црвеним мастилом. Црвена боја употребљена је за наслове и истицање, као и за цитате. Спољни чисти руб листа износи 4 cm а супротни 1,5 cm. Почетна слова искачу из реда текста а тако и цитирани аутори и бројеви.

Последњи листови (147–150) доста су оштећени са стране хрпта, а четири даљна листа (151–154) у целости су истргнута, тако да је остао само доњи унутрашњи руб. Рукопис је у том делу текста оштећен или га нема. Пагинација је извршена накнадно графитном оловком али тако да су назначени само листови (1–150) па дело према томе садржи 300 сачуваних страница. На стр. 67 (recto) грешком је био испуштен део текста који је накнадно дописан на посебну траку папира и налепљен, с тим што је кружићем означено где тај додатак треба уметнути.

Рукопис је исписан уредно босанском ћирилицом али врло ситним словима, због чега га је тешко читати. Ако је негде случајно испуштено слово, оно је накнадно стављено изнад речи. Уз рукопис се сачувало и неколико Папићевих писама, затим извештај о стању Провинције Босне Сребрене, који је писао заједно са фра Јуром Бошњаком.⁴⁵ То нама за овај рад није било доступно.

ГРАФИЈСКЕ И ОРТОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ПАПИЋЕВОГ ДЕЛА

Босанчица

Аутограф Павла Папића *Седм њрубљи* писан је босанчицом (ћирилицом брзописног типа). Готово сви фрањевачки писци XVII века, изузимајући И. Бандулавића и М. Раднића и XVIII века (изузимајући И. Анчића), своја дела пишу или штампају овим типом ћирилице. То нас

⁴⁴ Податке о аутографу смо поредили са описом који је дао фра Игнације Гавран у нав. делу у часопису *Грађа*, књ. 33, стр. 171–172 и у свему се слажу са нашим.

⁴⁵ А. С. Ковачић, *Библиографија фрањеваца Босне Сребрене*, стр. 277.

нимало не изненађује с обзиром на чињеницу да је од почетака наше писмености ћирилица (поред старије глагољице) ухватила своје дубоке корене у средњовековној Босни и Хуму. О томе нам сведоче и најстарији споменици босанске писмености из XII века, као што су Повеља Кулина бана и многобројни надгробни натписи (стећци). У каснијем периоду (XIII, XIV, XV в.) та писменост у Босни и Херцеговини углавном се свела на преписивачку делатност. Као њен резултат настао је извешан број јеванђеља: Дивошево, Вруточко, Баталово, Белићево, Копитарево, Срећковићево, Чајничко и др., као и зборници библијског и апокрифног садржаја (*Зборник крстијанина Радосава*, чувени Хвалов зборник и др.).

Са употребом ћирилице није се престало ни када је Босна пала под Турску (1463). Штавише, у турским канцеларијама, у преписци (нпр. са дубровачком општином и сл.) користила се ћирилица (брзописног типа) каква је постојала и у другим српским крајевима под Турском. Она је по морфологији слова и по употреби одређених слова само незнатно одступала од ћирилице која се употребљавала у другим српским крајевима.⁴⁶

Из Босне је ћирилица прешла у Славонију, са којом је католичка црква у Босни била административно повезана. За време владавине краља Твртка I у састав босанске државе ушла је и средња Далмација са Сплитом. На том подручју употреба ћирилице нарочито се проширила у Пољичкој жупи у Макарској крајини, где су се матичне књиге писале ћирилицом до 70-тих година XIX века.⁴⁷

У XVII веку са појавом фрањевачке књижевности, продужава се употреба ћирилице. У то време ћирилица је сматрана босанским народним писмом не само код православаца него и код католика и муслимана. Маргитић у свом *Науку крстијанском* (1704) вели: „Ћирилицко писмо знају пастири у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској и другим земљама читати”, а то је управо подручје Босне Аргентине. Поред чињенице да је ћирилица у Босни добро познато писмо, ваља имати на уму и једну другу чињеницу, а то је да је ћирилица „насупротив латиници, обиљежје (и обрана) народне властитости”.⁴⁸ О томе сведочи наредба босанског провинцијала, од 1.VII 1737, фра Луке Карагића свим босанским фрањевцима да пишу ћирилицом. Тим наређењем се, поред осталог, под претњом санкцијама браћи редовницима забрањује употреба – јавна и приватна – латинице за писање хрватских текстова. Исту свест показује одлука фрањевачких старешина донесена на скупу у Сињу,

⁴⁶ Писари турских канцеларија већином у духу зетско-хумског правописа употребљавају слово ђерв и ѓ (ја). Спорадично се код неких писара сусрећемо са графijом која замењује знак за полугласник њ. Остале ортографске особине често се поклапају са правописом заступљеним у писарским центрима других српских подручја; в. П. Ђорђић, *Исјорија српска ћирилице*, Београд, 1987, стр. 166–167.

⁴⁷ П. Ђорђић, нав. дело, стр. 172.

⁴⁸ *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1982, knj. 2, стр. 92.

17.VI 1749. којом се „онима учитељима” наређује да своје ученике науче босанчицом писати матерњи језик”.⁴⁹

Фрањевци су своје ћирилске књиге штампали у једној штампарији у Млецима, где им је био одређен словни облик. Мало је теже утврдити тај облик слова када се ради о рукописима, као нпр. у Папићевом аутографу.

На почетку овог одељка казали смо да је Папићев аутограф писан – ћирилицом брзописног типа, тј. босанчицом. Поред назива босанчица⁵⁰, употребљава се и назив западна ћирилица.⁵¹ У науци се данас овај назив сасвим усталио и постао је термин којим се у чисто палеографском смислу, означава варијанта ћирилског брзописа која је свој пуни процват доживела на подручју Босне Сребрене. Оно што је типично за босанчицу, тиче се и ортографских одлика споменика писаних овим писмом. Под термином босанчица, дакле, осим варијанте ћирилског писма у чисто палеографском смислу, подразумева се и ортографска варијанта овог писма.

Сам назив босанчица употребљавао је Ђиро Трухелка,⁵² који је босанчицу сматрао посебним типом ћирилице. Његово мишљење је у научним круговима наишло на отпор, јер се од самих почетака могло уочити да се у палеографском смислу ту ради само о варијанти писма. Примећено је, такође, да ни сам термин босанчица, у том смислу, није најпогоднији. Драгутин Прохаска, почетком овог века, износи своје мишљење о овом писму и његовом називу, заступајући наравно тезу да се не ради ни о каквом посебном писму. Он каже: „Die handschriftlichen Varianten der kursiven bosnischen Schrift zeigen noch deutlicher des Zusammenhang des cyrillischen mit dem 'bosnischen' Alphabete. Der Zahlenwert beider Alphabete ist ebenfalls der gleiche”.⁵³ А о самом називу за ово писмо он даље наводи: „Vor F. Jukić widmete bereits der Serbe A. Stojaković der cyrillischen Schrift bei den Slaven der westlichen Kirche, seine Aufmerksamkeit. Er behaupt mit Recht, dass die Benennung 'bosančica' Keinen Grund habe, weil die bosnische Schrift aus der cyrillischen Kursivschrift hervorgegangen sei”.⁵⁴

⁴⁹ *Enciklopedija Jugoslavije*, књ. 2, стр. 92.

⁵⁰ Први је назив *босанчица* употребио Ђиро Трухелка. Поред тога појављују се још и називи: *босаница* (С. Златовић), *босанска азбука* (И. Берчић), *босанска ћирилица* (Ф. Рачки), *хрватско-босанска ћирилица* (И. Кукуљевић Сакцински), *босанско-далматинска ћирилица* (В. Јагић), *босанска брзописна графика* (Е. Ф. Карскиј), *западна варијанта ћирилског брзописа* (П. Ђорђевић), *западна (босанска) ћирилица* (С. Ившић), *харвацко писмо* (Д. Папалић), *рваско писмо*, *пољска азбука* (у народу Пољска – Ф. Иванишевић), *сарпски* (глагољаш фра А. Депен, за Дивковићеву босанчицу, а понекад и босански фрањевци); в. *Енциклопедија Југославије*, књ. 2, стр. 88.

⁵¹ П. Ђорђевић, нав. дело, стр. 172.

⁵² Ђ. Трухелка, *Босанчица*, Гласник земаљског музеја, у Сарајеву, 1889.

⁵³ D. Prohaska, *Das Kroatisch-Serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina*, Zagreb, 1911, стр.

13.

⁵⁴ Д. Прохаска, нав. дело, стр. 13.

Против Трухелкине тезе о засебности босанске ћирилице одлучно је устао и Грегор Чремошник, који је доказао да то писмо, у ствари, представља српску дипломатску минускулу.⁵⁵ На истим позицијама је и Б. Недељковић, по чијем схватању се ради о ћирилском писму са посебним обликом за неколико слова и који закључује: „онда је она исто што и ћирилица на читавом Балкану”.⁵⁶ Поткрепљену палеографским испитивањем ћирилских споменика са југа и истока наше језичке територије, ову тезу потврдио је Александар Младеновић.⁵⁷ Он је на основу проучавања тих рукописа дошао до закључка да се готово сва слова, која неки аутори (Берчић, Карски, Тентор и Хам) узимају као специфичну одлику наше ћирилице на западу (у Босни и Далмацији), јављају „на целокупном подручју употребе ћирилице код нас”.

Нема сумње, дакле, да се стари назив босанчица односи на варијанту ћирилског брзописа који је свој пуни процват доживео на подручју Босне, а која се иначе употребљавала на знатно ширем простору (у Дубровнику и Макарској крајини, тј. у средњој и северној Далмацији до Истре).⁵⁸ Рано је уочено да босанчица, која покрива наведена подручја, није на тим просторима ни морфолошки, ни ортографски јединствена.⁵⁹ Та нејединственост последица је различитих друштвених, културно-традиционалних, верских и геополитичких услова који су владали на наведеним подручјима.

Па, ипак, босанско подручје у ортографском смислу представља једну заокружену целину. Нарочито се то односи на текстове босанских фрањеваца. У палеографском смислу код ових текстова влада релативна уједначеност, јер су они сви штампани у Млецима, а имају и слична ортографска решења.⁶⁰

То ћирилично писмо представља наставак средњовековног канцеларијског брзописа (српска дипломатска минускула), а одликује се специфичним обликом слова за неке гласове. Поједини истраживачи различито оцењују обим и изразитост разлика појединих слова. На пример, И. Берчић, први палеографски аналитичар босанчице, као по-

⁵⁵ G. Čremošnik, *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo 13, Zagreb, 1963, стр. 119–135.

⁵⁶ Б. М. Недељковић, *О „босанчици”*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1955, књ. XI, св. 3–4, стр. 271–284.

⁵⁷ А. Младеновић, *Прилози проучавању развојика наше ћирилице*, Књижевност и језик 3, Београд, 1965, стр. 53–66.

⁵⁸ *Енциклопедија Југославије*, стр. 90.

⁵⁹ И. Берчић је с обзиром на обележавање гласова љ, њ, њ и ђ и ј установио поделу босанчицом писаних текстова у 3 групе: а) у Босни се љ и њ обележавају према латиничкој графичкој м, н; б) у Дубровнику, без ознаке за умекшавање л, н и в) у Далмацији (Пољице) неуједначено љ, њ или лљ, нљ, љл, љн (в. Еј, стр. 90).

⁶⁰ Босански фрањевци у својим књигама настављају архаичнију зетско-хумску ортографску традицију у којој нема прејетованих вокала п, к, а љ се употребљава у вредности „ј”; иновирају употребу слова ђерв (ђ), тј. редовно га употребљавају у вредности ђ, али и ђ и као додатни знак за умекшавања љн (њ), љл (љ) и сл.

себна слова по којима се босанчица разликује од ћирилице у другим српским крајевима наводи: б, в, д, ч.⁶¹ М. Тентор узима слова: ч, в, ж, њ.⁶² Е. Ф. Карскиј наводи следећа слова: б, д, ж, н, њ, ~~џ~~, четвртасто в, џ, треножно т (т) и е.⁶³ Ј. Намт (1947) оцењује да су то слова: б, в, њ, д, к, н, њ, њ, ч, а, џ, а, г, њ.⁶⁴ П. Ђорђевић као *типичну морфолошку иновацију* наводи *џ* графију (~~ж~~) за коју претпоставља да је настала према глагољском (~~ж~~; ~~н/н~~, ~~ч/ч~~, ~~д/д~~) затим а (а/а, б/б, в/в) н(н), р(р, ч/ч), џ(џ, р, х/х) (у, в, х; ч/ч, џ(џ, д); у, ч, џ, џ, ч, џ и њ.⁶⁵ Заједничко свим овим ауторима (изузетак је Тентор, а делимично и Ђорђевић) је да као типична морфолошка обележја босанчице узимају слова б, в, д. За ова слова карактеристични су облици тзв. положено мало б, квадратно в (□) и угласто (4).

Према томе, под термином *босанчица* подразумева се варијанта ћирилског писма у чисто палеографском смислу, као и са одређеним ортографским специфичностима. У те правописне специфичности убрајамо следеће:

– *џ* графема *ђ* ерв а (позната још од Повеље Кулина бана и Хумачке плоче) означава сугласнике *ђ* и *ђ*. Фрањевачки писци јој додељују додатну функцију: а) комбинацији *њ*, *њ*(и) означава сугласник *њ*, б) у комбинацији *л*, *л*(и) означава сугласник *љ*;

– *џ* графема *џ* (такође позната још од најстаријих рукописа) означава гласовне секвенце *ђ* и *ђ*;

– *џ* графема *џ* – не означава фонему *јај* већ сугласник *ј*, који се, такође, означава и графемом *и*. Ову двојност фрањевци су наследили делимично од зетско-хумске правописне традиције (где је графема *џ* означавала секвенцу „ја”), само су ту они *џ* резервисали за означавање сугласника *ј*, тј. сузили су функцију старом слову *ј*ат;

– *џ* графема *џ* – означава две фонеме: *ч* и *џ*.

– *диџ* граф *ар* – означава вокално *р* (утицај латиничког правописа на западном подручју у ћирици очит је још на Хумачкој плочи, где се испред *р* умеће *ј*ер у речи *крсмир*: кџрсмир).

Овим карактеристикама правопис босанчице, надовезујући се и усмеравајући је у даљем развоју ка латинској и италијанској правописној традицији, одвојио се од црквенословенске ћириличне традиције (која се наставила на стари рашки правопис, где је графема *џ* означавала само фонему *џ*, где су графеме *к*, *џ* имале двофункционалне вредности и где су основна одлика прејотовани *џ* и *к* (*ја*, *је*) и сл. Већина фрањевачких писаца који се служе ћирилицом примењује поменуте правописне прин-

⁶¹ И. Берчић, *Буквар сѣарославенскоѣ језика љаџолским љисмени*, Праг, 1860, стр. 72.

⁶² М. Tentor, *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb, 1932, стр. 155.

⁶³ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеоџрафия*, Ленинград, 1928, стр. 177.

⁶⁴ *Енциклопедија Јуџославије*, стр. 89.

⁶⁵ П. Ђорђевић, нав. дело, стр. 176–179. Аутор наводи да се у западној варијанти ћирилског брзописа, тј. босанчици нису употребљавала слова *џ*, *џ*, *џ* а слова *џ*, *џ*, *џ* обележавала су само бројну вредност, док су слова *џ*, *џ*, *џ*, *џ* имала различиту судбину (П. Ђорђевић, нав. дело, стр. 179).

ципе (и у XVII и у XVIII веку).⁶⁶ Једини изузетак је Стјепан Матијевић који је своје дело штампао у Риму, црквеном ћирилицом.

Палеографски опис Папићевог дела *Седам њрубљи*

Изложићемо детаљан опис морфолошких карактеристика слова Папићевог аутографа, како бисмо утврдили да ли се и у овом случају ради о западној варијанти ћирилског брзописа, тј. о босанчици.

Већ смо у уводним напоменама констатовали да је аутор дела *Седам њрубљи за њробудити ѓрешника на њокору* фрањевачки писац Павле Папић, који се и сам потписао на насловној страници у *Посвети* као „*њошњовани оњац Вархбошњанин, Павао Папић*”. Тиме је наведен драгоцен податак о ауторству рукописа. Може се, такође, констатовати да је целокупан рукопис (300 стр.) писала иста рука, тј. Павао Папић. Број редова на страницама је неједначен, али се просечно креће од 20 до 26 редова (по страници), зависно од тога да ли је наведен наслов новог поглавља. Свака последња реч на страници понавља се и преноси на следећу страницу. Понекад је то и цела синтагма.

У целом рукопису доминирају слова курзивног (брзописног) типа. Крупним словима уставног типа једино је написан главни наслов дела, док је поднаслов са посветом писан ћириличким курзивом. Неке странице умрљане су мастилом, због чега је текст на тим деловима тешко читљив (33v, 34r, 35v, 74v, 75r, 79v, 142r, 145r, 145v, 146r, 146v, 147r, 148v, 149v и 150r).

У тексту разликујемо велика и мала слова. Инвентар малих слова је следећи: *а, б, в, ѓ, д, е, ж, з, н, к, л, м, н, о, њ, р, с, њ, у, ф, х, ц, џ, в, ш, њ*.

Укупно је 27 различитих графија. Следи опис малих слова овог рукописа:

а – Стубић с десне стране трбуха је искошен улево. У наставку стубића доњу линију прелази петљица која је потпуно окренута улево, тако да потписује претходна два, чак и три слова *а*. Дужина доње петљице варира *а, а, а*. То је типичан курзивни облик слова. У главном наслову то слово има уставни облик, тако да је стубић готово у вертикалном облику извучен дебелом линијом, док је трбух извучен танком линијом *А*.

б – Ова графија спада у ред слова која већина палеографа, испитивача босанчице, узима као типично слово босанчице. Има облик положеног слова *б*, као нпр. *б, б*. Понекад је десни део петљице благо искошен

⁶⁶ У тексту употребљавамо термине *ѓграфија* (слово) када мислимо само на морфолошки облик, а *ѓрафема* када мислимо на оно што то слово означава (ѓрафема означава фонему, ѓграфија, слово).

улево. Понекад је трбух мањи, а горња линија визуелно ствара утисак изломљене линије .

в – И ово слово спада у ред графиција типичних за босанчицу. Мало слово се знатно разликује од великога. Оно има готово облик квадрата са доњом цртом продуженом тако да га спаја са следећим словом. Варира и облик благо спојених трбуха (десно) .

г – Ова графиција прелази доњу линију реда. Потез је тако начињен да се види једна полукружна (лучна) линија која је накошена удесно и слично слову *a*, потписује следеће слово , .

д – У главном наслову има уставни облик – хоризонтална линија на чијој горњој страни је смештен троугао, а са ивица испод ње падају вертикално петљице . У осталом делу текста ово слово састоји се од трбуха неправилног облика (сличан троугао са десном полукружном линијом) из чијег левог угла се увис наставља линија накошена удесно , , .

е – Ова графиција има углавном српаст облик. То је, у ствари, полукружна линија окренута отвором удесно, са средњом пречкицом која је незнатно продужена, тако да је нешто дужа од горњег и доњег крака , , .

ж – Ова графиција има облик данашњег писаног ћириличног *x*. То су, у ствари, два полукруга спојена леђима, која су супротно окренута један према другоме .

з – Ова графиција по својој величини надвисује остала мала слова и прелази у горњу линију реда. Пре би се могло рећи да личи на велико слово. Две полукружне линије се надовезују по вертикали једна на другу, с тим што је горња полукружна линија знатно већа од доње, слично несиметричном броју три , .

и – Десна црта је усправна, док је лева благо накошена улево. Средња пречкица је недовољно изражена, али се углавном може распознати , , .

к – Варирају два основна облика. Један је – две раздвојене паралелне вертикалне линије , а други је – лева усправна линија и десна благо на њу наслоњена са малим усеком на средини .

л – Ова графиција је врло једноставно обликована. Две косе цртице које се спајају тако да граде угао , .

м – Ово слово визуелно ствара утисак два спојена слова *л*, . Понекад горњи углови добијају полукружан облик .

н – Има облик данашњег латиничког штампаног *n*, са десним краком продуженим изнад горње линије реда . Понекад је десни крак прилепљен за косу средњу црту , .

ω – Искључиво се употребљава грчка омега у облику положеног броја три, са крацима изврнутим према горе .

п – Има стандардан облик ћириличног штампаног *p*, .

р – Ова графиција састоји се од трбушчића који је визуелно на линији реда а онда се с десне стране спушта полукружна линија окренута удесно тако да потписује половину следећег слова *е*, *е*.

с – Има облик сасвим благог полукруга окренутог удесно *с*.

т – Такође је типичног облика за босанчицу. То је тзв. троноги *и*, т. Ножице тога слова варирају у величини *т*, *т*.

у – Има само један облик, и то облик лигатуре. Такав се облик иначе среће у споменицима босанске писмености од њених почетака. Горњи краци досежу до величине великих слова *у*. Некад су више, а некад мање размакнута.

ф – У главном наслову је штампано (у уставно) латинично *ф*, са дужим горњим краком *F*. У осталом делу текста налази се усправна линија по средини пресечена двома паралелним цртама *ф*. По П. Ђорђевићу, то је облик који је добио ширу употребу почевши од XVII века, и то на читавом западном подручју.

х – Има облик путаче или двеју укрштених линија, с тим што једна страна може да се продужи испод доње линије реда, нпр. *х*, *х*.

џ – Слово *иџа* има облик ћириличног писаног *иџ*, коме је доњи репић потпуно постављен десно, спушта се испод доње линије реда полукружно окренут удесно тако да потписује следеће слово *иџ*, *иџ*.

џ – Ова графиција има облик малог ћириличног *у*, коме се средња усправна црта продужује испод доње линије реда полукружно, са завијутком улево, тако да потписује претходна два-три слова *у*, *у*.

ч – Ова графиција има облик виска, или троугла отвореног према горе *ч*.

ш – Има стандардан облик овог слова. То је графиција која је начињена слободним потезима *ш*, *ш*.

џ – Има стандардан облик слова јат, прелази горњу линију реда тако да надвисује остала слова, трбух му је благо заобљен. Попречна црта је наглашена *џ*, *џ*.

џ – Графиција *ђерв* има облик сличан данашњем писаном малом ћириличном *ђ*, од којег је, међутим, морфолошки једноставније *џ*. Ово слово је типично за босанско-хумско подручје у којем је у XII и XIII веку имало облик *ђ*, *ђ*, *ђ*.

Инвенџар великих слова. Рукопис не садржи посебне лигатуре нити наредна слова.

У рукопису се јављају велика слова уставног типа на насловној страници, а затим се у деловима реченица употребљавају курзивна мала слова. Уставом је исписан део текста (*Седам њрубљи за њробудџији ѓрешиника на њокору*, затим посвета *фра Барџолу Салуџиву* и *фра Павлу Паџићу Врхбошњанину*). Устав се још јавља и у наслову увода на 2г страници (у скраћеницом исписаним речима *м(но)џо (џ)ошџовано (му) и с(ваке) ч(асџи) џ(осџојному) о(џу) фра Михаџлу Боџеџићу... минисџру*).

У делу рукописа који се назива *Наук и йонуковање*, као и у *Објављењу св. Бернардину* (од 144г до 150в) сва велика почетна слова исписана су уставним типом и стилизована тако да су поједине линије испуњене. На тај начин визуелно се стиче утисак разликовања дебелих од танких линија. То су следећа слова: П, Н, Ж, М, К, Р, И, Т, А, Ѡ, Д, С, З, Ш, В, А, ђ, х, б.

Остали део рукописа исписан је курзивним типом босанчице. Такође је на почетку сваког пасуса по једно велико слово, веће од осталих великих слова. По облику се велика слова незнатно разликују од малих. Основна разлика која се лако уочава састоји се у томе што велика слова којима почињу одељци само су по својим димензијама у ствари увећана мала слова и што су пажљивијим потезима руке стилизована, тако да садрже више продужених линија које завршавају завијуцима, као нпр., Ш, Н, Ж и сл.

Инвентар великих слова којима почињу одељци је следећи:

А – Ово слово је по свом облику у ствари само увећано мало слово. Од њега се незнатно разликује само у томе што је оно пажљивије стилизовано и што му је доња петљица знатно дужа. Оно изгледа овако: **А** (стр. 41г), **А** (31в), **А** (107в), **А** (108г). У одељку *Најомени и науци* има изглед уставног типа, са дебелим усправном цртом **А** (109в).

Б – Разликује се сасвим од малог положеног **б** (**б**). Слично је данашњем уставном **Б** само горња цртица која виси не склапа прав угао са горњом хоризонталном цртицом. Усправна црта је благо извијена удесно, а трбух је ромбастог облика. Варирају следећи облици слова **Б** (86г), **Б** (80в), **Б** (80г), **Б** (79в), **Б** (124г), **Б** (125 в), **Б** (127г). Свега неколико пута има облик малог **б**, **б** (55в) (77г).

В – Сасвим се разликује од малог **в**. Има изглед данашњег великог писаног **в**. Углавном доминира један облик: **В** (85в), **В** (76г), уставног је облика **В** (112г), **В** (120г), **В** (134в).

Г – Има облик увећаног малог **г**. Лева линија лучно извијена у полу-круг далеко испод доње линије реда. Има устаљен један облик **Г** (99в), **Г** (87в). Уставног је облика **Г** (125в) и **Г** (133г) и нарочито у *Објављењу св. Бернардину* (144г).

Д – Ово слово је уставног типа **Д** (96в), (121в).

Е – Има исти облик српасти као и мало **е**, само што је увећано **Е** (56в) и са разгранатом средњом цртом **Е** (28в).

Ж – Има исти облик као и мало **ж**. То су у ствари две полукружне линије, које су чврсто припијене једна уз другу, са завијуцима на супротне стране извијеним. По средини је украсна извијена линија. **Ж** (79г) (150г).

З – Има облик броја 3 са спуштеним крацима **З** (84г), **З** (95г).

И – Има облик двеју паралелних линија које при дну пресеца лук који се пружа улево испод доње линије слова **И** (84в), **И** (86г), **И** (89г).

К – Лева страна је лучно извијена, десни краци се спајају на средини. Разликује танку од дебеле линије **К** (97v).

Л – Истог је облика као и мало слово *л*. Две лучне линије супротно извијене које се при врху спајају **Л** (62r).

М – Лепог курзивног облика, као данашње писано велико *М* **М** (55r).

Н – Ово слово је у облику данашњег писаног латиничног *n* **Н** (55r).

о – Исто као и код малог слова употребљава се искључиво облик грчке омеге. Леви крак полукружно надвисује и прелази горњу линију слова **о** (54v), **о** (55r).

П – Има облик данашњег писаног *p*. Ове паралелне линије са мало одмакнутом горњом хоризонталном линијом: **П** (63r) или спојеном горњом линијом **П** (62v), (92v).

Р – Ово слово се разликује од малог у томе што му је доња петљица завијена у леву страну **Р** (39v), (30v).

С – Полукружног је облика, нешто издуженог са крацима лучно повијеним и отвореним према десној страни **С** (37v) **С** (39v).

Т – Разликује се од малог треног *t* по томе што су код великог „ножице” високо извијене, паралелне и уско збијене једна уз другу. Хоризонтална црта која као поклопац налаже извијена је дугим потезом улево **Т** (66v). Такође се јавља и у уставном облику **Т** (66r), **Т** (78r).

у – Ово слово има устаљен уставни облик **у** и слично се обликује као и мало *у*, само што је увећаних димензија **у** (150v), **у** (142v), (144r).

ф – У наслову текста, као што смо већ приметили, ово слово се јавља у уставном облику, као латинично *f* (насловна страница) **F**, а у самом тексту истог је облика као и мало *f*, једна полукружно извијена линија са две попречне паралелне цртице **ф** (131v).

х – Има облик путаче као и мало слово **Х** (101r).

џ – Доминирају два облика. Један је уставног типа **џ** (112v), а други исти облик само мало престилизован **џ** (106v), (53r) (56r).

ч – Има облик латиничног слова *v*. Доминира само један облик (125r), (124v). **ч**

ш – Уставног је облика са издуженим крацима **Ш** (93r).

џ – Јат има стандардан облик као и мало јат, само је већих димензија. **џ**

а – Ђерв по своме облику подсећа на данашње велико писано *a* (60v). **а**

На крају овог описа можемо констатовати да је Папићев рукопис *Седм њрубљи за њробудийи грешника на њокору* писан босанчицом. Међу наведеним облицима слова јављају се типичне граfiјске варијанте које наводе познати палеографи, изучаваоци босанчице. То су, пре свега, слова која наводи већина палеографа: *б*, *в*, *д*, али и граfiјске варијанте које наводи П. Ђорђић у свом палеографском албуму (*Историја српске ћирилице*): *ж*, обликовано по узору на глагољско *ж* **ж**, неколико варијанти слова

н (Н, њ, њ), затим а (а), б (б, б), и (и), р (р), ф (ф), ц (ц) и јат ђ. Слово д није обликовано према Ђорђевићевом нацрту ђ.

Правописне одлике Папићевог рукописа

Пошто смо сагледали како је изгледао граfiјски систем, преостаје нам да пређемо на систем графема и да утврдимо основне карактеристике правописа Папићевог дела.

Зетско-хумска традиција, на коју се у ширем смислу надовезују и босански фрањевци по свом устројству погодовала је да се правописне празнине (означавање меких сугласника нпр.) испуне неким другим ортографским узорима. Будући да су босански фрањевци најчешће своја дела преводили са италијанског и латинског језика, била је то велика могућност за угледање на латински и италијански правописни узус. Овде ћемо сада констатовати систем графема којим се П. Папић служио у свом делу, а затим ћемо покушати да утврдимо извесне законитости и евентуална правила његовог правописног система.

Систем графема Папићевог рукописа садржи следеће:

- а) вокалске графеме, а, е, и, ѡ, ѡ + ар
- б) консонантске графеме: б, в, г, д, њ ([č, d̥]), ж, з, к, л, њл ([lj]), м, н, њн ([nj]), п, р, с, т, ф, х, в ([= č, d̥ž]), ш, ц, ђ (j), и [j].

Као што се види, Папићева ћирилица има укупно 29 графема. Од тих графема двофункционалне су: њ, в, ђ, и.

Обележавање вокала

Уочавамо да нема слова за прејотоване вокале. То је једна од значајнијих ортографских особина којом се одликује босанчица, а везана је још за најстарији стадијум ћирилског правописа, за тзв. зетско-хумску ортографску традицију. Познато је, такође, да се зетско-хумски ћирилски правопис ослања, тј. надовезује на најстарију старословенску глагољску правописну традицију која не познаје прејотоване вокале већ у поменутиим позицијама употребљава двофункционалне графеме ђ (за обележавање фонеме *jaī* и гласовне секвенце „ја”) и е (за обележавање фонеме *e* и гласовне секвенце „је”). Рашку ортографску традицију, чији су први представници Глигорије дијак и св. Сава, одликује употреба прејотованих вокала ѓ, ѓ, и поред тога одсуство ћерва (ѡ), уместо кога се употребљавају слова к, г (за ѡ, ѡ).⁶⁷

⁶⁷ Белић А., *Учешће св. Саве и његове школе у стварању најстарије оријентације српских ћирилских синоменика*, Светосавски зборник 1, Београд 1937.

Вокал о

За вокал о Папић редовно, и без изузетка, употребљава ѡ. Дакле, у свим позицијама долази грчка омега ѡѡга бѡга (34г), ѡх (34г), братицѡ (34г), ѡѡ ѡѡга (33v).

Вокално р

За вокално р Папић редовно и без изузетка пише ар: Исукарст (3v), у сарцие (5v), парви (8г), четврта (8г), сварху (11г), марзи (21г), у марзосте (21г), од мартвиех (27г), у Царној гори (142г), карв (140г), карстиане (140v), сардитцем (141г); лична имена: св. Гаргур (28г), св. Иван Карсти-тељ (141г), св. Барнардину (144г). У *Дубровачком ћирилском зборнику од 1520. год.*, Милан Решетар наводи међу примерима два облика Барнарда и Брнарда (стр. 134), а у *Либру од мнозијех разлоџа* постоји цело поглавље насловљено са Чтение Барнарда⁶⁸. Решетар мисли да се ар у западној ћирилици за обележавање вокалног р употребљава по узору на латинске и италијанске документе. Ти примери са ар јављају се у нашим споменицима од средине XV в.⁶⁹

Обележавање консонаната

Већ смо напоменули да босанчица у свом систему графема није имала прејотованих вокала. На тај начин створена су два крупна ортографска проблема: како означити сугласник ј, с једне стране, и с друге стране како означити палаталне сугласнике љ и њ. У рашкој ортографској пракси, која има прејотоване вокале, тај проблем делимично је решен. Тамо се, наиме, гласовне секвенце ја, је, ју као и ља, ље, љу, ња, ње, њу означавају помоћу прејотованих вокала. На пример: ѡ (ја), ѡ (је), ю (ју), ѡѡ (ња), ѡѡ (ње), ѡѡ (њу), и ѡѡ (ља), ѡѡ (ље), ѡѡ (љу).

Сугласник ј

Сугласник ј Папић бележи на два начина: а) као већина старих босанских писаца који су писали ћирилицом, ј је обележавао словом и, а такође и словом јѡѡ (ѡ). Има и неколико случајева да графемом х означава сугласник ј (Ижаихи, 21 в. м. Ижајиј; мехаше, ббг, али и меѡаше, 71 в.; опачихи од опаких, б1 в. м. опачији).

⁶⁸ М. Решетар, *Либро од мнозијех разлоџа*, СКА, књ. XV, Београд – Ср. Карловци, 1926, стр. 201–204.

⁶⁹ М. Решетар, *Дубровачки зборник од год. 1520*, СКА, Посебна издања, Књ. С, књ. 24, Београд, 1933, стр. 134–135.

На *йочейку речи* Папић употребљава обе графеме (*и* и *ѣ*) не правећи разлику међу њима. Може се једино уочити да лична имена, као и имена места никада није обележавао јатом у функцији обележавања сугласника *ј*. Примери у којима се сугласник *ј* обележава графемом *и*: *ие* (16v), *иест* (16v), *иедан* (16v), *иедна* (17v), *иезик* (насл. стр.), *Иезуса* (3r), *иа* (3r), *иезера* (4v), *Иезус* (8r), *Иерозолима* (11r), *Иеремии* (21v), *Иудина* (50r), *Иоба* (20r), *Иеремие* (50r), *иедно* (10v), *иеда* (10v), *иош* (11v), *иезици* (12r), *иунцу* (21r), *иединороњени* (22r), *иеднокупно* (33r), *иедовито* (35r), *иаме* (43v), *иувер* (46r), *иединократ* (52r), *иуверка* (60r).

Примери у којима се сугласник *ј* обележава јатом: *ѣош* (17r), *ѣе* (18r), *ѣао* (18r), *ѣакост* (18r), *ѣабуке* (18r), *ѣурве* (9r), *ѣа* (10r), *ѣе* (10v), *ѣедно* (12r), *ѣезера* (14r), *ѣакостѣу* (14r), *ѣедно* (17r), *ѣошере* (18v), *ѣедну* (18v), *ѣедному* (19r), *ѣеда* (20v), *из ѣедние* (20v), *ѣадовне* (20v), *ѣеднократ* (20v), *ѣедной* (20v), *ѣезбиље* (21r), *ѣурве* (22v), *ѣаки* (23r), *ѣедан* (23r), *ѣои* (24v), *ѣезеро* (25v), *ѣаука* (26r), *с ѣеднием* (26v), *то ѣест* (28v), *ѣедар* (40r), *ѣад* (44r), *ѣак* (44r), *ѣезиком* (44v), *ѣагњи* (45r).

На *крају речи* сугласник *ј* Папић обележава искључиво графемом *и*: *иноговои* (18r), *достои* (2v), *придрагои* (3r), *с/ве/тои* (3r), *прислаткои* (3r), *твардои* (4r), *мои* (5v), *даи* (6r), *твои* (6r), *вашои* (9r), *стои* (9r), *доброи* (12r), *бои* (14r), *твои* (10r), *разлупаи* (11v), *господаревои* (13v), *онои* (25v), *вуй* (46r), *властитои* (44r), *имаи* (48r), *придаи* (48r), *настои* (48v)...

Испред *консонантиа* Папић сугласник *ј* обележава искључиво графемом *и*:

наилиепше (17v), *оидељуите* (17r), *маику* (18r), *дивоиница* (18r), *обиваињием* (2v), *наиприе* (5v), *маике* (5v), *троиства* (5v), *изтиераите* (8r), *одтиераите* (8r), *разбоиници* (9v), *имаите* (10v), *стоите* (10r), *смилуите* (11r), *владаите* (14r), *упуцаимо* (15r), *испуцаите се* (10r), *наивелие* (10r), *наитамније* (12v), *наимањи* (13v), *Моисие* (10v), *отаиствене* (20v), *какоиство* (31v), *боите!* (32r), *рајскиемеи* (33r) и сл.

Иза *консонантиа* Папић сугласник *ј* бележи двојачко: а) помоћу графеме *и* (*и*), и то у знатно мањем броју случајева, и б) помоћу графеме *јаји* (*ѣ*), у неупоредиво већем броју случајева.

Први случај је у примерима: *диавао* (17v), *милиубавиу* (7v), *тарнием* (9v), *уврењениа* (19r), *Езекиела* (33v), *наиманиу* (36r), *покаинаие* (33v), *створение* (47v), *милосардије* (49v), *створениа* (53r), *осуњение* (57v), *виљение* (65v); *иза меких сугласника*, када се по мерилима данашњег правописа уопште не пише сугласник *ј*, Папић га бележи у примерима: *с помољу* (8r) и *жељу* (65v).

Грчка реч евангелион (εὐαγγέλιον) јавља се у форми еванџелие (21v), где нисмо сигурни да графема *и* означава сугласник *ј* пошто у тој граматичкој морфеми и не мора да се садржи сугласник *ј*. Начин писања ове речи, дакле, ствара више могућности за њен изговор, као еванџеље, као еванџелие и као јеванџеље.

Такође се понекад бележи у слогу *је* (< ђ) у примерима типа: видиети (18r), Стиепана (45r), медвиед (50r), с медвиедом (50r), медвиеда (50r). Као посебан пример можемо издвојити и писање присвојног придева од речи Бог, као нпр.: Божиу (14r), божијега (10v), Божије (10v), Божиему (12r), Божиом (17r). Уочавамо да се овај придев јавља у сва три рода и да се у сва три рода пише на исти начин, помоћу графеме *и*, која означава сугласник *ј*. У том случају наведени примери читали би се као: Божју, Божјега, божје, Божјему и сл. Такви су наставци (ји) обичнији у нашем језику и распрострањенији, а према женском и средњем роду проширили су се и на мушки род (в. Белић, *Фонетика*, стр. 69). Само један забележени пример показује и другу могућност ове речи, као Божи (44r). Интересантно је да је у овој речи Папић употребио графему јат само у једном примеру Божића (22r).

Примери са ђрафемом јайи. Ови примери у позицији сугласника *ј* иза сугласника такође показују неке опште значајке. *Иза меких суђласника* пише се јат у неколико примера: с помоћу (5v), (12r) и моћу (16r), жувћу (24v).

Код великог броја именица у којима није извршено ново јотовање: створенће (17v), битће (17v), братће (2v), спасенћа (3r), спасенће (3r), обраенће, карвћу (4v), по каменћу (4r), обивностћу (4r), смилованће (10v), стварднутћа (11r), заблуенћа (12v), ђакостћу (14r), Милосардћа (14v), навиешенће (16r), увриешенће (16r), одвраенће (16v), заслиеплиенће (17r), створенће (17v), листће (18v), поглавће (18v), немилосардћу (19v), покаранће (20r), свистостћу (20v), поглавће (18v), горкостћу (20v), каменћем (22v), с паметћу (23r), пролитћа (24v), опрошенће (24v), горкостћу (24v), лупанће (26r), диелованће (25v), подмаскирананће (26v), заблуенћа (28r), наслаенћа (28v), похоленћа (30r), говоренће (30v), знанћа (30v), диелованће (30v), томавенће (30v), пошенћа (31v), спознанће (36v), уморенће (37v), узданћа (39v), прошенћа (41r), раздиеллиенћа (41v), пристолће (42r), нахумлиенћа (42r), пристанутћу (42v), спасенће (43v), страшенћа (44r), на поруганће (44r), виенће (44r), зачетћу (46v), пороенћу (46v), створенће (52r), каменће (52v), еванџелће (88v), олуенћа (90v).

У једном броју случајева сугласник *ј* бележи графемом јат: горџети (32v), мџерила (15v), по дџелие (14r), дџела (16r), дџеца (18v), сџен (20v), поџедовати (20v), видџет (22v), вџера (30v), горџети (32v), дџеловао (33r), живџети (46r), пролетџеше (48v), вовџека (47v), недџелле (39r), сџекули (24v).

Може се уочити да релативно фреквентну реч дџело готово искључиво означава графемом јат: дџело.

Остали случајеви у којима употребљава графему јат: тудџе (18r), узџаши (14r), уздарџе (10v), дубџу (24v), тџах (43v), тџа (43v), дџавли (46v).

*Између вокала Папић такође употребљава обе графеме за обележавање сугласника *j*. У том погледу могу се начелно издвојити две категорије примера: 1) примери у којима сугласник *j* стоји иза вокала *u*, и 2) примери у којима сугласник *j* стоји између (*y* и *e*; *o* и *e*; *o* и *y*; *a* и *y*; *o* и *o*; *a* и *a*; *a* и *e*; *y* и *y*; и сл.).*

Иза вокала *o* и *u* Папић сугласник *j* обележава графемом *u* само у два примера: *оши* (= *оју*) настоиш (14г) и *иши* (= *ију*) к братиш (51v).

Иза вокала *u* Папић у већем броју случајева сугласник *j* обележава графемом *ј*ајџ (џ), у позицијама *ије*, *ија*, *ију*, *ијо*. Редовно се пише *иџе*, *иџа*, *иџо*, *иџу*: *коиџем* (17г), *прид твоиџем* (4г), *моиџе* (6г), *своиџе* (15г), *твоиџе* (11г), *своиџе* (11v), *коиџема* (12г), *твоиџеме* (14v), *своиџеми* (14г), *Ижаиџа* (22г), *Божиџа* (22г), *мениџе* (23г), *убиџаџу* (23г), *змиџе* (23г), *змиџу* (23г), *убиџаџу* (23г), *змиџиџна* (23г), *со обиџе* (24v), *заслиеплиениџа* (28г), *харниџе* (28v), *харниџу* (30v), *од добриџе* (33v), *разиџедати* (35v), *ниџедно* (35v), *путиџе* (46v), *моиџем* (47v), *биџаше* (47v), *тебиџе* (48г), *ниџе* (48г), *уиџе* (50г), *мислиџо* (50г), *здравиџе* (50v), *звиџерке* (53г), *чиџа* (96v), *осуџениџе* (ген. мн., 93г), *хотиџо* (50v).

Уосџалим случајевима, када се сугласник *j* нађе између било која два вокала, Папић га обележава са обе графеме (*u* и џ), с тим што се може констатовати чињеница да у незнатно већем броју случајева даје предност графеме *u*.

Примери са графемом *u*:

требуиe (2v), *придржуиe* (16v), *сагрешуиe* (16v), *коиe* (2v), *коиа* (17v), *обиваиаше* (18г), *моиа* (18г), *своиу* (18г), *имаиуи* (18г), *коиом* (2v), *моиа* (3г), *припоручуиeм* (3г), *благуиe* (3г), *посвељуиeм* (5v), *познаиeм* (5v), *броиа* (6г), *своиом* (7г), *стаиау* (7г), *стоиeи* (7v), *свиетуиeм/вас* (8г), *куцаиуи* (8v), *коиу* (9г), *твоиу* (9v), *обпоиашена* (9v), *псуиу* (9v), *проклинаиу* (9v), *своиe* (10г), *твоиe* (9v), *задаиeтe* (10v), *погарљуиeтe* (10v), *вуиeтe* (12г), *узрокуиe* (13г), *коиу* (13г), *вуиу* (14г), *узбуљуиу* (14г), *у боиу* (14г), *завиваиe* (14v), *заиeдно* (15г), *своиои* (15г), *коиeгоди* (11г), *благуиe* (11v), *боиазни* (13v), *достоиан* (13v), *ствараиуи* (14г), *милуиeмо* (15г), *не устручаиуи се* (14г), *сказуиe* (16г), *одлувуиeтe* (17г), *не одиeљуиeтe* (17г), *не промиeљуиeтe* (17г), *обиваиаше* (17v), *гледаиу* (18v), *настоиати* (38г) и сл.

Примери са графемом *ј*ајџ:

разрушаџуи (18г), *раџа* (18v), *с твоџом* (3г), *приџаџа* (10г), *милуџе* (15г), *придружуџе* (16г), *своџои* (17v), *ниџе* (17v), *биџаху* (18г), *биџа* (18v), *побоџах* (18v), *боџеми се* (19г), *неизброџени* (19г), *достоџати* (19v), *коџу* (20v), *оддоџен* (20v), *обиваџан* (21v), *указуџе* (21v), *коџу* (21 v), *познаџе* (22г), *заџедно* (22г), *моџа* (22v), *стоџе* (22v), *усилуџе* (23г), *твоџа* (23г), *уџеден* (23г), *уџеду* (23г), *смарзуџе* (24v), *даџе* (24v), *задаџе* (24v), *своџе* (24v), *покаџати* (25v), *спаваџу* (26v), *предаџу* (26v), *забраљуџе* (28v), *диeлуџе* (30v), *достоџао* (32г), *обиваџе* (32v), *валлиаџу* (36v), *боџа* (50г), *хаџер* (52 v), *петнаџесто* (39v).

У два случаја, где се данас у правопису не бележи сугласник *ј* Папић га пише (графемом **ѣ**), и то: у радном глаголском придеву, *мислиѣ* (50r), одкупиѣ (113r), желиѣ (103v), разумиѣ (97r), одвратиѣ (107v), озноиѣ (89r) и у редним бројевима, петнаѣесто (39v), тринаѣесто (35v) и сл.

У ортографске проблеме у вези са сугласником *ј* такође спада и његово не бележење. Али пре него што се на то осврнемо, резимираћемо, укратко, нека запажања која се тичу дистрибуције графема *и* и **ѣ**. Папић је, дакле, за означавање сугласника *ј* употребљавао две графеме: графему *и* и графему *jaī* (**ѣ**). Већ смо констатовали да је већина босанских писаца који су се служили ћирилицом за означавање сугласника *ј* у својој пракси усталила графему *и*.⁷⁰ Међутим, П. Папић се, такође, одлучио и за другу графему, *jaī* (**ѣ**). Употреба графеме *јат* за означавање сугласника *ј* не представља изненађење. Наиме, босанчица у свом систему графема садржи *јат*. То слово је у ранијем зетско-хумском правопису, на који се босанчица и надовезује, имало две функције. Означавало је фонему *jaī* и гласовну секвенцу „*ја*”. Када се (почев од XIV века) фонема *јат* почела замењивати са *је/ије*, графема *јат* постала је „сувишна” на ијекавском подручју. Она престаје да означава две раније гласовне вредности, а зависно од општих промена у систему графема преузима нову гласовну вредност. Слово *јат* доследно се држало само у Пољицама и Далмацији, где је означавало сугласник *ј*.⁷¹ Папић је, значи, преко далматинских узора, примио графему *јат*. У избору ових двеју графема он се колебао. Тако у позицији на почетку речи употребљава обе графеме, с тим што у личним именима и топонимима готово искључиво пише *и*. На крају речи никада не пише *јат*, а такође ни у позицији испред сугласника. Када се сугласник *ј* налазио иза других сугласника, као и у позицији између различитих вокала Папић га означава или *јатом* или са *и*. Ту он, такође, показује извесна колебања, с тим што извесне лексеме (нпр. *Божји* и сл.) увек пише са *и*. Сугласник *ј* бележи и иза меких сугласника са обе графеме. Код великог броја именица (глаголских) у којима није извршено ново јотовање, као и у инструменталу именица женског рода старих *й* основа, у већини случајева бележи графему *јат*. Сугласник *ј* обележава графемом **ѣ** и у примерима типа: *болѣзан*, *спасенѣ* (61v), *поштенѣа* (61v), *зблунѣнѣа* (63v), *свеселѣм* (58 r). У овим примерима се вероватно ради о неизвршеном јотовању јер је Папић имао више разлога да у функцији означавања сугласника *њ* и *љ* употреби већ преузета ортографска решења *н(и)* и *л(и)*.

Таква ортографска решења заступљена су и у делима Матије Дивковића, Павла Посиловића, Стипана Маргитића, док Стјепан Матијевић негује сопствена правописна решења ближа српскословенској традици-

⁷⁰ С. Вукомановић, *Језик Стивијана Марковца Марџишића*, Београд, 1971, стр. 18.

⁷¹ П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд, 1987, стр. 179.

ји. Гласовну секвенцу *je* < ѓ само у ограниченом броју случајева бележи графемом јат. У већем броју примера *je/iје* < ѓ бележи са *ие*.

Већ смо напоменули да у правописну проблематику спада и неписање, односно изостављање сугласника *j* у појединим позицијама. Папић не бележи сугласник *j* у следећим позицијама: између самогласника *и* и *а*: материа (17v), неприатељ (11v), биаше (11v), просиак (13v), убиаш (13r), приатељица (28v), неприатељ (30r), Мариа (44v), вапиаше (35r), змиа (8v), љиуџица (6v); у 2 л. множ. императива: бите (14r) м. бијте; између *и* и *е*: ние (10r), Моисие (10v), Марије (45r), Иеремие (50r), змије (23r).

У примеру: *мие* (м. ми је); у множинским облицима (генитиву, дативу, инструменталу) заменичко-придевске и именичке промене завршетак *-ије/x*, *-ијем*, *ијема* (в. Белић, *Речи са деκлинацијом*, стр. 141, 142) бележи помоћу *-ие/x*, *-ијем*, *-ијема*: *онијем великијем* (2v), *сарванијем* (2v), *са превеликијем* (2v), *на небесијем* (3r), *свијех* (3r), *с(ве)тијем* (3r), *с(ве)тијем* (3r), *приливијем* (3r), *толикијем* (4r), *властитијем* (4r), *у сарцијем вашијем* (8v), *приљутијем* (8v), *прободенијем* (9v), *приошривијем* (9v), *бодљивијем* (9v), *местијем* (15r), *овизијем* (17r), *смоквенијем* (18v), *овитијем* (18v), *властитијем* (20v). Овакав начин бележења позиције *ије* могао би имати везе са изговором сугласника *j* у поменутој позицији. У говору се ту није морало чути изразито *j*.

Између *о* и *и*: *кои* (16v), *зброити* (2v), *стои* (8v), *мои* (8v), *коино* (22r), *пристои* (140v).

Између *и* и *у*: *овиу* (25r), *двиу* (15r), *у ушиу* (2v), *сутулиу* (35v), *Мариу* (46r), *Моисиу* (47r).

У свим наведеним позицијама у данашњем правопису пише се сугласник *j*.

Обележавање сугласника *љ* и *њ*

У српском ћирилском правопису постојала су два прилично разграничена узуса у вези са обележавањем меких сугласника *љ* и *њ*. Пошто у старој српској ћирилици није било засебних графема за обележавање ових сугласника, тај недостатак решаван је углавном двојачко. У старијем, зетско-хумском правопису, који је био под јаким утицајем глагољице и у коме није било прејотованих вокала у свим позицијама сугласници *љ* и *њ* се обележавају помоћу двофункционалних графема *л* и *н*, и евентуално се позиције „*љу*” и „*њу*” обележавају помоћу прејотованог вокала *љ*, тамо где је правопис знао за ово слово. У каснијем рашком правопису, после Савине ортографске реформе, тај недостатак делимично је отклоњен употребом прејотованих вокала. Тако су позиције „*ља*” – *ља*, „*ље*” – *ље*, „*љу*” – *љуи*, „*ња*” – *ња*, „*ње*” – *ње*, „*њу*” – *њуи* имале своја јасна ортографска решења. У овом смислу остале су ортографски непокривене позиције „*љи*” и „*њи*”, а такође и „*љо*” и „*њо*”, пошто таквог

прејотованог вокала није било, као и позиција краја речи, где су се поменути сугласници могли наћи. Као што видимо, ћирилски правопис је повољније решење имао кад су се употребљавали прејотовани вокали. Босанчица, тј. западна ћирилица, није знала за правопис са прејотованим вокалима, али је као правописни модел за означавање поменутих сугласника узела комбинацију слова њ и н (за њ) и њ и л (за њ). Овај модел је по мишљењу М. Решетара могао настати под утицајем глагољице „гдје се такођер за палатално њ и њ пише поред л-н глагољско слово њ које управо одговара ћирилском њ” (Решетар, *Дубр. зб.*, стр. 139).

У раду *Најсјарија дубровачка њроза*, он констатује за њ „ваљда је према графици неких млађих чакавских аката” (н. д., стр. 8).

Иако је језик фрањевачких писаца XVII века испитиван, синтезом њихове графици и правописа мало се ко детаљније бавио. За И. Бандулавића и И. Анчића је познато да су писали латиницом, те су њихова ортографска решења у складу са италијанским правописом. Правопис Матије Дивковића и П. Посиловића није у довољној мери испитан али прати правописна решења у Папићевом рукопису. Једино нам преостаје правопис Стјепана Матијевића, који је, као што је познато, своја дела штампао црквеном ћирилицом у Риму. У старијој литератури различито се карактерише тип ћирилице којим су штампана његова дела али је општи закључак да је она другачија од Дивковићеве (штампана у Млечима) и Посиловићеве.⁷² Матијевићево дело је штампано истим типом ћирилице као и Будинићева „Сума наука крстјанскога” (1583), али су правописна решења за употребу графема другачија.⁷³

Матијевићева ортографска решења у односу на остале фрањевачке писце што су се служили ћирилицом прилично су другачија. Наиме, он графему њ употребљава само за ознаку њ и њ, нема комбинација њл и њн (за њ и њ) које су карактеристичне за босанчицу; има лигатуре ю, па, к, којих у босанчици нема; осим лигатуре у, коју има и босанчица, употребљава, иако ређе, и ћирилички диграм оу. Од гласова који немају никакву гласовну вредност Матијевић употребљава њ и њ, и то само на крају речи. Слово њ служи му за ознаку гласа ј. Слово њ на почетку речи означава слог је – (ест). Лигатура њ увек означава шш.⁷⁴ Ту се јасно виде трагови наше старе средњовековне графици и ортографије. То је нека врста мешавине *рашког* (ћириличког) и зетско-хумског правописа, који је под утицајем глагољице (њ, њ, њ је на почетку речи). Дакле, Матијевићева ортографска решења знатније одступају од правописа М. Дивковића, П. Посиловића и самог П. Папића.

Један од последњих фрањевачких писаца XVIII века који је своја дела штампао ћирилицом јесте С. Марковац Маргитић. За њега је С. Вуко-

⁷² D. Prohaska, *Das kroatisch – serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegovina*, Zagreb, стр. 105.

⁷³ С. Павешкић, *Језик Свјетлана Матијевића*, стр. 383–384.

⁷⁴ С. Павешкић, *Језик Свјетлана Матијевића*, стр. 384–386.

мановић констатовоао да гласове љ и њ обично обележава графицијама љл и љн. Поред тога, код Маргитића има доста примера у којима се за љ и њ пише л и н, у складу са ранијом ортографском традицијом (зетско-хумском). С. Вукомановић је указао на то да се обележавање палаталних гласова љ и њ комбинацијом неколико знакова јавља у нашој приморској латиници крајем XIV века. Такав начин писања, истиче С. Вукомановић, преузела је наша латиница из италијанског правописа, где су се гласови љ и њ означавали групама $\bar{z}l(u)$, $\bar{z}n(u)$. Једино није довољно јасно зашто се у ћирилици место латиничког \bar{z} употребљава знак њ, чија је основна функција била обележавање гласова \bar{h} и \bar{h} . По мишљењу С. Вукомановића до тога је могло доћи услед укрштања зетско-хумског и рашког правописа. Прелаз једне редакције на другу је био дуг и постепен. Било је писаца који су напореда употребљавали графеме \bar{z} и њ за фонему \bar{h} . Таква употреба је била „пресудна да се јаве специфичне ћириличке комбинације $\bar{h}l(u)$ - $\bar{h}n(u)$ за гласове љ и њ.⁷⁵ У једном прелазном облику графиције и ортографије који је, усвајајући дефинитивно знак \bar{h} и \bar{h} , чувао још само трагове правописа у коме је $\bar{z} = \bar{h}$, било је сасвим нормално да се у комбинацији $\bar{z}l(u)$, $\bar{z}n(u)$, када је она преузимана из латинице, замени \bar{z} са \bar{h} ⁷⁶. Најстарији пример писања $\bar{h}n$ за њ забележен је у једној повељи из 1478. Први примери писања $\bar{h}n$ за њ налазе се у ћирилском Молитвенику штампаном у Млецима 1512. У Дубровачком лекционару (1495–1520) преписаном са Бернардинова лекционара, и у Дубровачком зборнику од 1520. овакво писање је доста често. У њима има примера и $\bar{h}l$ за љ. Овакав начин бележења гласова љ и њ у западној ћирилици почиње тек у другој половини XV века, један век после најстаријих споменика писаних латиницом.⁷⁷

У западној ћирилици, кад је реч о њеном словном саставу, тежило се ка фонолошком писму. И сам П. Папић у свом ортографском систему поштује овај принцип. Он, наиме, за обележавање сугласника љ употребљава графему љл(и) а за обележавање сугласника њ, љн(и). Да сада размотримо те случајеве.

Обележавање сугласника њ

За обележавање сугласника њ Папић употребљава две могућности ове графеме, и то љн и љни.

Папић љн за њ употребљава у следећим случајевима:

На крају речи: огаљн (65r), бубаљн (56r), освељн (115v), сужаљн (114v).

⁷⁵ С. Вукомановић, *Језик Сийиана Марковца Марџијића*, Београд, 1971, стр. 20.

⁷⁶ С. Вукомановић, нав. дело, стр. 21.

⁷⁷ С. Вукомановић, нав. дело, стр. 22.

Испред вокала и: напокољни (58v), несретњни (64v), кољни (144v), за њних (139v), ш њнине (141v), у Болољни (139г), световљни (146г), господљни (65v), судљни (65г), од њни (60v), у кљнига (66г), потамљнити (65v), њнина (64г), из ж њни (66v), хиљнити (63v), сретњни (66г), с гљниовом (140г), узбуљнивати (100v), најпоследљни (101v), изваљние (94г), маљни (91г), узбуљнивала (90v), свиетовљание (97г), хотљниове (90v), пустиљни (96г), виевљни (89г), маљние (94v), хотљнилицом (90v), судљни (105v), с гљниевом (106г), саљниви (98v), разљниевала (111v), кљнижице (109г), у харваљни (103v), несретњнице (110г), Иаљнио (110г), немотљнике (110v), унутарљние (114v), хиљни (57v).

Испред друљих вокала: трешљна (66г), од њнега (63г), диеловаљну (63v), у њнегово (63г), до судљнега (57v), виевљне (57г), у њнему (57г), њнех (57г), остављен (60г), њнегова (63г), из ж њнега (62v), у њн (62v), њних (55г), прима њнему (119г), за њнех (112г), помаљнакти (113v), ненадљне (111г), хиљнством (103г), увиљнено (104г), глаљенљнем (90v), сциељнене (97v), не проциељнууљи (64v), најпоследљнему (58v), виевљне (64v), забраљнено (64v), на њн (139v), увиљнено (59г), њнека жена (142v), трешљне (65v), глогиљнаиуљи (64v).

Испред суљласника: маљнкати (66г), помаљнкаваиу (95г), смаљнкати (89v), смаљнкава (61г).

Папић њни употребљава за њ у следељим примерима:

проциељниууљи (61v), муљниа (64v), реда маљние братие (140г), бискупа Болољние (139г), њниегове (59г), смутљние (65г), угљниави (65г), од огљниа (61г), њниегова (65г), напуљниена (61v), не маљние (61v), њниега (60г), виљниаше (59v), њниегов (61v), клаљниаше (64г), проциељниуите (64г), к њниему (64г), њниеговие (56v), муљние (66г), прихиљниаиу (63v), сциељниен (60г), царљниа (58v), Господљнием (58г), сретљниа (58г), хиљниац (57v), с реваљниом (57г), гљниевенуому (57г), најпоследљние (57г), рахљниаше (60г), клаљниаше (60г), најпоследљниу (60г), њниегову (119г), на кољние (119г), ш њниом (117г), од огљниа (89г), шкрипљниа (88v), хиљниаше (118г), маљние (118г), њниех (117г), маљниу (112v), у огљниу (112г), њниему (114v), проциељниууљи (114v), с најмаљниом (113v), поклаљниамо (110г), заповидљние (110г), глогиљниаше (118г), ш њниеговием (112v), њниегову (116г), њниекoliko (115v), на маљниак (109г), харваљниу (115г), не маљние (107г), увиљниена (110v), сахраљниуу (102v), угљниавит (111г), муљниа (111г), пустиљниак (104v), раљниаше (104v), пустиљниаци (104v), сциељниаше (117v), за унутарљниа (108v), напуљниали (94г), виевљниа (94v), спомиљниете (90г), најмаљниега (90г), путељниаци (90v), пустиљниавкога (104г), пустиљниак (104г), од њниега (103г), угљниави (99v), увиљниен (96г), огљниеве (91г), наслаљниала (90v), путељниаци (91г), вољнианџе (92г), за њниу (97v), запиљние (100г), шкрипљниа (91г).

У свим наведеним примерима очито је да се шири графемска форма њни употребљава онда када иза сугласника њ следи неки вокал (обично

а, у, е). Овакав принцип бележења графеме њни а не њн у поменути случајевима заступљен је и код наших старијих писаца са југозападнoг подручја који су се служили латиницом. Они, међутим, *џли/џни* имају редовно пред тврдим вокалима.⁷⁸

Истичемо само један забележени пример у форми *манџе* (144r) у песми на крају рукописа. У том делу рукописа, осим укрштеног правописа са јатом у наведеном примеру, има и једини пример у коме се сугласник *љ* обележава помоћу прејотованог вокала: *Обџављикк* светому Бернардину. Као што се види и у овом случају ради се о укрштеном правопису. С једне стране, чува се доследност употребе са *мл/мн* и, с друге стране, употребљава се прејотовани вокал, односно јат по старијим правописним узусима. У осталим примерима из поменутог дела рукописа Папић је доследан у употреби *ћл(и)*, *њ(и)*. Сматрамо да су поменути два примера на изванредан начин залутала, вероватно са неког изворног текста према коме је Папић удешавао прераду песме *Објављење св. Бернардину*.⁷⁹

Обележавање сугласника *љ*

Сугласник *љ* Папић обележава на два начина: помоћу графеме *м* и *мљ*.

Папић *м* за обележавање сугласника *љ* употребљава у следећим случајевима:

На крају речи: *наувитељ* (107v), *непријатељ* (111r), *Иван Карститељ* (141v), *спаситељ* (65r).

Испред вокала и: *заборављив* (113v), *на постељи* (119r), *краљице* (58v), *бољиезан* (110v), *помљиво* (111v), *наслаљиву* (113r), *хаљина* (146r), *приатељи* (144v), *брезстидљиво* (139v), *сардитљивац* (141v), *земљи* (65r), *тубљли* (65r), *наслаљива* (61r), *предљив* (64r), *лажљива* (63r), *наслиедовали* (58r), *помљиво* (63r), *неподношљиве* (89r), *прижељиви* (93r), *прилепљиви* (93r), *приненаситљиви* (93r), *заробљенџе* (97r), *неприатељи* (93r), *кахарљивием* (107v), *осветитељи* (106r), *разрушитељи* (91r), *маскарљиви* (97r), *неподношљиви* (92v), *смардљивие* (92r), *наувитељи* (90r), *лажљивие* (62v), *неподношљиве* (94r), *неподношљиве* (92r), *пријатељица* (97v), *на земљи* (96r), *у невољи* (99v), *санљиве* (99v).

Испред ије < џе: *мљепша* (113r), *уљиести* (102r), *узнаслиедуиу* (63v), *наслиедовали* (58r), *ибиљиежми* (90v), *уљиести* (97v).

Испред сугласника и других вокала: *невољниеме* (100r), *неприатељми* (106r), *бољезни* (112r), *задовољно* (108r), *благосовљена* (59r), *при-*

⁷⁸ М. Решетар, *Најстарија дубровачка џроза*, стр. 11.

⁷⁹ У *Либру од мнозијех разлога* (М. Решетар, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, књ. XV, стр. 201–204) налази се *Чтение Бернарда* у коме се употребљавају прејотовани вокали, али се сугласници *љ* и *њ* обележавају са *л* и *н*.

прављене (64v), изгубљене (64v), задовољно (59r), од приатељства (114r), невољни (103v), примаетеље (144r), задовољно (139v), продимљенџа (61r), помла (61r), полски (62r), благосовљенога (62r), невољне (61v), изкривљено (59v), добровољно (55r), невољније (93r), невољне (106v), неприатеља (105v), невољни (92v), полскога (94r), добровољније (97v), цвиљенџа (145r), земаљске (111v), разумљена (60r), заловљенџе (60r), невољнога (106v), невољнијега (102v), земља (66v).

Папић графему *ми* употребљава за означавање сугласника *љ* у следећим случајевима: не оставља (99v), *ми*иуди (65v), краљу (146r), размишљају (114v), од постелије (119r), угљен (119r), исправљенџу (116v), утопљена (64r), на боље (110v), без сумље (110r), узпробављаш (118v), не осамљује (116r), не оставља (115v), остављати (109r), богољубство (109r), забављати (103r), невоље (107r), *ми*екари (110v), измарљан (110v), закоље (111v), неприатеља (111v), од створитеља (111v), ставља (117v), с помљом (113r), промишљају (111r), *ми*љубак (113r), с *ми*удми (112v), ставља/аху (104r), богољубан (104v), измарљани (104v), *ми*љубавџу (102r), пољубити (102r), полја (144v), справљаш (146r), с богољубством (143v), приправљају (143v), задовољан (140v), за одкупљенџе (139v), каља (139v), од воље (144v), мати Спаситељова (143v), с жељом (143r), наувитеља (139r), каља (140r), промишљанџа (65v), постелије (61r), трубљом (62r), приљубкога (62r), *ми*љубити (62r), *ми*љубки (61v), на боље (61v), хиљаду (59v), шкрипље (59v), *ми*љубка (59v), невољу (59v), земље (65v), земља (65v), *ми*љубезније (64r), без сумље (64r), изкаљани (64r), одступљеније (63r), одуљеније (63r), промишљају (63r), приљубкога (66r), трубљами (66r), разумљеније (65v), земље (60r), жељаше (60r), *ми*езу (60r), *ми*људца (60r), хиљаду (58r), напоследак (57v), с вољом (59r), промишљана (60r), просвјетљеније (62v), одступљенџе (62v) *ми*људем (56r), уздахљају (54v), приатеља (54v), синовљега (54v), *ми*љубавџу (55r), благосовљеније (55r), из постелије (117r), приљубодиевства (117r), богољубна (98r), без сумље (89r), *ми*ета (89r), свех *ми*људе (93r), измарљани (90v), негиљете (95v), скупљеније (95r), створитељу (107v), шкрипљу (117v), узпромишљају (95r), трубље (99r), трубљом (99r), неприатељом (106r), фаљеније и благосовљеније (105r), одкупљеније (105r), хиљадукрат (106v), благосовљану (96r), богољубну (97r), промишљаније (92r), похлепљенџем (90r), стављеније (90r), вељаше (103v), за *ми*људе (96r), благосовљеному (96r), изкаљали (90v), приправљеније (91r), промишљати (91r), приправља (90r), приправљеније (89v), од кукоља (94r), остављаш (101r), помљом (100r), од грабљенџа (105r), богољубство (116v), узпромишљају (105r), кошуљу (101v), *ми*љубки (101v), погубља (92r), благосовљен (96r), приљубки (96r), устављаше (97v), одкупљенџа (97v), жељом (97v), мољаше (97v), богољубније (97v),

вољуи (97r), млиепше (95r), бољуи (95r), од жељуи (100r), од земљуи (100r), не остављуи (100v), невољуи (91v), млиута (91v), научитељуи (91v), постављуиени (93v), не остављуи (100v), шкрипљуи (89r), приљуиу-бодиевци (94v).

Према томе, Папић за означавање сугласника *љ* и *њ* употребљава графеме *л/лли* и *н/ни* под утицајем италијанске ортографије, а која постају специфичност босанчице. Та ортографска решења под директним су утицајем италијанске ортографије, у којој су поменути сугласници означени графема *gni* и *gli*.

Обележавање сугласника *ћ* и *ђ*

Познато је да је једна од карактеристичних особина босанске ћирилске ортографије употреба слова *ђерв* (А) за означавање гласова *ћ* и *ђ*. У Дубровачком зборнику⁸⁰ редовно се тако пишу ови гласови. Такав је случај и са Маргитићем, код кога има и свега неколико примера у којима се А обележава графемом *џ*.

Дивковић, Посиловић и Матијевић примењују иста правописна решења као и Папић. Редовно и без изузетка Папић помоћу *ђерва* (А) означава сугласнике *ћ* и *ђ*. То значи да је „*ђерв*” у Папићевом ортографском систему двофункционална графема, чиме је, до извесне мере, нарушен фонолошки принцип (једна фонема – једна графема). Он ту очито преузима ортографско решење ранијег, зетско-хумског правописа.

Графема „ђерв” означава „ћ” у следећим примерима: обиловајулем (61v), стоиели (60r), уздархтјуи се (59v), умиерајули (59v), остајули (59v), знајули (60v), гледајули (65v), указујули се (65v), слушајули (64r), наследијули (64r), виерујуле (63r), стоиелие (57r), разговарајули (57v), свели (м. светији) (58r), срела (58r), срелинство (58r), обслужујули (63v), прители (66r), не умиули (66v), од холуениа (117r), настоиели (112v), поврајули (112v), неимајули (107r), веље (104r) и сл.

Графема „ђерв” означава сугласник „ђ” у следећим примерима: заблуенџа (107v), наслаением (117r), мелиу собом (118v), увриенџа (115v), ањеља (115v), наслење (113v), џенералога (118v), иље (112r), осуение (58r), заблуиеш (57v), хотиље (118r), џенерали (118r), гарљени (107r), иљаше (117v), поље (117v), ањељаа (99r), жеље (94r), разсарљена (107v), погарљен (105r), вриелати (105r), жељати (93v), еванџелџу (93r), осуљени (89v), полите (89v) и сл.

Навешћемо неколико примера који показују употребу *ђерва* у обе функције у оквиру исте речи: погарљујули (100v), наслајујули се (64v), пробљујули (100v) и сл.

⁸⁰ М. Решетар, *Дубровачки зборник*, стр. 141.

Малобројни су и ретки примери у којима Папић иза *ђерва* употребљава графему *и*. То он чини у свега неколика случаја, и то само у одређеним лексемама: нпр. редовно пише *иутите* (м. *ћутите*) (89v), *меиу собом* (м. *међу собом*), *вучиаше* (134v) м. *чуђаше*. У наведеним примерима Папић механички преноси *и* из примера типа *и* и *и*.

Обележавање сугласника *ч* и *џ*

У означавању африкатског пара *ч* и *џ* Папић није имао узора у ранијој ћирилици. Као засебна графема у старој српској ћирилици постојала је графема *ч*, којом се означавао сугласник *ч*. Тек је Вук Караџић увео засебну графему за означавање сугласника *џ*. Избор Папићев да графема која је раније означавала само сугласник *ч* такође означава и сугласник *џ* није случајан. Он проистиче из сродности гласова *ч* и *џ*, чија је једина опозиција у односу звучност – безвучност. Зато у неким примерима нисмо ни сасвим сигурни да ли се графемом *v* означава *ч* или *џ*. Такав је пример лексеме *саруба*.⁸¹ У сваком случају примарна функција графеме *v* је да значи сугласник *ч*.

Примери у којима ѓрафема v означава суџласник ч: *вовиек* (97r), *вемераа* (97r), *увиио* (97r), *извезну* (98r), *отешвуйе те* (100r), *наувитеџл* (16v), *увинити* (16v), *навин* (17r), *свехсарвано* (18r), *заве* (18r), *ови* (18v), *увинише* (18v), *реве* (18v), *вух* (18v), *вивуџи* (19r), *невиста* (19v), *зарувника* (19v), *вас* (20v), *опавина* (21r), *овиџу* (27v), *риеви* (51r), *грешниве* (51v), *од мава* (55r), *вварсто* (54v), *замвице* (54v), *отешвано* (59v), *ветварто* (59v), *вемерни* (59v), *вистило* (59v), *од васах* (103v) и сл.

Примери у којима ѓрафема v означава суџласник џ: *паравике* (24v), *синвра* (29v), *синвирми* (39v), *панвами* (91v). Као што се види, у три лексеме турског порекла у Папићевом рукопису употребљен је сугласник *џ*.

У црквенословенској (српскословенској) азбуци није било слова за гласове *ћ* и *ђ* нити слова за глас *џ*. Фонема *џ*, која има најмању фреквенцију у нашем књижевном језику, обележавана је обично словима *ч*, *ж*. Папић, који је стварао у XVII веку у Босни није, дакле, имао узора, нити је могао имати таквог узора у ранијој ћирилици. Његове евентуалне узоре треба тражити у западној ћирилици или у ортографским решењима латинице. Босански фрањевачки писац из XVII в. Иван Анчић, који је своја дела штампао латиницом, у малобројним примерима (турцизми-

⁸¹ Лексема *срџба* „сарџба” садржи примарно, етимолошко *ч*, које се у позицији губљења полугласника у слабом положају нашло у директном контакту са звучним *б*. То *ч* је у таквом положају развијало своју звучну компоненту и прелазило у *џ* (*срџба* > *срџба* > *срџба*). Пошто код Папића правопис није строго омеђен фонолошким принципима, већ се ту меша и морфолошки принцип, ми у поменутом случају нисмо сигурни да ли графема *v* означава *ч* или *џ*.

ма углавном) фонему *ц* означава графемом којом означава и фонему *ч* (џ).

Употреба графеме *шѣа* (џ)

Ова графема се јавља у нашој ћирилици од почетка писмености, од када и датира њена употреба за означавање гласовне секвенце „шт”. У старословенском језику, и у глагољским и у ћирилским текстовима, ова графема позиционо је ограничена на означавање гласовне групе „шт” која је настала прасловенским јотовањем од *stj. Преузимањем старословенских текстова, у нашим редакцијским текстовима одомаћила се графема *шѣа*, која је првобитно употребљавана у позицијама као у старословенском језику. С обзиром на другачију судбину рефлекса *stj у штокавским народним говорима није било реалног оправдања за употребу ове графеме. Међутим, српски редакцијски споменици нису били толико радикални у гласовним изменама тако да се ова сугласничка група у њима чува по традицији. Ту чак слово *џ* проширује своју употребу и њим се увек означава *ш* и *ш* када се нађу заједно. Тако је Папић знатно проширио употребу слова *џ*. Он, наиме, доследно у свим позицијама где се *ш* и *ш* нађу заједно употребљава слово *џ*. За то реално, он није имао основа пошто су постојале засебне графеме *ш* и *ш*. Значи, сваку гласовну секвенцу „*шш*” Папић, ослањајући се на традицију која је постојала у ћирилским, али и глагољским споменицима, обележава графемом *џ*. Оваква употреба, у почетку наше писмености, могла је бити прихваћена у ортографском систему који се усвајао, чињеницом да је гласовна група „шт” постојала у штокавском дијалекту (< *stj, < *skj). Та ортографска традиција се, како видимо, дуго одржала. Дубровачки ћирилски споменици редовно овом графемом означавају гласовну групу „шт” (нпр. заменица *џо*, меџар, оџар, друџво, убоџво, али и убоштво, мноштво, мноџво и сл.⁸² Када, у ретким примерима, желе да означе групу „шћ”, тада употребљавају графеме *ш* и *ћ* (нпр. у две итал. речи *шавоне* (schiafone), *шљиера* (schiera)).⁸³ Наши стари глагољски споменици овим словом означавају и групу „шћ”.

Код Папића можемо уочити две употребе лигатуре *џ*.

Лигатуром *џ* Папић означава гласовну групу „шт” у следећим примерима: апоџо (21r), иџуи (21r), заџо (20r), мноџво (19v), иоџере (18v), ниџа (18r), ниџаре (18r), заџобо (17v), џо (16r), навиеџенџе (16r), навиеџителџиа (16r), непоџение (15r), допуџуиеш (14v), ниџа (11r), оџар (23v), затиџе (27r), џоват (28v), џогод (28v), поџуи (28v), лупеџва (28v), џоно (29v), Еџера (30v), намиеџао (35r), џоно (35r), џап (35r), абџиен-

⁸² М. Решетар, *Дубровачки зборник*, стр. 195.

⁸³ М. Решетар, нав. дело, стр. 195.

ције (36v), иоше (36v), зашобо (39v), не допуштите (40v), апошолми (45r), заштити (49r), ца (49r), опраца (51r), цогоди (54r), допуцаш (57v), заштити (58v), проходица (61r), задовољцине (64v), ташина (67r), цоно (67r), смрадовцине (68r), у друцву (69v), спуцаиули (69v), запуца (74v), апошолски (82r), покоице (90r), циу (100r), друцво (101r), мецар (10v), Капешран (118v), пуцаше (154r), од мноцва (125v), Аугуцин (127v), од убоцвах (130v), племцине (130v), скупцина (143r).

За неке од лексема нисмо сигурни како су се у народним говорима тада изговарале. Ту нам ц „скрива” прави изговор: цтете (28r), годица (21r), ице (20r), цетан (62v), ици (76v).

Лигатуром ц Папић означава гласовну групу „шћ” у следећим примерима:

ожалоцени (94r), ожалоцена (99v), жеце (90r), веце (110v), и овиценџа (59r), поцавао (м. постио) (71v).

Може се, дакле, констатовати да Папић у свом систему графема употребљава графему ц да њоме означи гласовну групу „шт” и гласовну групу „шћ”. Он заправо, нема реалног оправдања за употребу ове графеме, с обзиром на то да је у систему графема имао и *ш* и *шћ* и њ. Папић се ипак држао раније ћирилске и глагољске праксе, које су у систему графема садржавале ова слова. Он је тиме утирао пут традицији која ће преовладати код босанских фрањевачких писаца који су се служили ћирилицом. И М. Дивковић и С. Матијевић употребљавају ц у истој вредности. Један век касније стварао је С. Маргитић који је такође као и Папић употребљавао графему ц у истом значењу. Иако је то проблем фонетике, сматрамо да је корисно навести и овде да групу „шт” црквенословенског порекла Папић замењује сугласником љ у јединој лексеми опљинства (112v), где сматрамо да је тачно обележио народни изговор.

Пошто смо сагледали специфичности употребе појединих графема Папићевог ортографског система, прегледана грађа упућује нас на следеће закључке.

Папић је у свом рукопису употребио босанчицу, западну ћирилицу. Ово писмо као варијанту ћирилице у ортографском смислу одликује неколико особина. Оно се надовезује на традиције зетско-хумског правописа и у том смислу као примарна особина појављује се одсуство прејотованих вокада и употреба засебне графеме ђерва. Јат које је у овом правопису означавало гласовну секвенцу „ја” променило је своју функцију, тако да се њиме означава сугласник *j*. У овом ортографском систему та појава представља изниман случај да две графеме (*и* и *џ*) служе за означавање једне фонеме. Обично се појављују двофункционалне графеме које се реализују у означавању сугласника. Видели смо

да графема ђерв њ означава сугласнике *ћ* и *ђ*, а то слово се пише испред *н* и *л* када треба да означава сугласнике *љ* и *њ*. Исто тако графема *ч* означава сугласнике *ч* и *џ*.

Сугласници *љ* и *њ* по узору на правопис латинице (италијански узус), означавају се помоћу три графичка знака *љи* (*љ*) и *љни* (*њ*) или помоћу два графичка знака *лљ* (*љ*) и *лњ* (*њ*). Лигатуром *џ* Папић означава гласовне секвенце „шт” и „шћ”, те се у извесном смислу и ова графема може сматрати двофункционалном. Недоследност у употреби графеме *џ* и недовољна разграниченост (између „шт” и „шћ”) јесте крупан проблем у Папићевом ортографском узусу, јер у потпуности скрива важну дијалекатску црту (шћакавизам). Наиме, шћакавизам се може у извесном смислу само наслутити према малобројним примерима у којима лигатура *џ* означава „шћ”. Употреба осталих графема ни по чему се не разликује од других подручја на којима је ћирилица као писмо била у употреби. Вокалске графеме немају посебних специфичности. Ту се само може издвојити наглашен начин означавања вокалног *р* (помоћу *ар*) који је доследно примењиван. Папић је, дакле, настојао да се приближи фонолошком принципу: једна фонема – једна графема, али је у томе само делимично успео. У његовим настојањима дошло је до изражаја зетско-хумска правописна традиција и утицај латинице, па је тако настало доста компликовано обележавање сугласника *ћ* и *ђ*, *љ* и *њ* али је то био значајан корак напред утолико што су те графеме смањиле број двофункционалних графема у систему. Коначно, то су уједно и одлике босанчице за коју смо констатовали да је варијанта ћирилице не само у палеографском него и у ортографском смислу. Сва ова ортографска решења примењивали су и остали фрањевачки писци који су се служили ћирилицом као писмом (М. Дивковић; П. Посиловић; С. Матијевић, уз нешто специфичности које смо у претходном поглављу навели; С. Маргитић и сл.).

ПРАВОПИС

У погледу правописа П. Папић се не разликује много од писаца својих савременика и осталих старих писаца из западних и југозападних крајева (М. Дивковић, П. Посиловић, С. Матијевић, Анчић, Лаштрић, Лашванин, Маргитић, Филиповић и др.). У свом рукопису он неке речи готово редовно пише етимолошки а друге фонолошки, а некад исте речи пише на оба начина.

Овде ћемо систематски размотрити и етимолошко и фонолошко писање у префиксима, а затим у основама речи.

Преглед обележених и необележених асимилација у префиксима

Префикс + основа: ОБ- (само етимолошки): обслужениа (5г), обслужити (42г), обслужујући (63v), обслуживали (96г), обходи и обтаркуие (99v), обстриеше (125г).

ИЗ-: а) етимолошки: изтераите (5v), изтекла (7г), изпразнога (42г), изпразност (67v), изкаљали (90v), извезнуиу (95г), извезну (98г), извезнути (99г), изсиекавали (106г), изсиељи (106v), изпразна (106v), изтегоше (125v), изтђераше, изприбиђана (128г), извезнуие (131г), изшаљи (132г), изтђера (138г), изпархшало (140v), изживете (33v), изприд (19г), изтиерати (89г), изкаљалиаи (64г), изпразност (29г), изкривљалиено (59v).

Фонолошки: исприд (13г), истомачено (5г).

НАД-: надскови (39г).

ПОД-: (само етимолошки: подпомољ (3г), подпомољи (3v), подпоможен (5v), подпуно (9г), подпуне (10г), подпомажу (77г), подпоможе (77г), подпомажеш (80г).

УЗ-: а) етимолошки: узвате (4v), узвините (28v), узплаве (33v), узпита (33v), узвекате (40v), узпотребуие (43г), узтежуљи (57г), узнасљедуиу (63v), узстоие (64г), узпремишљалиаиу (95г), узвини (110v), узтресе (139v).

Фонолошки: од ускрснутиа (69г), ускриесие (140г).

РАЗ-: а) етимолошки: на разширение (2v), разсутитељиа (11г), разтаргните (18г), разтаргла (29г), разслабили (40v), разсутитељием (41г), разсарде (52v), разтапа (61г), разсути ље се (61г), разпаршани (71г), разширујући (72v), разширивши (83г), разстапаиу се (84г), разстапати (85г), разстапао (85г), разжижуљи (87г), разжиже (87v), разжегао (89г), разкошћа (95г), разтежу (106v), разсарљена (107v), разсциени (110v), разсарљуиеш (114v), разста се (120v), разсардићо (127v), разтеже (147г).

Фонолошки: расардие (7v), раскинте (18г), расарљенога (46v), расутак (11г), расипаиуљи (93г).

Префикс С-: *фонолошки* згледати (19г), зглавком (40г), здарже (84г), здруживати се (133г), згодили (140г), згорђети (88г); *комбинација морфолошкој и фонолошкој принципја*: сдружена (56г).

Асимилација по звучности не обухвата само префикс-с, већ и *предлој* с када се налази испред речи које почињу *звучним суљласником*: з друге стране (15г), з диавлом (27v), з Богом (29г), з гарстостђу (57г), з десне стране (68г), з добрием слугам (100v), з болиезанђу (103v), з духовниими (113г), з дружином (118v), з добра (129г), з главе (130v), з диавли (131v), з гвардианом (143v), з Божићем (148г), з душом (148г). Малобројни су примери у којима је аналошки забележена асимилација и пред *безвучним суљласником с*: з слабием/гласом (125v), з синком (41г), з синовми (102г), и з седмерицом (119v). Такође су малобројни примери у којима је

комбинован и морфолошки и фонолошки принцип: *сз* друге стране (95v), *сз* добрим (112v), *сз* дархтанием (64r).

Предло̄з с у сандхију редовно има следеће форме: а) *фонолошки ш* њними (3v), *ш* њнима (11v), *ш* њниеговиими (13v), *ш* њниме (30r), *ш* њниоме (43r), *ш* њниовом (67v), *ш* њнекием (87v). У наведеним примерима спроведена је асимилација сугласника – једначење сугласника по месту образовања.

Предлог *с* бележи *еџимолошки*: *с* диавли (6v), *с* иедне стране, *с* зуком (16r), *с* диавлом (18r), *с* веститиєм сарцем (143v), *с* богоџлиубством (143v), *с* дружбаом (143v), *с* вистом (143v). Такође и испред сугласника *с* и *ш*: *с* зуком (16r), *с* џапи (114r), *с* шкрипом (131v).

Предло̄з С>СО испред речи које почињу са о: со ониєм (2r), со оружиєм (8v), со obie стране (23v), со образом (28v), со онога (33v), со овием (35r), со опакиєм (38r), со осталиєм (45v), со онизиєм (66v), со оком (72v), со овитанци (83r), со отцем (99r), со опипом (114r), со овога добра (114r), со образом (117r), со онакиєм (117v), со оном (118v), со осталиєм (120r), со овога (121v), со одђеџом (142v). Само у једном случају предлог *с* гласи *со* испред речи која почиње сугласником: *со* хотџнилицом (90v).

Предло̄з С > СУ: су уздисанџем (53v), су узда/х/џлаи (123v).

Појаву да се у предлозима *к* и *с* употребљава исти вокал као и у почетку речи која следи одмах иза предлога запазио је М. Решетар у својој анализи најстарије дубровачке прозе. Поводом тога он каже: „За мене је ортографска ствар и то што се често уз приједлоге *к* и *с* пише вокал ријечи што слиједи (ки Исусу, со оцем), али то бива само у латиници а у ћирилици тога нема”.⁸⁴ То тек у ћирилици налазимо код М. Дивковића, напомиње даље М. Решетар. Разлоге за такво бележење ових предлога Решетар види у следећем: „Како су ови писари писали редовно приједлог заједно с ријечју што је за њима, то су ваљда на тај начин хтјели да се лакше види да *с* и *к* не припада тој ријечи него стоји за се”.⁸⁵ Разлог таквоме писању предлога и код Папића делује доста уверљиво, поготово што и он као и ови ранији писци предлоге пише заједно са речју која следи иза њих.

Предло̄з К редовно пише *еџимолошки*: *к* вашему (2r), *к* душицами (3v), *к* покори и *к* Пропетому (4v), *к* бивству (16v), *к* парвому (17r), *к* другому (17r), *к* смарду (17r), *к* Сотони (20v), *к* мение (23r), *к* Моисиу (28v), *к* приатеџлиу (28v), *к* свархси (38v), *к* раннами (83r), *к* Иезусу (83r), *к* Цариграду (132r), *к* џниех (143r) и сл.

Предло̄з К>КУ: ку увенику (28v).

Предло̄з К>КИ: ки Исукарсту (65r), ки истоку (66r).

Предло̄з К>КА: ка Александриј (132r).

⁸⁴ М. Решетар, *Најстарија дубровачка проза*, Посебно издање САНУ, књ. СХСЦ, књ. 4, Београд, 1952, стр. 9–10.

⁸⁵ М. Решетар, нав. дело, стр. 14.

Предлоḡ ИЗ у сандхију бележи комбиновано, тј. морфолошко-фонолошки: изж-љниегове (4r), изж-љнијега (26v), изж-љни (66v), изж-љни (92v). А такође и: из бока (4r).

Предлоḡ НИЗ: такође бележи комбиновано: (морфолошко-фонолошки) низж љниех (133v). Наведени примери показују да се вршила асимилација по месту творбе испред сугласника њ, као у: ш њим и слично.

Предлоḡ УЗ: узж-љнијега (99v).

Везе основе и наставка

И у овим случајевима може се запазити да Папић није доследан у примени било фонолошког, било етимолошког принципа. Он поједине лексеме доследно бележи или само фонолошки или само морфолошки, а изван број бележи мешајући оба принципа. Ево шта нам примери показују.

Гласовну групу *дск* Папић означава са *дцк*: ћлиудцке (24v), ћлиудцкому (27r), ћлиудцка (114r), ћлиудцкием (115r), ћлиудцкога (118r), градцка (136r), господцке (32r).

Етимолошки означава *дц*: сардца (123r), сардце (120v), сардцу (126r), приградци (86v), судцем (115v).

Гласовна секвенца *дц* са извршеном асимилацијом *џц*: сартцие (5v).

Гласовна секвенца *дц* упрошћена у *ц*: сарцие (5v), сарца (7v), сарце (8r), сарцом (23r), сарцу (83v).

Етимолошки пише *дч*: свехсрдчано: љлиубави (55r).

Етимолошки пише *дк*: а) сладкост (85r), гардка (91v), гардке (91v).

Пише се са извршеном асимилацијом: прислатка (3r), прислаткои (3r), прислаткога (4r), слатка (9r), слаткост (82r), слаткости (84r).

Историјски, етимолошки Папић пише *бс*: собствене (88r), робство (117r), робсти (137r).

Папић пише етимолошки *џц*: отца (4v), отци (31v), отце (96r), диетцу (123r), ко отцу (37v), светци (28v), мартца (130v), богатца (125r), клиетци (142r).

Етимолошки пише и *џч*: светванога (29r).

Гласовну секвенцу *жк* бележи етимолошки *жк*: притежкога (4r).

Гласовну секвенцу *жк* бележи са извршеном асимилацијом *шк*: притешке (4r).

Гласовну секвенцу *џџ* бележи са неизвршеном асимилацијом: дружтва (5r), а такође и комбинованим правописом (*етимолошко-фонолошки*): друшвџ (125v), друшџво (102r); или са извршеном асимилацијом: мношџво (19v), лупешџва (29r), друшџво (102v).

Етимолошки Папић бележи и секвенцу *бк*: приљлиубкием (4r), љлиубкому (6v), љлиубкием (7v), љлиубки (7v), приљлиубки (9v), љлиубки (51v),

љлиубко (82v), грубки (69v); а такође и са извршеном асимилацијом *бч*: љлиубчиа (30v).

Гласовну секвенцу *жк* пише са извршеном асимилацијом: отешчване (8v), отешчао (21v), отешчуие (100r).

Гласовну секвенцу *сѣ* пише упрошћено: жалосна (19r), али и пропастан (87v) (однос мушки : женски род).

Гласовну секвенцу *сѣ* Папић пише са извршеном асимилацијом: гоздбина (93r). У овом примеру се такође донекле поштује етимолошки принцип јер није до краја спроведена дисимилација. Исти овај случај већ на следећој страници Папић бележи потпуно етимолошки: гостбина (94r).

У једном броју примера Папић *комбинује фонолошки и етимолошки ѣринциј* задржавајући притом потпуно очуван наставак *-сѣво*: могуцствах (2r), доброцством (6v), доброцство (6v), могуцству (12v), доброцства (2r), богацства (36r), проклецство (147r), а понекад задржава и *етимолошки ѣринциј*: брезобразство (13r).

У свега неколико примера Папић је сугласник *с* означио графемом *з*: ончаз (43r), свак чаз (48v), у иедан чаз (91v), ваз (146r), вечераз (118v). Само једном је сугласник *с* означио графемом *сз*: жалосз (146r). Обе ове графичке варијанте налазимо код старих наших писаца који су се служили латиницом, а што наводи и Маретић у својој Историји хрватског правописа (стр. 362). Два су примера: *с зобоме+* (110r) и *з собоме* (110v). Наведени примери говоре несумњиво о утицају латинице: можда су неки латинични текстови, које је Папић користио, садржали *z* и за слово *с*, па је то он у ћирилицу механички унео.

Удвојено писање вокала и консонаната

По узору на италијански правопис наши стари писци са југозападног подручја (дубровачки писци) најчешће су удвајањем слова обележавали квантитет слога: удвојеним вокалинама означавали су дуге, а удвојеним сугласницима кратке слоге. Ова особина пренела се и на фрањевачке писце, који су се користили нашом старом литературом. Сви фрањевачки писци у погледу ове ортографске особине не поступају једнако. Међу њима постоје понекад и знатне разлике. На пример, фрањевачки писац Јеролим Филиповић (XVIII в.) у погледу употребе акценатских знакова битно се разликује од већине писаца својих савременика (Филипа Ластрића, Стипана Марковца Маргитића и др.). Неки осим дугих и кратких слогова настоје да обележе акценте и користе се акценатским знацима. Папић у свом ортографском систему не употребљава никакве знакове за означавање акцента, тј. његовог квалитета. Он је у том погледу сличан Ивану Анчићу, свом савременику, али се и од њега разликује. И Анчић, као и Папић, настоји да означи дуги и кратки слог,

само он то чини другим средствима. Анчић на два начина означава дуги слог: а) помоћу графеме *x* коју бележи редовно у дугом слогу, по образцу: самогласник + *x*, или самогласник + *x* + самогласник; и б) помоћу акцента којег обележава графички посебним знаком.⁸⁶ Удвајањем консонаната Анчић означава кратак слог.

Удвојеним вокалима Папић најчешће означава дуги вокал у поста акценатској позицији, и то у генитиву множине именица. Он, такође, означава дуг вокал у акцентованом слогу. Једино у ова два случаја Папић удваја вокале. Овде, помињемо и примере компаратива придева где удвојено *-иш* означава *-ији*: приепрости (11v), подобнии (114r), веле танчии, хитриии, гориии (135r), и стариии (142v), као и партиципе: веле смрдеиии, мучеиии, гореиии (91r).

У тим случајевима могло би се радити о контракцији вокала и то се у народу можда тада није ни изговарало: стариии, хитриии као старѝ, хитрѝ, а нарочито у глаголском прилогу смрдеѝи, гореѝи.

Број примера са удвојеним консонантима је знатно мањи код Папића у односу на примере са удвојеним вокалима. Малобројни примери показују да он удвојено пише консонанте у два случаја, и то: а) када етимолошки пише префикс – предлог *од*, и б) када жели да означи краткоћу претходног слога. Евидентан је и извештан број омашком написаних речи у којима се не виде јасни разлози удвајања консонаната.

Удвојено писање вокала

У зенииѝиву множине именица: за помољ душаа грешникаа (3r), од спасенѝа грешникаа и грешницаа (3r), на спасенѝе душаа (3v), за спасенѝе грешникаа (3v), толикие душаа (3v), присветие рукуу и ногуу (4r), маика грешницаа (4r), од годиштаа (4v), у калу злоаа (11r), толикие срамотаа (23r), отацаа (27r), од њиовие опаввинаа (33v), од гнусноаа (40r), погардаа (40r), грешнивикие душаа (49r), сварху душаа (49r), годицаа (57v), од слугаа (60r), мукаа (63v), од злоаа (64r), нечистоаа (64r), грешникаа (64r), од вудесаа (65r), валоваа (65v), душицаа (66r), од грааа (67r), ствариии (70r), ањѝлаа (72v), сардацаа (74v), женаа (77v), у калу тугаа (81r), светицаа (82r), пиесанаа (82r), сунацаа (86r), од мукаа (105r), тиелесаа (87v), мукаа (89v), винаа племенигѝе (94r), вемераа (97r), силаа (101r), целаа (118v), Круникаа (121r), пасаа (127r), од косаа (133v), добровинилацаа (134v), рукуу (141v), козаа (141r).

Означава дуг вокал у акцентованом слогу *код ду̀зосилазно̀ акценѝа*: грууба (вок, једн., 70v), муука (ген. множ., 89v), дух туувах (92r), сууд (ак. једн., 104v), дууше (ак. множ., 109r).

⁸⁶ Светозар Марковић, *Језик Ивана Анчића (босанског ѝисца XVII века)*, САНУ, Београд, 1958, стр. 12–15.

Означава дуг вокал у акцентованом слогу код *ду̇џоузлазно̇ акцен̇ти̇а*: дууша (ген. множ., 109г), цеелаа (ген. множ., 188v), друугом (инстр. једн., 102г), тууга (ном. једн., 127г).

Удвојено писање консонаната

У случају *е̇т̇имолошко̇ т̇иса̇ња* када је *џрефикс*, *џредло̇ од-*: оддавна (24г), не оддиели (42г), оддиелити (53v), да се оддиели (58г), ве̇е оддасвиех (62г), надди̇и̇и (66v), оддахнут̇а (90г), оддахнем (107г), оддриешен̇џе (123v), наддобила (138г).

Када жели да означи краткоћу претходног акцентованог слога: ранно (74г), раннами (74г), о вевверу страшни (81г), веввер (82г), муvви (3. л. през., 88v), муvви (90г).

Омашком бележи: по̇и̇и (78v), про̇и̇и (83v), у зло̇а (90v), грубо̇и̇у (100v), и сввех (ак. једн., 103v).

Писање сугласника х

Глас *х* већина босанских писаца нема у свом језичком осећању, с обзиром на то да се овај глас ве̇ у XVII веку губи на целом терену код католичког и православног становништва. То нарочито важи за све писце XVIII в., изузимајући фра Ловру Ситовића, који је по свом пореклу муслиман и пише *х*.⁸⁷ Сви фрањевачки писци пишу глас *х* у својим делима али не увек на правом месту, „и то је управо она индикација која упућује на закључак о књижевно-језичком маниру кад је у питању глас *х*.⁸⁸ У матерњем говору појединих писаца могуће је било постојање различитих стадија у процесу ишчезавања *х*. Стога они немају право осећање за његово бележење. Они га понекад пишу на кривом месту у речима, пишу неетимолошко *х*, напоредо га пишу и изостављају у истим речима или позицијама у речима. Код тих писаца је постојала свест о графичком облику речи али „не у потпуности и њен акустички облик, па отуд и писање *х* на начин који одговара изговору, тј., без *х*, или омашке, као што је у примјерима гдје се налази написано: хуо мј. ухо, хуода мј. ухода, или писање неетимолошког *х*, као: хуста мј. уста, хукор мј. укор, хуши мј. уши и сл.⁸⁹

Херта Куна ову особину фрањевачких писаца да бележе фонему *х* где треба и где не треба тумачи књижевно-језичким маниром. На чување фонеме *х* индиректно је утицала дубровачка књижевност. Такође, овај

⁸⁷ Н. Куна, *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/1, Novi Sad, 1971, str. 46.

⁸⁸ Х. Куна, нав. д., стр. 46.

⁸⁹ Х. Куна, нав. д., стр. 46.

глас одржао се и код чакаваца, „па је на тај начин већ од првих дјела босанске фрањевачке књижевности остао овакав манир писања, тим више што се у првим деценијама XVII вијека, понегдје на босанском терену може претпоставити и чување овог гласа”.⁹⁰ Према томе, закључује Херта Куна, у овој се црти до извјесне мјере укршта књижевно-језички конзервативизам са утицајима из старије литературе, за коју се ова књижевност везивала.⁹¹ Врло је значајна и чињеница да сви фрањевачки писци добро познају латински језик, који такође садржи овај глас у свом фонолошком систему, што је могло код извесног броја писаца подржавати његову употребу.

Папићеви претходници и савременици Матија Дивковић, Иван Бандулавић и Стјепан Матијевић у вези са фонемом *x* у потпуности се понашају у складу са напред изнетим чињеницама. Матија Дивковић глас *x* пише често и где треба и где не треба. На пример, он га бележи где не треба: у сох, дарху, мањех, харканџео, харвати.⁹²

У једном броју лексема, без обзира на позицију у којој се налази, Папић изоставља *x*: ду, дуовному, дуовно, изоде, из алина, уитише и сл. Обично обележава секундарно *x*: *ѝолахко, ѝолаѝахно, махло, мехку*,⁹³ а тако се чује и у Босни често (у говору Муслимана). Дивковић, такође, место *x* бележи *k*: арканџео, арканџелаа, накоди, Антиоко, ктие, не ктиау и сл. *X* пише место *ш* у речима: *техваѝу, отехвале иесу*, за које С. Ђорђевић закључује да је провинцијализам његовог краја. Место *s* има *x* у речи прасци: *ѝрахци, ѝрахце*. Дивковићев савременик Иван Бандулавић нешто је доследнији у писању фонеме *x*, што је и разумљиво с обзиром на то да се више ослања на чакавску традицију која чува фонему *x*.⁹⁴ На етимолошки оправданом месту Бандулавић углавном има *x*, и то и на почетку, и у средини и на крају речи (*худоба, Хосана; на дахни, суха; дух, ѝророкоуах*). У облицима глагола *хѝјейѝи*, сем једног изузетка, увек пише *x*: *хотити, не хти, хотио* и сл. У ограниченом броју случајева не налазимо *x* у флективним завршецима: у *рука њих* (лок. пл. у руках) што може бити случајни пропуст. Име *Абрахам* код Бандулавића се редовно јавља без *x* и без сажимања вокала након испадања *x*: *Абрахам, Абраамово, Абрааму*. Неетимолошко *x* налазимо такође у ограниченом броју случајева: *хидолска, Хесѝера*. Што се тиче гласа *x* у религиозним терминима и лексемама код Бандулавића је ту оно строго књишке провенијенције. Ту је

⁹⁰ Х. Куна, нав. д., стр. 46.

⁹¹ Х. Куна, нав. д., стр. 46.

⁹² Б. С. Ђорђевић, *Матија Дивковић*, стр. 112.

⁹³ *Mehko, lahko < *megko, lagko*, в. Вуковић.

⁹⁴ D. Gabrić-Bagarić, *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*, Sarajevo, 1989, стр. 71.

Бандулавић углавном следио приморске лекционаре (па има форме подударне са њима) а то су у датим случајевима без *x* (или је следио латински оригинал према којем онда чува фонему *x*). Лексема *рвайши* се и њене изведенице немају никад гласа *x*. Секундарно *x* Бандулавић има редовно, као и Дивковић, у примерима: *малахно, малахан, малах-нијех*. Секундарно *x* у примерима *макахна, лаџахно, њолаџахно* вероватно је одраз Бандулавићевог босанског говора јер у осталим лекционарима нема гласа *x* у овим позицијама.⁹⁵ Ту је особину Бандулавић унео из свог матерњег говора подржан аналогном појавом у примеру *малахан*. Облик *малахан* иначе је познат дубровачкој књижевности, па се може говорити о особини строго литерарне провенијенције. У блиској вези с овим је и појава гласа *x* у примеру: *зихну*. Глагол зијевати у босанским говорима гласи *зијехайши*, па се и код перфективног облика *зијевну* јавља *зијехнуџи*. У домаћим речима прелаз *x > k* ограничен је на негирану форму глагола *хџијети* и јавља се свега једном: *не кџи*.

Иван Бандулавић, писац који је своја дела писао латиницом, графемом *ch* означава *k* и *x*. Зато у читању речи страног порекла нисмо посве сигурни (нпр. Archelao се могло читати као Архелао и као Аркелао). Реч *арханђел* јавља се и са *x* и са *k* (*arkangeli, Arhangela*). Секвенца *xv* долази редовно без промене: *hualiti, hualite*, што је свакако литерарна црта с обзиром на редовну замену *xv* са *φ* у босанским народним говорима.

Иван Анчић, фрањевачки писац из XVII века уводи још једну функцију овој графемџи. Наиме, он је употребљава као знак за обележавање дугог вокала. Глас *x* Анчић у своје изговору није имао. Он га испушта у свим положајима, тј., и на почетку речи, и у средини и на крају речи, испред самогласника и испред сугласника. Сугласник *x* редовно испушта на крају ген. мн. придева и заменица (флективни завршеци). Он је фонему *x* користио у ограниченом броју случајева. На пример, ако се на граници двеју речи у сложеници нађу два једнака вокала, између њих Анчић редовно умеће *x*.⁹⁶ Писањем *x* на граници двеју речи на месту где је оно изгубљено, Анчић га заправо враћа на његово старо место, вероватно да би њиме означио удвојени изговор вокала. Тако све облике глагола *ходиџи* и сложенице са овим глаголом пише увек без *x*, али ако је овај глагол сложен с префиксом који се завршава самогласником *o*, између два *o* редовно чува *x*: *дохоци, доходио, мимоходеџи, походите* и сл. Анчић је дуге слоге означавао удвајањем самогласника и уметањем *x* између та два самогласника. У оба случаја вокал се изговарао као један дуг (*дахн, духг, пухт, свихт* и сл.: *дахан, духуг, свихит* и сл.). Од речи сложених са глаголом *хоџиџи* налазимо сложенице: *доброхотинство, злохотионици, али и злоотници, доброотино*. Карактеристична је упо-

⁹⁵ Д. Габрић-Багарић, н. д., 74.

⁹⁶ С. Марковић, *Језик Ивана Анчића*, САНУ, Београд, 1958, стр. 60–62.

треба *x* поред *p*. Ако се овај глас налази испред сугласника, пише се без ичега и у случајевима када је иза тога *p* изворно стајало *x*: *даршање*, *ударша*, *даршу*.⁹⁷ Он употребљава *x* између два једнака самогласника, чак и онда када је један од тих самогласника био само графички знак у обележавању вокалног *p* (ар): сахарвати, али и доарвати.

Анчић употребљава *x* тамо где му по етимологији није место: худа и хуста. У речима преузетим из турског језика *x* је редовно испуштено: азна, арче, арчити, а у другим страним речима се чува: Хиеролим, Хелидору, херетици и сл. Турцизме је Анчић примио из народних говора и зато су они без *x*, док је оне друге примио из књига, па је *x* писао. Тако нпр. итал. узвик ахим код Анчића се налази у три облика: ахиме, аиме и ајме. За Анчићев језик може се претпоставити да се налазио у фази када се глас *x* већ потпуно изгубио, а то је углавном средина и друга половина XVII века. Отуда и доста примера погрешне употребе *x*. Замене гласа *x* у народним говорима још нема, сем ретких изузетака. У већем делу примера у којима се на месту гласа *x* јавља, зев остаје непопуњен (послуа, суе, муа). У Анчићеву језику ретки су примери у којима је *x* прешло у *k* (ктиау, ктио, ктили). У данашњем говору Липљана (одакле је Анчић) глас *x* је потпуно ишчезао.

С. Матијевић у својим књижевним делима сасвим правилно употребљава графему *x* (и на почетку, и у средини и на крају речи), једино га недоследно пише на крају падежних завршетака генитива и локатива множине именица, заменица и придева.⁹⁸

Писци XVIII века најчешће се држе књижевно-језичке традиције у обележавању сугласника *x* (Јеролим Филиповић, Маргитић, Ластрић и др.). У дијалекатској зони којој припада и говор Високог (где је највећи део свога живота Папић и провео, као и у Сарајеву где се родио) фонема *x* се у говору православног живља изгубила. Трагова тог губљења фонеме *x* у појединим позицијама налазимо већ у Папићевом рукопису, мада се начелно посматрајући, може рећи да је у овом погледу Папић био у великој мери под утицајем књижевно-језичке традиције својих претходника. Релативно добром чувању фонеме *x* у Папићевом рукопису свакако је допринео и утицај латинског језика са кога је преводио читаве цитате.

Папић добро чува *x* у *почешку речи*: ходите (5v), по коићем хоаоте (5v), хоће (5v), хотиели (6v), хоћеш (13r), ходи (13r), хиљиаду (33r), на земаљи Хушу (47v), хинству (62v), у Харацели (120v), фра Хиполит (118v), ходите (78r), Херемита (134v). Међу овим примерима, као што се види, има и личних имена и назива места, па се може рећи да је *x* подржано утицајем оригинала. У позицији *средине речи* *x* се добро чува: Вархбошњанинину (2r), Михоилу (2r), сахранити (2r), одходе (3v), за

⁹⁷ С. Марковић, н. д., стр. 62.

⁹⁸ С. Павешкић, *Језик Свјетлана Матијевића*, стр. 410.

сварху (4r), сахране (4v), Духа (5r), проходе (6r), нехарни (6v), гриехом (6v), страха (9r), охолост (10r), охолога (10r), охолица (10r), махнитости (10v), грихова (11r), свех сарчано (11r), сахрањниуиуи (14r), похлепљениа (15r), крањахан (15v), мимоходљивие (17r), проходе (17r), страха (18r), послуху (18r), проходељага (18v), непослуха (18v), свех колике (22r), находе (23r), вархе и планине (43v), Михоила (45v), страховми (48r), прихињиац (63v), махнитостѣу (106r).

У позицији *краја речи* најчешће бележи сугласник *x*: на варх планине (4r), гриех (9r), за одкритих (11r), к молитвама њних (12v), страх (43v), прах (49v), крух (53r), послух (145r).

У страним речима (турцизмима) чува такође *x*: харав (2r), харсузина (6r), италијанизмима (харние ствари, 20r), грецизмима (херетиве, 73v, херетиком, 89v). Према томе, по чувању фонеме *x* у наведеним позицијама, Папић је најближи Ивану Бандулавићу. Он бележи *x* на етимолошки оправданом месту. Поред тога, има пуно примера у којима бележи *x* где му етимолошки није место: харжуи (8v), ходињом (142v). У овом случају реч почиње вокалним *p* које се графички приказује са *ap* па је то можда разлог да и ова реч почиње са *x*. Затим у худие твоие (12v), хољутљиву душу (24v), хољуњениа (60r), харве (8v), хаџер (63v), али и аиер (према итал. l'aria, зрак), такође и без *x* – ољуњниа. Непотребно писање графеме *x* запазили смо уз заменицу *сви, све, сва*, и то у ном. множ., ак. мн., нпр.: свих науцитељи (17r), свех душе (3r), за свех нас (3v), свих пастири (19r), свех своие благо (11r), свах увриенџа (41v), за свех оне (123v), свах дартчуи (129r), за свех оне (129r), свех што се догодило (123v), свех наопако (29r), свих умиерамо (42v), свех разастарте (29v), уза свах добра (13v). Такође и код *злаџола*: спахсити (4r), да трубех и свире (5r), да се он не освиехље (7r), али и освиехље (10r), за одкритих (11r), осиехљаше (265), закуњиахо (26r), завахле у притежак сан (26v), михрисаше (27r), дахтаhti (40r), и вух фратар (121r), допрох (м. допро) (120r), џо боље знах и умиџ (123v), да душу спахсе (123v), да се уфах (125v), махмељи (40r), уфахла душа моиа (41v), освиехтити (44r), ктиехли (64r), од фахле (74r), нахстоиати (67v), фахлио (71v). Редовно пише етимолошки лексему *џриехше* (22v), грихесие (33v). Секвенцу *xв* бележи у духу народних говора замењујући је са *џ*: фахла (74r), фахле (120r). Узвике *дех, дах, ох* редовно бележи са *x*. У тим случајевима могао је писати *x* за *j*. У једном броју примера помоћу *x* је могао означавати дужину слога: знах (123v), да душу спахсе (123v), да се уфах (125v), махмељи (40r), фахлио (71v), допрох (120r). У *придевима* бележи неетимолошко *x*: бархже (48v), гохри ода свиех злие (61v), опавих и ода свиех опацие (61v), хуњах ода свиех грешника (61v), пожехли (70r), махло (92r), махлакне књижице (3r). У придевима и Бандулавић бележи *x*, за које Д. Габрић-Багарић вели да су вероватно одраз Бандулавићевог босанског говора и да су примери које наводи подржани појавом *x* у примеру

малахан, „малахан је иначе доста познато дубровачкој књижевности, као и Кашићу, па се може говорити о особини строго литерарне провенијенције”.⁹⁹ Из наведених примера у којима Папић бележи секундарно *x* не бисмо могли извести неку посебну законитост. Он једноставно бележи *x* где му није етимолошки место у одређеним категоријама речи (именицама, глаголима и придевима), а то не чини са циљем да означи дужину вокала или слога као Анчић на пример. Ову појаву тумачимо као књижевно-језички манир у смислу у коме га тумачи Херта Куна. У Папићевом народном говору вероватно фонема *x* није сасвим ишчезла. Доказ за то је њено бележење у свим позицијама где јој је етимолошки место. Појава секундарног *x* ј литерарне природе, подржана утицајем латинског језика (цитата) који ју је садржавао. С друге стране, постоје примери у којима се јасно види да је овај глас нестабилан, а то су *флексивни завршеци*, нарочито у ген. једн. и мн., именица и заменица: од толикије срамотаа (23r), од мартвиех (27r), добрих (27r), негвих и веруга; и у већем броју случајева у овој позицији се губи *x*: од коиће (3r), толикије душаа (3v), милости божанствение (19v), од мнозије ствариех (21r), заради гриеха твоиће и осталие (26r), жестокије непријатеља (26v), у ноздрва ањаоскије и осталие свиех светие (27v), од невољније грешникаа (49r), разлога харваљније (50r), од оније (122v), од проклетие (122v), од сказанија жудеискије (66r), од толикије мукаа (106v), у истие мехашие (116v), у лок. мн.: по продартина (4r). Нестабилна је позиција фонеме *x* и у аористу и имперфекту глагола. Тако се некад пише: имах (18r), завух (145r), бих примљиен (20r), побољах (18v), биаху (9v), биљаху (18r), а некад изоставља: и виде стаљау (5r), биау се (122v). Папић често изоставља *x* у примеру заменице за треће лице множине мушког рода у генитиву: тако и(*x*) желим (2r), што и е сплео (124v), али у случају метатезе (која је честа у говору муслимана) стоји обавезно *x*: обрежи хи (м. их) (135v). Само једном у називу земље изоставља *x*: Унгариу (120v).

Нешто старија појава од губљења фонеме *x*, јесте њена супституција другим гласовима. *X* се мења у *к* у примерима у којима се иначе супституише и код других фрањевачких писаца (Дивковић, Бандулавић), а то су: ктиаше (19r), ктићо (22v), ктиехли (64r), круника (119v), Антиокићу (143r). Јавља се у неким речима наместо етимолошког *j*: Ижаихи (21v, м. Ижаији), али и Ижаића (22v, 91v, 94r), по свех мехашие¹⁰⁰ (43v), мехаше (66r), али и мељаше (71v), даих (5v, м. дај), опачихи од опаких (61v, м. опачији). Једини пример где нам се чини да *x* одражава дужину вокала пре него ли да замењује сугласник *л* (који се много раније заменио са *о*) јесте пример – гох и одарпан (13v, 18v).

⁹⁹ Д. Габрић-Багарић, н. д., стр. 74.

¹⁰⁰ Ту се јавља наместо етимолошког *j*: Ижаихи, али и Ижаића, пехсине, али и мељаше, опачихи од опаких.

Према томе, у Папићевом говору је сигурно започет процес губљења фонеме *x* како показују малобројни примери флексивних завршетака, а нарочито многобројни примери у којима се јавља секундарно *x*. У свом начину бележења фонеме *x* Папић је сличнији Бандулавићу него ли Дивковићу, Анчићу и С. Матијевићу (који сасвим добро чува фонему *x* и у складу са тим је и бележи).

ДРУГИ ДЕО

ФОНЕТИКА

ВОКАЛИ И ВОКАЛСКЕ ПРОМЕНЕ

Глас **ѣ**

Рефлекси *ја̄ӣа*

Папићев писани језик темељи се на ијекавским рефлексима јата. То се могло и очекивати с обзиром на то да је рођен у Сарајеву и да је највећи део свог живота провео у Високом где се и данас махом говори ијекавски. Ијекавски одн. јекавски рефлекс јата код Папића налазимо у већини речи, мада се ту налазе и ређи икавски рефлекси и сасвим мало примера где место јата долази е.

а) Ијекавски/јекавски рефлекси јата

На основу прегледане грађе у Папићевом рукопису може се уочити извесна доследност у употреби *је/ије* рефлекса јата. Постоји, истина, недоумица о томе како се може читати *ие* (< ѣ) у којим позицијама: да ли као „*је*” или као „*ије*”. Веома је мали број примера у којима смо сигурни да је Папић означио слог „*ије*” (-иѣ). Обично се узима да је најбољи показатељ у сагледавању рефлекса јата однос у коренским морфемама с обзиром на дужину слога. Стога ћемо најпре сагледати рефлексе у кратким слоговима, а затим у дугим слоговима.

Крајњи слогови:

бѣг-: ѣ > и/је

бижаше (122v), побигла (144v), бижати (79r), побигле (144v)

побиегнути (78v), биежање (77r), побиегао (11v), разбигоше (117v).

бѣлѣг-: у обилѣжѣу (125r), обилѣжѣ (126v).

бесѣд-: бесидом (120v), у бесида (145r).

болѣ-: разболѣ (121r).

цѣл-: целов (144v, песма), циеловати (143r, песма), цило (144r, песма).

дѣл-: (Тат) дѣла (125r), дѣлми (89v), дѣла (98r), диеловѣну (63v), по диелие (56v, 113v).

дѣл-: (Teil), дио (67r), по раздиелниениу (59r), диѣлу (119v).

дѣт-: дитинство (128v), дитинства (129r), дѣце (146r), диетчице (123v), диетешце (128v), дѣцу (123v), диетинство (98r).

- дѣт- (се): дѣле (144v), дѣла (144v, песма), куд се дио (145v, песма).
- дѣв-: дивице Мариѣ (116v), дивоичица (129r), дивице (143r), дивица (98r). Овај корен има редовно икавску форму.
- дѣва-: ходиелом (142v), ходиелох (96r), ходиѣлу (113r).
- грѣх-: Мариѣ грешнице (133r), грешникаа (108v), грешнице (77v). Ова лексема има редовно е уместо љ.
- хотѣ-: ктиѣо (73v, 147v), хтиѣо (141v), ктѣе (124r), ктиѣо (73r), хотио (138v), ктих (150v).
- јѣд-: изиѣо (70r).
- колѣн-: од колиена (136v).
- крѣп-: крепости (70v, 72v...).
- лѣк-: лекарије (107r), алиекариѣа (130r).
- лѣп-: алиепоте (86r), алиепота (106v), алиепше (78v), алиепша (83v), алиепоте (84r), наилиепше (84v), алиепоту (86r), алиепоти (16v).
- лѣст-: алиестве (135v).
- лѣт-: алието (89r), примаалиетѣе (144r).
- лѣт-: пролетѣеше (144v).
- мѣр-: намѣри (96r), измѣрити (86v), неизмѣран (86v), измѣрена (130r).
- мѣст-: миеста (84r, 88v...), место (86v, 96r), у мѣсту (134v), на мѣсто (146r), месту (88v), намиѣчена (126r).
- мрѣж-: мрежица (146v), мрижа (150r).
- нѣ-: алиеки (137v), алиеке (137v), алиекому (138v).
- пѣсм-: пѣсни (127v), пиесана (82r), пѣсне (70v), писни (144v).
- пелѣн-: пелѣна (93v).
- примѣн-: примѣне (86r).
- пѣв-: пиевају (82r), запѣвао (125r).
- свѣт- (*Licht*): у свитли књигах (76r), у свитли хаљина (146r), свитли ањео (144v, песма); свиеглости (83v), свиеглост (77v), свиеглостѣу (142v).
- свѣт- (*Welt*): свитованье (97r), свитованя господа (146v), свитованье (146v), свѣтованьи (146r).
- свѣт- (*Rat*): свиегуе (136r).
- сѣд-: сидиш (102r), сидеѣга (68r), да посиди (138v), сѣдавши (118v, 120v), засѣдајули (138v).
- (о)двѣт-: одвиѣтнице (82r), одвиѣтовати (68r), одвиѣтника (75r).
- (о)бѣс-: обиесити (77r).
- (прѣ)мѣст-: примѣстити (141v, песма).
- посѣд-: посиедовати (96r), посиедуите (78r), посиедовао (101r), посиедованѣа (86v).
- слѣд-: слиедуиула (131v, 124v), слиди (149v).
- смѣ-: насмеѣавши (142r).
- сѣм-: од сѣмемена (141r).
- сѣк-: изсѣћи (106v).

- суџд-: суџде (127г).
- свџдоч-: свиедованство (72v), посвиедовили (104v).
- тџл-: тиелесина (106г), тиелеса (71г), тиелесах (71v), тџелеса (105v).
- тџр-: тџераху (117v), потиерани (70v), изтџера га (139г).
- трџб-: триеба (69v).
- трпџ(ти)-: Аналошки, морфолошки икавизам, тарпити (145г, песма), тарпиети (90г, 90v, 87г...), тарпиети (76v).
- умџ-: умџели (78v), разумџели (101г), умџети (127v, 103v).
- утџц-: утџеву (77v).
- вџд-: исповиди (121v), исповидио (103v), приповидаоце (74v), изповидио (123v), исповидила (98г), исповидити (117v), исповидником (118г), исповидалац (118г), приповидалаца (139г), приповиџедалаца (139г).
- Ту се ради о честој речи у црквеном језику и сматрамо да је та реч књишки нанос.
- вџтр-: виетра (86v), виетар (94v), вџетри (150v).
- вџк-: вивџне (145г), виевџние (107v), виевџне (94v). И ова реч је вероватно књишки икавизам.
- вџр-: вирно (144v, песма), књишка форма икавизма, увџери (114v), невиерни (97г), невиерници (73v), невиерни (136г), виеровати (89v), не виериете (95v).
- видџ-: видиети (86г), видџети (124v), видџело (86г), видџела (106v), видџе (117г), видџеше (127г), видџели (136v).
- врџм-: 1. вримена (147г), 2. времена (145г, песма).
- жџл-: желџети (84v).
- живџ-: живџели (114v), живџети (71г), живџе (128v), живиели (97г), живџела (102v).
- завџт-: завџет (137г), завиет (130v).

Дуџи слоџови:

- цџн-: проциени (114v, 114г, 87г), циеном (77v), сциенеџи (98г, 104v), проциените (90v), проциени (94v, 113v, 116г), сциеџнене (97v), сцџену (146v).
- дџл- (*Teil*): диеливши се (112v), у другом диелу (121г), диели (123v), диелити (89v), диелити (132v), диелу (130г), диела (123г), диџелу (119v).
- двџ-: две (78г, 88v), с двиема (130v).
- грџх-:
1. грихов (145v, песма), од грихова (11г).
 2. гриех (109г, 123г, 131v), гриеха (116г, 97v, 100v, 107v), гриехе (145v), грихеси (132v, 135v), сагриешити (107v), гриех (78г), у гриеху (117v).
- горџ(ти)-: горџенџа (88v).
- хотџ-: хотиаше се (117v).
- крџп-: покриепио (85v).
- крџс-: ускриесити (71v).

- лѣн-: лиени (91r).
 лѣп-: лиеп (74v, 72r), лиепе (71v), лиепи (74r), лиепа (86r, 71r), лиепе (71r), лиепу (86v), лиепои (85v).
 лѣв-: с лиеве (68r).
 мѣн-: промиенити (112v), промиени (83v), промиенити (110r), промиѣни (141v).
 мрѣ-: умриети (95r), умриѣе (127r), помриети (69r), умриети (143v, 93v).
 нѣм-: ниѣем (135r), заниемивши (93v).
 нѣсм-: ниѣеси (70r, 73r, 73v, 101v), ниесте (86v), ниесам (77r, 98r), ниѣесам (118v), ниесу (67r).
 нѣс-: одниети (11r, 102r), подниети (135r), пониети (68r), одниели (100r, 115v), одниети (99v).
 (о)бѣс-: обиешена (126v).
 (о)дрѣс-: одриешити (118r).
 пѣв-: попиѣева (72v).
 плѣн-: оплиеѣниенѣа (70r), оплиеѣниениенства (76v), плиенили (67v).
 прѣд-: сприеда (99v, 129r), сприед (143v, песма), наприед (70v, 143v).
 промѣн-: промиенити (110v).
 прѣг-: приети (67r).
 рѣч-: риеви (70r, 124v, 122v), риевми (97r).
 слѣд-: слиеди (99v, 66v), не слиедиш (98r), слиедили (78v), слиедеѣи (78v), слиедити (93v).
 снѣг-: сниега (89r), сниег (89r), сниежние (104v).
 слѣп-: од слиепога (92r), наслиепу (94v).
 срѣд-: у сриеди (124v), на сриеду (104r).
 свѣт- (*Welt*): на свиту (145r, песма), свиту (94r), свиегом (75v), свиету (87r), свиега (92r), на свиету (150r, песма).
 тѣл-: тило (145r, песма, 144r), тилу (144r, песма), у тиелу (122v, 124v), тиела (130v, 131v, 124v), у тиело (86r), тиела (147r, песма).
 тѣсн-: тиесно (123r), у тиесну (103v).
 умѣ-: умиѣе(и), императив, једн. (135v), разумиѣе (87r), разумиемо (88r), разумиесмо (96r), разумѣе (122r).
 улѣс-: уѣиести (83r).
 вѣд-: по заповиеди (70r), исповиедаѣу (143v, песма), исповидити (114r), заповидѣе (118r), приповиеда (140r), заповиед (122r), заповиеди (131v), исповиед (123r), приповиедати (139r), исповиедила (121v), приповиеда (139r), приповиеданѣа (124v), приповиедаѣу (74v).
 вѣк-: вику (150r, песма), виковѣние (149r), вику (89r), у вику (107v), увиеке (88r), виekom (85r).
 вѣр-: виерех (77r).
 видѣ-: видѣѣли (124r).
 врѣд-: вриеѣати (105r), вриедна (141v, песма), увриеѣенѣе (116r), вриеѣао (68r), вриеѣали (69v).

врѣм-: вриеме (103v, 118r, 71v, итд.).

звѣзд-: звиезде (71r).

ждрѣ-: прождриети (66v, 67v, 68r, 111v).

Позиције јата у кратким и дугим слоговима показале су да се ради о писцу ијекавцу. Но, и поред тога, присутан је изванредан број случајева у којима се јавља икавски рефлекс јата. У кратким слоговима ова је појава присутнија и захватила је већи број основа. Ту су, свакако, занимљиве оне основе које имају само икавски рефлекс, као на пример: бѣсѣд – (бесидом, бесида) и дѣв – (дивица, дивоичица). Ти примери захтевају кратак коментар. Пре свега, први корен није толико фреквентан као други. У другом случају замена са *и* је спроведена у целом рукопису, те би се други пример могао сматрати првим лексичким икавизмом, односно литерарним наносом.

Осим тога има изванредан број примера у којима се јављају икавски рефлекси мада бројчано надмашују ијекавске форме, као: корен бѣг – (бижаше, побигла, бижати; побиегнути, биежање, разбигоше), корен пѣсм – (пѣсни: писни), свѣт – (свитли књига: свиетлости), свѣт – (сви-тование: свѣтование), сѣд – (сидиш, да посиди: сѣдавши, засѣдаиуи), слѣд – (слиедуиуа: слиди), трпѣти (тарпити), вѣд – (исповиди: исповие-далац), вѣк – (вивање: виевние), врѣм – (вримена: времена), дѣт – (ди-тинство: диетинство). Двојност употребе облика потврђује претпоставку да би се ту могло радити о утицају литературе којом се Папић могао служити при своме преводу. У његово време већ се увелико читају дела Матије Дивковиће (ијекавца), чија су прва дела готово у целини ијекавска, док каснија издања показују јасну тенденцију ка ика-визацији. Већ друго издање његових „Бесједа” има наслов „Бесиде”.¹ Други значајан писац овог времена јесте Иван Бандулавић који је ика-вац, али се у његовим делима налази и изванредан број ијекавских рефлек-са и лексичких икавизама. Јасно је утврђена веза између дубровачке и фрањевачке књижевности. За обе начелно се може рећи да негују двој-ност рефлекса (*и: ије/је*) са нешто типичних лексичких екавизама (целов, цесар, венац, злед)² са неједнаком дистрибуцијом и неједнаком фреквен-цијом у употреби.

Међу присутним екавизмима у Папићевом рукопису уочили смо сле-деће: целов, крепост, који су доследно спроведени у целом рукопису са *е* (< ѣ). Али, и у тим случајевима има двојности (*е:и*): *мрежица/мрижа*. Речи као *ѣрешиник*, *мрежа* усталиле су се у ијекавским говорима са *е*. Ту се може уочити законитост да иза двају сугласника од којих је други *р*

¹ Др Ђ. С. Ђорђевић, *Прилог историји српске књижевности XVI века од др-а Ђ. С. Ђорђевић*, Глас, СКА, ЛП, Београд, 1896, стр. 90.

² М. Решетар, *Најстарија дубровачка проза*, СКА, књ. СХСЦ, Одељење литературе и језика, књ. 4, Београд, 1952. године, стр. 15–38; М. Решетар, *Најстарији дубровачки говор*, Глас, СКА, 201; Д. Габрић-Багарић, *Језик Бартола Кашића*, Сарајево, 1984. године, стр. 40–49.

добиамо *e* као у екавском. Отуда се може објаснити доследност у односу *вриеме*: *времена*, а присутни облик *вримена* може се тумачити као одступање или импортовани, књишки утицај. Такав је и облик *џрихова*. Регуларност у ијекавском духу потврђује и облик *бреџови* (68г), где се у ном. множине, због промене квантитета слога у сугласничкој скупини (конс. + р) уместо *џ* јавља *e*.³

Редовно се јављају форме: срећа (58г), несрећа (107в), срединство (58г), несретњиа (127г), као и код придева: несретњиа (124г), несрећан (84в) и сл.

Дакле, примери показују да је квантитет слога утицао на дистрибуцију рефлекса јата сасвим у складу са променама које су се догодиле у ијекавским говорима. И под другим околностима познатим у ијекавским говорима настале су очекиване замене. На пример, *џ+o* (< л): ктиџо (73в), изповидио (123в); диџелу: дио (67г); *џ+ј*: имперф. биџаху (130в), биџау (126в) и сл.

За нас је такође интересантна позиција јата у вези са сонантима *л* и *н*. У народним говорима Високог и Сарајева, који припадају источнобосанском ијекавско-шћакавском говорном типу, сонанти *л* и *н* су у вези с јатом дали своје прејотоване рефлексе *љ* и *њ*. То су уједно једини случајеви у којима се извршило ново одн. јекавско јотовање. Однос *лиеја*: *љејоја*: *љејиша* констатован је за сарајевски говор још крајем прошлог века. У данашњем говору височке области такође је исто стање потврђено.⁴ Тако би се ова црта у Папићевом рукопису могла најпре повезати са народним говорима на поменутој релацији (Сарајево – Високо). Секвенца *нџ-* редовно је *ње-* (*њиеки*, *њиеке*, *њиекому*) у примерима неодређене заменице. Та особина на дијалекатском плану подручја са кога потиче Папић представља једну нарочиту појаву како је већ констатовао Д. Брозовић.⁵ Према томе, и у овој особини Папић се слаже са својим матерњим говором. У још једној особини Папић показује своју повезаност са матерњим говором, али не сасвим доследно. На пример: лексему *сиройи* *Иезус* често бележи у облику са *ие*: *сиеротица* *Иезус* (55в), док с друге стране, бележи именицу у мушком роду *сиромашак*, *сиромах* (55в, 52г). Папић понекад сличних примера има и код глагола: да се *умиерише* (123г) и у облику именице *миер* (98в), што је структурна црта његовог матерњег говора. Слично томе, подлегли су, али редовно, и романизми: *манасишер* (120в), *џусишерне* (10г).⁶ Данашња форма речи

³ J. Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Uvod i fonetika, Beograd, 1974, str. 75.

⁴ Др А. Пецо, *Прељед српскохрватских дијалеката*, Београд, 1978, стр. 97; Ђ. Шурмин, *Особине данашњега сарајевског говора*, Рад, ЈАЗУ, књ. СХХI, Загреб, 1895, стр. 189; Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана*, БиХ Дзб, књ. IV, Сарајево, 1983. године, 323–324.

⁵ Д. Брозовић, *О проблему ијекавско-шћакавског (источнобосанског) дијалекта*, Х. Дзб, књ. 2, Загреб, 1966. године, стр. 133.

⁶ Др Ј. Вуковић, *Историја српскохрватског језика*, стр. 81, Вуковић наводи карактеристичне примере: мир: мијер, помирити се: помијерити се, вир: вијер. О различитим тумачењима ове појаве у науци детаљније нас обавештава С. Вукомановић у: *Језик Стишиана Марковца Марџишића*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографија, књ. XXXIX, Београд, 1971. године, стр. 50–51.

дрво код Папића је редовно *дриево*, *дриева* (108r, 108v). Слични јекавизми јављају се и у случају глагола: *ѿриѣба* (69r) и *риѣиш* (35r, 45v). Овај други пример *риѣиш*, такође констатује П. Будмани за говор Дубровника у прошлом веку.

У Папићевом рукопису редовно се јавља форма *ниесам* (77r, 98r), *ниѣше* и сл. што је и одлика његовог матерњег говора. Таква форма употребљава се и у Дубровнику. Папић једном чак бележи место некадашњег назала *ијекавску* форму: у *свиѣшо*ме месту (119r). Тако и код глагола кричати има један облик: *криѣчаш* (65v).

Прилоге *ѿре* и *ѿосле* пише са јекавском заменом јата: *ѿриѣ* (115v), *наиѿриѣ* (72v), *наиѿослие* (72v), мада има и сасвим сажет облик *наѿосе* (132v).

Ијекавски рефлекс јата налазимо и у дативу и локативу једнине заменица без рода: сам *себие* (114r), к *мене* (101r), протива *ѣебие* (105v), *мениѣе* (134r), *ѣебиѣе* за послух (145r), само *ѣебиѣе* (141v), *мениѣе* (141v), *себие* (99v), по *себие* (77r), у *мениѣе* (77r). Ови облици се код осталих фрањевачких писаца не срећу. Наиме, ту је врло рано преовладао облик енклитичке форме *и* (мени, теби, себи). Како је већ Белић констатовао, ове промене догађале су се почев од XIV–XV в. у говорима у којима су се јат и *и* разликовали. Једно време напореда су се употребљавала оба облика, а затим је облик са *и* истиснуо први облик.⁷ Старије форме налазимо у рукописима све до XVI века. М. Решетар међу архаизме присутне у најстаријој дубровачкој прози убраја и заменичке облике са старијим завршетком (*мене*), али такође констатује новије облике (*мени*).⁸ У данашњим говорима сарајевске и височке области употребљавају се новији облици. Са гледишта употребе ових старијих заменичких форми, у Папићевом рукопису, може се уочити извесна подударност са Решетаровом старијом дубровачком прозом, па је то у Папићеву језику стари локални дијалекатски завичајни супстрат или књишка особина, можда и утицај дубровачких писаца.

Ијекавску замену јата у Папићевом делу налазимо у флексивним завршецима у заменичко-придевској промени у *ѣениѣиш*ву и *локаѣиш*ву *множине*. Ево примера:

свиѣх (96r), од привеликиѣе (68r), оние (82r), пристрашниѣе (106r), свиѣтиѣе миѣстиѣе (110r), привѣститиѣе (82r), свиѣх жестокиѣе (92v), свиѣх диавлова (107r), тужниѣе и несрѣтаниѣе (122r), страшниѣе тужниѣе жалосниѣе муука (98v), блажениѣе (92r), добриѣе (113v), од мнозиѣе и разлициѣе (137v), вашиѣе (74v), добриѣе (113v), од небескиѣе (72v) и сл.

⁷ А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: Речи са деklinацијом, Београд, 1969, стр. 163–164.

⁸ М. Решетар, *Најстарија дубровачка проза*, стр. 108.

У заменичко-придевској промени у облицима инструментала једине и датива и инструментала множине уместо јата редовно долази -ие(м)/-ије(м):

инстѝруменѝал једине: с твоѝем (90v), со овакием (143v), тужнием (99v), њниговием (83r), злием (78r), с вистием (143v), великием (69r), с коликием (73r);

даѝив и инстѝруменѝал множине: со ониими (73v), со осталием (120r), со ониими (73v), овием (93v), страшнием (117v), свием стварми (112r), страшниими (72v), веститием (71r), огњениими (134r), сузниими овима (133r), овима небескиими (75v), свиема (98v), многиими (95r).

Ова промена долази и у неколико именица у локативу множине: у иадовиѝе (70r), у небесие (71v), на небесие (92r), у небесиех (72v), на вратиѝе (75r), у конформитатиѝе (124r), меѝашиѝе (71v).

Данас у народним говорима Папиѝевог родног краја има још наведених форми флексивних завршетака, мада их потискују облици са *и* (јавља се њихова напоредост у употреби).⁹ Чињеница да таквих облика још има у говору Папиѝевог родног краја говори јасно да је то говорна народна црта која је продрла у његов књижевни језик.

Али ту исто не треба губити из вида да и у старијој литератури ову појаву такође констатује М. Решетар. Старија дубровачка проза ту има флексивне завршетке са *-ије* који су некад били у тврдој заменичкој промени. У тим старијим дубровачким рукописима мешали су се облици меке и тврде промене (-и и -ије).¹⁰

Међу многобројним властитим именима забележеним у рукопису име *Сѝефан* налази се искључиво у ијекавској форми: Стиепан (103v), св. Стиепана (45v).

Икавски рефлекси јаѝа

У претходном делу смо уз ијекавске рефлексе јата навели и изванредан број икавизама који се јављају у кратком (коренском) слогу, па их овде нећемо понављати. Навешћемо овде стога само типичне икавске рефлексе у којима нема колебања, већ је место јата увек *и*.

Рефлекси секундарног јата у прилозима *овде*, *онде*, *ѝде*, код којих је етимолошко *е* врло рано замењено јатом, у Папиѝевом рукопису редовно имају икавски рефлекс: овди (67r), онди (71r), гди (125v), нигди (100v), онди (91r). Тако је и код прилога: кадгоди (86r), доли (68r), гори (144r). Само један прилог одступа од поменуте замене: тудѝе (121r, 131r, 129r, 133r, 138r...).

У предлозима *ѝред* и *ѝреко* Папиѝ има икавски рефлекс: прид смарт (93v), прид образом (29v), прид овима (31v).

⁹ Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана*, стр. 326.

¹⁰ М. Решетар, *Најѝарија дубровачка ѝроза*, стр. 33.

Тако је и у префиксу прѣ-: притешко (147r), припоруви (109r), присветога (116v), у привеликие (96r), привари (103r), притеже (135v), припоруивати (126v), приопаки (76r), привудне (131r), придраги (136r), принемило (127v), привелике (126v), прислатки (74r), придобро (127v), припоруивати (113v), привеома (111v), пригорко (81r), пристидства (76v), прилиеп (73v).

Све наведене позиције, у којима се јавља икавски рефлекс јата, одлика су и Папићевог матерњег говора, па се могу тумачити и као народне језичке црте. Међутим, управо ови икавизми јављају се у литерарном језику свих фрањевачких писаца, без обзира на икавско или ијекавско порекло њиховог матерњег говора. Ово је језичка црта која је постала „књижевно-језички” манир у фрањевачком литерарном језику. У том погледу влада подударност и са старијом дубровачком прозом. Реч грчког порекла *йедејса* код свих фрањевачких писаца, па и код Папића, има икавску форму: педипсао (103v), педипсаниа (14r).

Именица *йрељуба* у Папићевом рукопису јавља се у старословенској форми незнатно измењена: прилиубодиевства (76v). Ова реч има етимолошко *јати* у префиксу прѣ- и у корену (-дѣјство прѣл’убодѣјство).¹¹ Реализација јата у префиксу је као и у свим префиксима икавска, а у корену ијекавска.

Хришћанско име Марија Магдалена има форму: с(све)тои Марији Мандалини (3r), Мандалино (3r), Марији Мандалини (3r), Мандалина (3v), с(ве)те Мандалине (102r). И ово лично име јавља се са *и* у литератури фрањевачких писаца, те се тај утицај проширио и на далматинско-дубровачку литературу.¹²

Ова анализа речи са рефлексима јата у Папићевом језику јасно показује да је Папић углавном писао ијекавски иако у његовом писаном језику има примера са икавским рефлесом јата. Начин на који обележава јекавско/ијекавске рефлексе јата (-ие и веома ретко -иѣ-) нимало се не разликује од начина обележавања који налазимо у литерарном језику других фрањевачких писаца (Матијевића, Маргитића, Раднића, Посиловића). У кратким слоговима, наиме, сигурни смо

¹¹ L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten*, 1955, Gravenhage, стр. 100.

¹² Р. Јовићевић, *Грчке позајмице на њ основе у старословенском језику*, Посебан отисак из: Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1981–1982. године, књ. XLVII и XLVIII, стр. 43–45. Аутор у поменутом чланку детаљно тумачи порекло имена Марија Магдалена, констатујући чињеницу да се *Магдалена* у старословенским споменицима увек јавља као надимак. Само једном, наводи Р. Јовићевић, у Асемановом јеванђељу то није надимак већ властито женско име; Р. Skok, *Етимолошки гјечник хрватскога или српскога језика*, II, JAZU, Zagreb, 1972, стр. 352–353. На основу различитих форми овог имена које П. Скок наводи (*Мандалијена*, *Мандалена*, *Мандалина*, *Манде*, *Мандица* и сл.) може се закључити да се несумњиво ради о секундарно насталом јату (који је заменио грчко и латинско дуго *е*). М. Грковић у Речнику личних имена код Срба (Београд, 1977. године, стр. 275) наводи ово име у форми *Магдалена*, а у Вуковом преводу Новог завјета налазимо облик *Мандалина*.

да је то било *је*, али нисмо сигурни како су се некад изговарале речи са дугим слоговима. То, наравно, у писаном тексту Папићевог времена не можемо знати. Исти начин обележавања јекавско/ијекавских рефлекса јата налазимо и у дубровачкој прози. Д. Брозовић наводи да у данашњим босанским ијекавским говорима у изговору тих јатовских речи са једно-сложним и двосложним рефлексима (*је/ије*) сугласник *ј* нема изразиту, типичну артикулацију.¹³ Данило Вушовић је запазио да се (у Пиви, Голији, Бањанима и неким суседним местима) на месту дугог јата изговара *џе*, где се између *и* и *е* чује само нека врста прелазног ^ј, а каткада се чује и само *иџ*. Он ту појаву објашњава лакшим и пасивнијим изговором, за разлику од никшићке околине у којој се говори одсечније и где се добро чује група *ије*. Прелазно ^ј не чује се у речима *риџка*, *миџна*, *џиџна*, *стиџна*, *биџна*, *сиџна*. Вушовић не разматра даље ову појаву, иако примери са редукованим гласом *ју* „јатовској” секвенци имају дугоузлазни акценат на вокалу *е* и захтевају изврстан коментар. Он остаје при лакшем и пасивнијем изговору као разлогу те редукције.¹⁴ Јован Вуковић се донекле слаже са Вушовићем и износи да се у пивско-дробњачком говору глас *ј* у рефлексу јата под дугоузлазним акцентом слабије чује, што зависи од тога да ли се извесна реч мање или више изразито изговара у реченици. Он, дакле, секвенцу *ије* (од јата са дугоузлазним акцентом) чује са полудугим акцентом и тумачи га дуљењем гласа *е* у извесним позицијама. Слабљење, дакле, претходног вокала проузроковало је, непотпуно још, дуљење другог.¹⁵

Као што видимо, на изразитост или неизразитост сугласника *ј* у оквиру секвенци *је/ије* насталих од јата утичу, свакако, и прозодијски фактори који нама у Папићевом рукопису нису ни на који начин означени. Али, зато све уобичајене реализације рефлекса јата (понашања јата у вези са сонантом *р*, *л*, *н*, у позицији испред *о < л*) типичне за ијекавске говоре, у потпуности су спроведене у Папићевом рукопису. Изврстан број икавизама може се тумачити утицајем литературе. Извори су му могли бити и сами фрањевачки писци, као И. Бандулавић, који је био икавац. Подршку за своју ијекавицу, као рођени ијекавац могао је још имати и у фрањевачкој литератури, пре свега у делу Матије Дивковића, С. Матијевића. Већ смо у овом поглављу о јату више пута поменули и могуће везе са дубровачком прозом, коју је испитивао М. Решетар. Ту везу је могуће претпоставити на основу подударности у реализацији рефлекса јата у Папићевом рукопису и дубровачкој прози. Побројајемо само главне црте тог подударња:

- а) специфични икавизми у префиксу *прџ-*, предлозима *џред* и *џреко*,
- б) хиперјекавизација у слогу *џр*,

¹³ Д. Брозовић, *О проблему ијекавско-иџкавскоџ (источнобосанскоџ) дијалекта*, стр. 134.

¹⁴ Д. Вушовић, *Дијалекат иџточне Херцеговине*, СДЗБ, III, Београд-Земун, 1927, стр. 7.

¹⁵ Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ, књ. XVII, Београд, 1938-1939, стр. 13-14.

- в) ијекавизам у флексивним завршецима у именичкој, и заменичко-придевској промени,
- г) форма *нијесам*,
- д) неодређена заменица гласи *њеки, њекиех*,
- ђ) у инфинитиву VII Белићеве врсте налазимо исту ијекавску реализацију (тарцјети, горјети),
- е) прилози *џоре, доле, овде, онде* и сл. имају икавски рефлекс,
- ж) прилог *йосле* јавља се са ијекавским рефлексом.

Све ово добија већи значај ако се има у виду да је повезаност старије дубровачке прозе и фрањевачке литературе постојала. То потврђује и истраживање језика Бартола Кашића Д. Габрић-Багарић.¹⁶ Она је у свом истраживању показала да је та повезаност очигледна на ширем подручју на релацији – далматински писци – дубровачка литература – фрањевачки писци. Све подударности између Папића и дубровачке литературе видљиве су према истраживањима Д. Габрић-Багарић, и у језику Бартола Кашића.

Али овде је много важније истаћи да у рефлексима јата у Папићевом рукопису постоји и велика подударност са његовим матерњим говором. Она се огледа у следећем:

- а) у кратком слогу *је* а у дугом слогу *ије*;
- б) рефлекси јата *е* и *и* уобичајени за ијекавске говоре у додиру са појединим консонантима,
- в) ново јотовање јавља се само у вези сонанта *л, н+јай̄*,
- г) хиперјекавизација у слогу *ир* (миер и сл.),
- д) ијекавизам у флексивним завршецима у именичкој и заменичко-придевској промени,
- ђ) форма *нијесам*,
- е) неодређена заменица гласи *њеки, њекиех*,
- ж) префикс *прѣ-* има икавски рефлекс,
- з) прилози *овде, онде, џде* имају икавске рефлексе.

На основу изнетог може се закључити да је Папић у писању речи у којима је некада било јат остао веран матерњем говору, тј. да је особине свог матерњег говора директно преносио у рукопис. Чврст ослонац за то он је, несумњиво, имао и у делима својих савременика ијекаваца Матије Дивковића и Стјепана Матијевића, а такође и у старијој дубровачкој прози и код неких далматинских писаца. Малобројни икавизми у кратким слоговима могу се тумачити књишким утицајем писаца са поменути три подручја, а што је нарочито видљиво баш у оним речима којим се обележавају поједини религијски појмови.

¹⁶ D. Gabrić-Bagarić, *Jezik Bartola Kašića*, стр. 45–49.

ОСТАЛИ ВОКАЛИ

Самогласник *a*

У погледу употребе овога гласа Папић се углавном слаже са данашњим књижевним језиком. Секундарно *a*, које се развило од полугласника у тзв. јаком положају па се касније из тог положаја преносило, чисто лексички у оквиру морфолошке структуре и у отворене слоге, јавља се у неколико категорија облика.

Редовно оно долази у ном. једн. и ген. мн. именица м. р.: отац (4г, 6г, 17v, 10v, 22v), студенац (10г), лакомац (10г), расутак (11г), старац (25г), светие отацаа (27г), сиромашак (125v), магарац (34v), кармака (45v), судац (48г); диелак (63г), лажац (57v), хињицац (57v), восак (61г).

У именици *дан* у савременом књижевном језику *a* из ном. једн. и ген. мн. проширило се у целу парадигму. Таквих, новијих облика има, наравно, и у Папићевом тексту: сваки дан (29v), дана (9v), дан (4v, 46г), судани дан (8г). Има и других облика изведених од те основе дан-: данке (56v), данци мои (48v). Али Папић има доста примера где је код те именице остало старије стање: дне свога (46г), до суданега днева (57v), дни њиудцки (57v), вији дне (57v), од дне до дне (57v), дни њниегови (62г), иао дневу (97г), по дневу (97г), у дни (110г), дне светваного (28v), дневу (20г), дни њниегови (49v).

Именице *сан* и *мач* имају следеће облике: ода сна (7v, 26v, 16г), у сан (26г), сном (26v), мав (9г, 24г, 24v), од мава (55г).

Именице женског рода на *-a*, чија се основа завршава на групу сугласника, имају секундарно *a* у ген. множине: мавака (45v). Када се ове именице у ген. множ. завршавају на *-и*, онда су као и у савременом књижевном језику без непостојаног *a*: неправди (33г), трубили (наслов, 55г, 72г), свирки (56v), травки (67г).

Неколико забележених именица средњег рода у ген. мн. има овај глас: сардаца (51v), сунаца (86г), знои стабала (67г).

Именице са суфиксом *-сѣво* у Папићевом рукопису најчешће су забележене у акузативу или номинативу једине па нам не пружају праве информације о непостојаном *a*. Пронашли смо само један пример у ген. мн. у коме се јавља наставак *-и*: отаистви (73v), што наводи на закључак да ове именице немају непостојано *a*. Такво је стање и код Стипана М. Маргитића.¹⁷

Именица *савеѿ*, која је путем вокализације полугласника у црквено-словенском језику добила наведени облик, ушла је у том облику и у данашњи књижевни језик. У Папићевом рукопису та се именица јавља у народном облику (без вокализованог полугласника, који се налазио у

¹⁷ С. Вукомановић, *Језик Сѣиѿана Марковца Марѿиѿиѿа*, Београд, 1971, стр. 52.

слабом положају и стога изгубио у народним говорима): узми свиехт (46r).

И код заменице која у данашњем књижевном језику ном. једнине мушког рода гласи *сав* затичемо старије стање: вас изван себе (44v), вас од страха (47r), вас остане цару (60r), вас свиет (60r), вас вражи (106r), вас труд (124r), по вас дан (131v), вас луг (70v).

Придеви у мушком роду (ном. једн.) такође имају редовно секундарно *a*, које се у осталим падежима парадигме губи, као и у женском и средњем роду: кротак (20v), opak (20v), марзак (22r), нехаран (55r), гардак (22v), погардан (22v), џетан (62v), страшан (62v), тужан (44v), трудан и муван (54v), тужан (54v), нехаран (55v), трудан (54v).

Предлог *од* се у Папићевом рукопису јавља и без секундарног *a* и са секундарним *a*. У употреби краћег односно дужег облика не може се уочити закономерност с обзиром на почетак речи иза предлога (група сугласника и сл.). На пример: а) од мене (48v), од страха (57r), од онизије (65r), од три варсте (37r), од притешке круне (4r), од глада (11r), од погарде (12r), од вина (16v), од свиех осталие (17v), од толико (17v), од мартвије (26r), од њнех (27r), од истога Бога (33r), од диавла и од смарти (34r); б) ода свиех гриеха (75r), ода сна (16r, 26v, 66r), глава ода свакога (32v), ода свиех диела (42r, 51r), ода свакога вина (42r), ода зла (42v, 47v), ода свиех злие, ода свиех опацие (61v), ода свиех гриеха (75r), ода свега свиета (76r). Овде ћемо такође поменути употребу краће форме предлога *од* у значењу предлога *о* (о нечему говорити).¹⁸

Предлог *с/са* дистрибуиран је тако да је дужа форма обично употребљена у случајевима када следећа реч почиње консонантом *с*: са својџеми (21r). Краћа форма (без секундарног *a*) преовлађује у Папићевом тексту:¹⁹ с проклетиџеми диавли (30r), с наслањениџем, с задовољшином (72v), с толиком горкостиу (73r), с радостџу (74v), с раширениџеми (75r), с родицаџи (76v), с посвељениџеми Богу (76v), с тиелесах (87v), с шкрипом (131v).

¹⁸ У савременом књижевном језику ови облици се углавном диференцирају по томе што се *од* употребљава уз генитив, а предлог *о* уз локатив. Конструкција *йредлоџ од + џениџиџ* у значењу локатива сматра се романизмом и може се наћи у многим књижевним текстовима дубровачко-далматинског подручја, а у књижевним делима фрањевачких писаца готово је обична појава. Велики број наслова у Папићевом рукопису почиње овом конструкцијом: Од погарде и срамоте... (12r), Од друге трублиџе... (16r), од третие трублиџе (23v), од четвартје трублиџе (37v), од немоџи најпослиџеџне (39v), од раздиџеллениа душе од Бога (41v), од страшениа и пристраве (44r), од страшнога погледа расарџенога судџа (46v), од остна и гриза коншинџенџије (49v), од разлуџеџа душе од тиџла (53r), од миџста и куда ње... (56r) итд.

¹⁹ Има један број случајева који показује фонетске процесе *једначџења суџласника џо звучности*: з друге стране (73r), з диавли (131v); или *једначџење суџласника џо месџу џворбе*: ш џниџе (72r), ш џних (70v), ш џниџа (70r), ш џниџеџовиџи (13v, 14r), ш џниџе (132v). Поред тога, у поглављу о Папићевој ортографији констатовали смо да има примера у којима предлог *с* у свом другом делу садржи исти вокал којим почиње реч иза њега: со овием (35r), со опакием (38r), со осталиџем (45v), со образом (47r, 38v), со оружиџем (52v), со оком (72v, 74v) итд.

Предлог *к* обично има само краћу форму: *к смарти* (42v), *к вашему* (2r), *к грубоџи* (16v), *к парвому* (17r), *к другому* (17r), *к створенџу* (17r), *к смарду* (17r), *к Пропетому* (25v), *к мору* (29v), *к Богу* (29v, 34r), *к џнему* (29v, 34r), *к вовиеку* (100v), *к твому* (55r), *к теби* (58v): када следећа реч почиње самогласником, предлогу *к* додаје се такав исти самогласник: *ку увенику* (28v); или: *ко отцу* (11r, 37v), *ко онои*, *ко оному* (16v), *ко ониемми стенти* (25v), *ко ониеми погардама*, *ко онои круни* (25v), *ко онои жеџи* (25v), *ко овому Богу* (34r).

Секундарно додавање вокала предлозима *к* и *с* је појава раширена и код осталих писаца из западних и југозападних крајева. Констатована је у Лексионару Никше Рањине, код Матије Дивковића, Стипана Марковца Маргитића и др. фрањевачких писаца.²⁰

Секундарно *а* јавља се и у префиксима испред групе сугласника: *сатвори* (18r), *сагриеши* (19r, 32v), *сахрани* (42v), *сатворио* (112r), али и *створио* (81r); *разасуо* (11r).

Именица *џроб* увек има *о* [(нпр.: *гробови* (68v, 69r), *гроб* (60v), у *гробу* (60v) у Папићевом рукопису, за разлику од двојних форми *џреб/џроб* које се јављају у језику И. Бандулавића, М. Дивковића и С. Матијевића, старијих фрањевачких писаца и Ф. Лаштрића, млађег фрањевца.²¹ У језику С. Маргитића, као и код Папића, заступљена је форма са *о*. Ову особину истичемо јер је познато да је то структурна црта говора средње Босне који и данас имају форму *џреб* (*/вребџ*).²² Стога је необично да Папић, који је могао бити упознат са текстовима М. Дивковића и својих савременика, са нарочитом потпором из свог матерњег говора баш ову особину не примени. Старији рукописи се у томе различито понашају: Задарски лекционар – *џроб*, Бернардинов лекционар – *џреб*, Рањинин лекционар – обе форме.²³

У том смислу занимљива је и именица *јџбина*, која у Папићевом рукопису има форму са *е*: *јџбине* (61r, 67r). Прилог *јџдовиџо* редовно је *јџдовиџо* (35r).

Збирни бројеви имају суфикс *-еро*: седмерицом (119v).²⁴ Глагол *џумачиџи* уместо у има *о*: истомавено у вист иезик словински (5r).

²⁰ С. Вукомановић, *Језик С. М. Марџиџића*, стр. 54. Аутор сматра да „ово питање остаје и даље отворено“ (стр. 55). Милан Решетар о овој појави констатује да се не ради о гласовној појави него о ортографској особини. О. Коломан, међутим, сматра да су писци на тај начин обележавали дуги изговор иницијалних самогласника.

²¹ Д. Габрић-Багарић, *Језик Ивана Бандулавића*, стр. 63, Ђ. Ђорђевић, *Матија Дивковић*, стр. 101, С. Павешкић, *Језик Свјетлана Матијевића*, стр. 405.

²² П. Ивић, *Дијалектџологија*, стр. 175, Д. Брозовић, *О џроблему џекавско-џакавскоџ (џџочнобосанскоџ) дијалектџа*, стр. 134.

²³ М. Решетар, *Приморски лекционари XV вијека*, Рад ЈАЗУ, књ. 136, Загреб, 1898, стр. 165.

²⁴ Тај се суфикс употребљава у босанским говорима и констатује га и Д. Брозовић у: *О џроблему...* (стр. 158).

Име града *Јерусалема* редовно гласи: Иерозолима (11r). И. Анчић, И. Бандулавић, С. Маргитић познају другачију форму: Иерузолим. Папићеву форму, као и поменуту форму других фрањевачких писаца налазимо у Решетаревим Лекционарима.²⁵

Библијско име *Соломон* има форму: Саламун(е) вок. једн. (43r). Вокал у м. *о* јавља се и у страниј речи *хроника*: у круника (104v, 121r, 123r).

Заменица *какав* има облик са *о*: каков (19v), никакове (20r).

Две речи изгледа да су дијалектизми са *о* м. а: одонле (96v, ободвоица (95v)).

Сажимање и асимилација вокала

У нашем језику сажимање вокала обично се врши када се у речи нађу два иста вокала један поред другог. Код Папића сажимање се врши у случају када је удвојени вокал добијен од групе *ол > о*: гох (13v, 18v – овде *х* означава дужину финалног вокала), апоцо (63r).

Други случај сажимања настао је губљењем сугласника *х* у интервокалном положају. Два иста вокала у новонасталој позицији се сажимају: Абрама (88v), Абрамово (59v).

Трећи случај сажимања у Папићевом рукопису односи се на заменице. За разлику од претходна два случаја, где смо имали позиције квалитативно истих вокала, код заменица сажимању претходи асимилација вокала (*ое > оо > о*): мому (2r), свому (2r), кому (3r, 3v).

У другим случајевима не врши се сажимање:

а) у *комйараишвиу йридева* где *-ии-* треба да значи гласовну секвенцу *-ији*, али овакав начин означавања упућује на помисао да се ту ради о неизразитој артикулацији сугласника *ј* коју је и сам Папић могао као такву осећати: приепрости (11v), подобнии (114r), веле танвии, хитрии, гории (135r), стари (142v). Овакав начин бележења би у том смислу могао да се тумачи као фонолошки.

б) у глаголском прилогу садашњем: смардеи, мучеи, гореи (91r);

в) у примерима именица са црквенословенским завршетком *-ије(-ији)*: к братии (51v), Иеремии (21v), Ижаихи (21v). Овај последњи пример је занимљив стога што у ном. једн. садржи фонему *-ј-*: Изаиџа (22v). Јасно је да је ту фонема *-ј-* у две различите позиције (између два *и* је слабија артикулација него ли између *и* и *а*). Уметањем *х* на место етимолошког *ј* Папић је вероватно означио дужину, али не дужину првог вокала *и*. По свој прилици је тиме хтео раздвојити два суседна слога.

Осим што нема других случајева сажимања такође нема ни других примера асимилације вокала. Врло изразита особина код већине фрање-

²⁵ М. Решетар, *Лекционари*, стр. 183.

вачких писаца је не спровођење вокалске асимилације у категорији радног глаголског придева. То се може уочити код Папићевих савременика Дивковића, Бандулавића, Анчића, Матијевића и код каснијих франчевачких писаца. То је особина коју је Х. Куна уврстила у књижевно-језички манир франчевачких писаца. Већ старија литература (Даничић, Историја облика, 385–390) констатује да сажимања нема код Раднића и Посиловића, а и каснија литература ту чињеницу потврђује. Наравно, у језику појединих писаца има незнатних одступања у том смислу да има примера са забележеном асимилацијом. Ево и Папићевих примера (-ио; -ао, -ау): живио (53r), допустио (53r), чекао (21v), дошао (22v), притарпио, бижао (23v), снишао (26r), познао (42v), ватио (45v), опрао (48v), забавио (48v), замотао, алиубио (48v), напунио (48v), мислио (48v), посиедовао (48v), заповидио (48v), увинио (48v), био (45r), рекао (44v), заспао (26v), казао (18v), могао (16v), дао (11r), допустио (64r), створио (81r), сатворио (112r), разасуо (11r). До асимилације није дошло после губљења *x* у примерима типа: лижау (19r), стиљау се (18r), виљау (19r) и сл.

И у другим случајевима код Папића није извршена асимилација: пакао (7r, 54v), дивао (17v), ањео (8r, 7v), дџавао (141v); фра Бартоу (4v), Дионижио (93r), Макарио (97r), Елидио (135v), фра Павао (22v); зао (56v, 73r).

Данас говори височког краја, наравно, познају асимилацију вокала у радном глаголском придеву у позицији ненаглашене групе -ао > -оо > о (смијо, сијо, сипо, бјежо), али под акцентом (дао, звао, знао) и у неким окошталим синтагмама (не до ми Бог...).

Тако се у Папићевом рукопису редовно могу прочитати бројеви од једанаест до деветнаест: поглавје, ђеданајесто (32r), дванајесто (34v), тринајесто (35v), четарнајесто (37v), петнајесто (39v), шестнајесто (41v), седамнајесто (44r), осамнајесто (46v), деветнајесто (49v).

Ту до асимилације није дошло, јер се развило секундарно *j*. У данашњем говору Високог долази до асимилације и сажимања типа – једанаест, дванаест (Н. Ваљевац, Говор височких Муслимана, 328).

Редак пример разбијања вокалске групе сонантом јавља се у називу за птицу паун: павун птица (146r) Салутива (м. Салутија), насловна стр. У говору височког краја таквих примера има у усамљеним лексемама (Н. Ваљевац, исто).

Губљење вокала

У Папићевом рукопису заступљено је и губљење вокала, али је позиционо ограничено и углавном захвата 2. л. једн. или множ. императива: тако вин'те (15v), не вин'те (17r), раскин'те (18r), проциен'те (18r),

устан'те (18r), устав'те (15v), спомен'те се (58v), не губ'те (74v), устав'те (23r), проциен'те (25v), вин'добра (36r).

Осим наведених примера у којима је губљење вокала очигледно има и примера без губљења: љутите, реците (60v), реците и кажите (19v), не губите (33r), устани гори (26v), оставите (51r).

Мали је број примера губљења вокала у инфинитиву: најчешће у облику глагола: *риеиѝ* (54v), поред облика *риеиѝи* (11v), *доѝ* (45r).

И у Папићевом рукопису јавља се облик – *ѝиан* (79r) који је познат босанским народним говорима на ширем подручју. Овај облик поред облика са *и* (пијан) потекао је као такав још из прасловенског језика. Посведочен је и у старословенском језику. Имају га И. Бандулавић у свом језику (Д. Габрић-Багарић, стр. 65), Ф. Лаштрић (Х. Куна, н. д. 86).

У инструменталу једнине именица мушког рода наставци *-ом/-ем* дистрибуирани су на следећи начин: а) *иза ѝврѝих суѝласника* редовно је *-ом*: со образом (47r, 28v), гриехом (7r, 8r, 15r), навином (21r), Богом (29r), вином (15v), с диавлом (18r), гласом (6r), погледом (29v), з диавлом (27v); *иза суѝласника -р-* такође је наставак *-ом*: господаром (30v); *иза џ-* подшпарѝом (25v); б) наставак *-ем* налазимо код именице *ѝуѝѝ* (путем, 5v, 69v) и код именица *чија се основа завршава меким суѝласником*: с краљем (30v), неприѝатељем (55v, 14v), з синком разсутитељем (41r); али има и примера са *-о*: зноиом (54v), неприатељиом (14v), Спаситељиова (14v). И у другим случајевима наилазимо на *е м. о*: нашега Иезуса (83r).

Покретни вокали

Познато је да у нашем језику неке врсте речи имају покретне вокале. То су углавном непроменљиве речи (прилози, предлози, везници и речце), као и код променљивих речи: заменица (овога, овому, овоме) или придева (доброга, доброму, доброме). Те речи често имају напоредо краћи облик (без покретног вокала) и дужи облик (са покретним вокалом).

У Папићевом рукопису констатовали смо покретне вокале у следећим примерима:

покретни вокал *а*: када (17r), сада (17r), никада (148r), протива (42r).

Покретне речце

Папић у свом рукопису употребљава покретну речцу *ре* уз прилоге и друге врсте речи: озгора (10r), иере (145v), тер (145r), иоѝере (9v). Уз заменице често употребљава тај облик: овакоѝер (16v), такоѝер (20r), ниѝаре (15v, 16v), никадаре (92v), данаскере (7v), баре (7r). Речца *-ве*

честа је у прилогу *јур*: иурве (6г, 9г...). Речца *-ке* употребљава се у прилогу *данаске* + *ре*: данаскере (7v). Облицима *како* Папић додаје речцу *-но*: *каконо* (7v, 8v, 51г...), као и *кадано* (11v).

Папић, такође, додаје показним заменицама речцу *зи*: *онизием* (11v), *овизиех* ствари (17г), *у онизие* грихеше (17v), *овизие* путие (47г), *онизиће* (71v).

СУГЛАСНИЦИ

Сугласник *х*

О писању и о судбини сугласника *х* код фрањевачких писаца XVII века већ смо говорили детаљно у поглављу о правопису. Тамо смо, као важну чињеницу, навели да се сугласник *х* већ почиње губити, да је у неједнакој мери заступљено његово писање, као и да има случајева када се користи за означавање дужине вокала: Херта Куна наводи да је обележавање или успостављање тога *х* у поменутим позицијама, заправо, литерарна црта. Дијалектолошка испитивања босанских говора могу допунити о томе питању наше закључке. Сугласник *х*, односно „судбина констриктива *х* је одређена вјерском припадношћу становништва, интерференцијом система у вишенационалним срединама и позицијом у ријечи”.²⁶ Што значи, сугласник *х* најбоље се чува у говору Муслимана, затим нешто мање доследно је заступљен у говору католика, док се код православних у највећој мери губи. Зависно од броја становника, тј. која конфесија преовлађује у одређеној средини тако се чува и сугласник *х*. Говор Сарајева (у коме је Папић рођен) и Високог (у коме је провео највећи део свог живота) припадају источнобосанским шћакавским говорима. Нарочито у Високом и његовој околини, осим католика, има и знатан број припадника муслиманске вероисповести. У условима заједничког суживота биле су погодне могућности за интерференцију, што би резултирало и релативно стабилној употреби сугласника *х*.²⁷ Губљење овога гласа започето је у нашем језику још у XVI веку. Код босанских, далматинских и славонских писаца *х* се често изоставља.

²⁶ Мр Р. Ђуровић, *Прелазни јужнобосански и сјевернохерцеговачки шћакавско-шћикавски говорни шћијови*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 1989, стр. 250.

²⁷ Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана (акцентна и фонетика)*, БиХ Дзб, књ. IV, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одељење за језик, Сарајево, 1983. године, стр. 332–334. Какви су односи међу конфесијама били у Папићево време и какав је био бројни однос припадника ислама према католицима у XVII веку, ми то нисмо могли сасвим утврдити. Међутим, у поменутој студији Н. Ваљевца стоји да је сугласник *х* изразито фреквентан глас у говору височких Муслимана и да је то „маркантна особина њиховог фонетског система” (стр. 334). Миленко С. Филиповић (Српски етнографски зборник, књ. 43, 1928) наводи да је у граду Високом био мањи број католика откако су Турци запосели Босну, стр. 252–254.

А сада бисмо се осврнули на све случајеве у вези са појавом сугласника *х* у Папићевом делу. Ту можемо издвојити посебне позиције почетка, средине и краја речи.

а) У почетку речи Папић никад не изоставља сугласник *х*: ходите (5v), хољаоте (5v), хоље (5v), харсузина (6r), хотиели (6v), хотио (6v, 12v), хотиели (7r, 7v), харжули (8v), хотио (9v), хиљаде (9v), худи (12v), хољеш (12v), ходиш (13r), хотиаше (19r), хољете (19v), харние ствари (20r), хотје (22v), ходи (23v), хоље (24r), хољутљиву (24v), хотје (27v), харнићу (30v), харно дата/харно винели (31r), хиљаду (33r), Хушу (47v), хољенића (60r), хинству (62v), ходите (78r), хотиаху (141v).

б) У средини речи Папић, такође, чува сугласник *х* тамо где му је по етимологији место:

сварху (6r), проходе (6r), нехарни (6v), гриехом (7r), страха (7r), гриеха (7v), духа (9v), сварху (10r), охолост (10r), охолога (10r, 11r), охолица (10r), страха (10v), махнитости (10v), нехарности (10v), од грихова (11r), сахрањуиули (14r), похлепаление (15r), охолога (15v), проходе (17r), послуху (18r), непослуха (18v), охолости (20r), Михоилу (20r), находе (23r), нехарности (23r), походи, дахтати (40r), вархе (43v), Михоила (45v), прихињниац (63v), махнитостђу (106r), сахранити (112r), махнита (127r).

в) На крају речи Папић чува добро сугласник *х* под условом да нису у питању морфолошке категорије у којима није сасвим доследан:

гриех (7v, 9r и сл.), с варх (11r), страх (43v, 110v), прах (49v), крух (53r), дух (67r).

г) У морфолошким категоријама када се ради о наставцима нпр. за ген. мн. заменица и придева, Папић није тако доследан у чувању сугласника *х*:

свиех (5v), њних (12v), овизиех (17r), од њнех (18v), њних (19v), толикиех (23r), свиех (26v), од мартвиех (27r), свиех (27v), ода свиех гриеха (114r), њних (127r); од коије (6v), од ваше ствари (8v), у највеље (10r), најтамние, најскровитие (12v), праведние (12v), мимоходљивие (17r), божанствение (19v), твоије и осталие (26r), жестокие (26v), харваљние (50r).

д) Постоји један број примера у којима Папић пише *х* где му по етимологији није место: збиехна (26v), бархже (48v), привархени (57v), горхи (61v), привархене (63v), горех (100v), присвиехтао (126r).

ђ) Осим тога бележи сугласник *х* и у следећим речима: махлакному (5v), махлано (13r), махлано (22r), рахну (25r), рахна (25r), осиехљаше (26r), освиехљате се (10r), освиехље (7r), не освиеле л' (10r), не освиелате се (10r), краљахан (15v), сухуде (27r), вахса (43v), махлано (53v), пархса (65r), махло (65v, 81v, 82r, 92r), у махлу лаљицу (133r); и супституише са *к*: малакнием (7v), малакние (8r), малакна (7v), малакие (88r).

е) У локативу мн. именица, придева и заменица *х* показује нестабилност: у свети књига (5r), уз вратије (5v), с(ве)тије (5v), у сех (6r), по дђелие своије (9r, 2v), овизиех, у стварех (27v), по свиех мехашие

(43v), у свих (46r), у приликаx (142r), у тугаx (144v), по свех стране (147r), по свех дни и свех ноћи (148r).

ж) У имперфекту глагола има случајева губљења сугласника *x* али и његовог чувања: *биаху* (9v), *имадиау* (5r), *стаиау* (5r), *имах* (18r), *биѣаху* (18r), *ови новиек бих створен* (18r), *биѣаху* (18r, 18v), *вух* (18v), *бих* (20r), *веках* (20r), *старковау* (124v), *тудѣ се вух* (за 3. л. једн., 127r), *хотиаху* (141v), *имадиаху* (142r), *страх* (144r), *биаху*, *клапаху* (148v).

з) У осталим глаголским облицима често пише *x* где га по етимологији није било:

у презенту: *да трубех* (5r), *завахле* (26v), *свиехтли* (82p);

у гл. придеву радном: *закуѣнахо* (26r);

у инфинитиву: *нахстоиати* (67v), *похоѣи* (110v).

и) У узвицима и неким предлозима редовно бележи *x*: *ох* (5v, 6v, 7r и увек до краја рукописа), *нех* (9r, 9v), *дах* (предлог, 12v, 18r), *дох*, *нух* (21v, 46r), *нех само* (негација, 50v), *дех* (52r), *дах* (133v), и *виѣаше дах* (низж њега...).

ј) Од осталих падежа готово редовно бележи сугласник *x* уз заменицу *сви*, *све*, *сва*:

у номинативу једн.: *свах та добра* (13v), *свех* (14r), *свих наувитеѣли* (17r), *свих пастири* (19r), *свех невоѣле* (19v), *свих страхови* (48r), *свех земѣле* (67r), *свих ањѣли* (72r), *свех мисли* (76r), *свих заиедно* (127r); *небесах* (12v), *ѣлиепотах* (22v), *вудесах* (66r), *небесах* (84r), *два псах* (127r) ген. једн.: *свиух нас* (22r).

у акузативу једине: *свех* (11r), *свехсарвано* (11v), *у сех* (21v), *сами у сех* (58r, 17r), *свух колику* (24v), *свех оне гриехе* (50v), *свех воде* (67r), *свех мартве* (72v), *два велика псах* (127r),

у вокативу једн.: *о несреѣох* (98v), *о ѣлиубкоѣох* (129r),

к) Папић је писао одређене лексеме редовно са словом *x*: *у худие* (12v, м. уда), *худми* (13r), *ходиевши га* (64v, м. одиевши), *гох* (13v, 14r), *од худа* (18v), *хаѣер* (64v, према итал. l'aria), *худицом* (64v, м. удица), *како хорли* (52r, м. орли).

л) У страним речима чува етимолошко *x*: *хуру* (лат. *hoga*, 73v), *херетиве* (73v), *херетици* (73v), *херетик* (89v), *хегедуша* (144v); лично име: *фра Хиполит* (118v).

љ) У заменичким енклитикама: *гди хим ѣе* (67v). Истина, овакви примери су малобројни, али показују продор језичких црта из народног говора. То није само општебосанска муслиманска особина него и херцеговачка.²⁸ У народним говорима, како је проф.

²⁸ Мр Р. Ђуровић, нав. дело, стр. 265.

А. Пецо показао, *h* у заменичким енкликима није настало метатезом него се развило фонетским путем у спољашњем хијату.²⁹

м) Секвенца *xv f*: пофалиени (8v), фати (13v), прифатате (15r), фахле достоина (20r), уфахљена (25r), фахтаћу (64v), фахлио (71v), фахлити (85v), фахљена (135v), Фахлу Иезусову (82r). И ова језичка црта настала је под утицајем Папићевог матерњег говора.

н) Глагол рвати се редовно гласи: харве се (8v, и сл.).

њ) Има случајева супституције *x* са *k*: кори апоцолски (82r), карстиански (8v), ктиаше (19r), арканџелу (21r), ктићо (73r), ктђе (141v), ктиехли (64r), Исукарст (8v, 9r и сл.).

У хијату сугласник *x* се јавља или супституише са *j*: опавихи (61v), Ижаихи (21v, м. Исаји, али и Ижаића, 22r).

Најзад, Папићев манир је да изоставља сугласник *x* у случају заменичких енклика: како и(*x*) олутите (8v), да и(*x*) (8v), да и(*x*), (10v). И за ову црту можемо рећи да је настала под утицајем народног говора где је сугласник *x* прилично нестабилан.

У Папићевом рукопису, као општу карактеристику, можемо навести добро чување сугласника *x* у позицијама почетка, средине и (делимично) краја речи. Што се овог последњег тиче, запажена је тенденција губљења сугласника *x* у малобројним примерима у локативу множине именица, заменица и придева, а затим и у имперфекту. У аористу глагола такође Папић нема сасвим јасну представу када треба да употреби сугласник *x* као морфолошки наставак, тако да га употребљава и за 3. л. једине где му етимолошки није место. То долази вероватно аналошки према 1. лицу једине. Управо ова црта показује да сугласник *x* није тако стабилан у говорном језику, али Папић који се труди да пише књижевним језиком, имајући у виду и своје претходнике (Дивковића и Бандулавића) успоставља га и тамо где му етимолошки није место. Има, као што смо видели, и других позиција у којима успоставља секундарно *x* без оправдања (у презенту, у гл. придеву радном, у инфинитиву, у номинативу једине уз заменицу све, и у акузативу једину уз исту заменицу, као и у вокативу једине). Такође у локативу плурала пише недоследно *x* у именичкој деклинацији: стварех (27v), приликах (142r), тугах (144v). Писање сугласника *x* у номинативу и акузативу уз заменицу сви, све сва јесте књижевно-језички манир. Како је Папић писац почетка XVII века, може се рећи да је и сам утицао на формирање тог књижевно-језичког манира. Већ смо истакли његово образовање у Италији, текст оригинала је делимично преведен са латинског, а латински језик добро чува сугласник *x*, што се у крајњем случају и види по томе што стране речи

²⁹ А. Песо, *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, I dio: Uvod i Fonetika, BH Dzb I, Sarajevo, 1975, стр. 231.

доследно бележи са сугласником *x*. Такође му је могао помоћи и утицај дубровачко-далматинске књижевности на чување фонеме *x*.

А како нам новија испитивања народних говора овога краја показују, *x* је стабилна фонема у говору Муслимана и нешто мање католика. За појединачне случајеве можемо претпоставити утицај говора височке средине.³⁰ И у Папићевом језику морао се одвијати процес губљења сугласника *x* (како показују недоследне морфо-лошке категорије, као и појава сугласника *x* у речима где му ети-молошки није место).

Папић бележи сугласник *x* у придевима (махло, махлакне) и сл., што је, као што смо већ констатовали познато дубровачкој књижевности. Слични примери јављају се у народним говорима околине Сарајева и Високог (нпр. *лахак* од старијег *льгъкъ – льгъко*).³¹ То значи да је ова особина могла имати потпору и у народним говорима.

Старија особина од губљења фонеме *x* је њена супституција коју смо такође већ констатовали. У појединим речима словенског порекла (ктиаше, ктијо и сл.), речима страног порекла (круника) и називима места страног порекла (Антиокија) *x* се супституише са *k*. Оваква супституција јавља се и у говору Високог и околине Сарајева.³² Иста је ситуација и са секвенцом *xv* која даје *φ* (пофаљлиени, фахла и сл.).

Сугласник *j*

У одељку о графици и ортографији констатовали смо да Папић, за разлику од осталих босанских писаца, има и засебну графему за сугласник *j*, али је он у њеном бележењу недоследан. Наиме, као и већина босанских фрањевачких писаца он графему и употребљава за две функције: 1) да означи вокал *и*, и 2) да означи сугласник *j*. Поред тога, Папић употребљава графему *јат* (џ) само да означи сугласник *j*. Дакле, графему *јат* користи као једнофункционалну графему. Стога, у случајевима када пише *јат* није тешко одредити фонолошку вредност ове графеме, а разумљиво је, теже је одредити у случајевима када употребљава графему *и*. Све би било једноставније да је Папић био одлучнији у избору графеме *јат*.

Природа сугласника *j* (фонетско-акустичка) одразила се на проблем у његовом писању. Познато је да је то прилично неизразит глас, поготово кад се нађе у позицији између два вокала. Као и други

³⁰ Х. Крешевљаковић, *Високо-Сарајево*, 1934, стр. 20.

³¹ Мр Р. Ђуровић, *Прелазни...*, стр. 263.

³² Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана*, стр. 332.

босански писци, и Папић ту пише само *и* и одговарајући вокал, као у примерима:

- а) материа (17v), неприатељи (11v), биаше (11v), убиаш (13r), приатељица (28v), неприатељ (30r), Мариа (44v), вапиаше (35r), змиа (8v), миуљниа (6v). Све су то позиције између самогласника *и* и *а*.
- б) Између *и* и *е*: ние (10r), Моисие (10v), Марије (45r), Иеремие (50r), змие (23r), у сандхију: мие (м. ми је): између *е* и *и*: жудеи.
- в) Између самогласника *о* и *и*: кои (16v), зброити (2v), стои (8v), мои (8v), коино (22r), пристои (40v).
- г) Између самогласника *и* и *у*: овиу (15r), двиу (15r), у ушиу (2v), сутулиу (35v), Мариу (46r), Моисиу (47r).
- д) У презенту 3 л. мн. глагола: фрустау, биау (128r).

У нашем данашњем књижевном језику у свим овим позицијама сугласник *ј* ту се, по правилу, пише.

Слаба позиција сугласника *ј*, тј. његова неизразитост, карактеристична је и у множинским облицима (генитиву, дативу, инструменталу) заменичко-придевске и именичке промене (у оквиру падежних завршетака на местима где се од јата добијала секвенца *-ије-*, *-ије(х)*, *-ијем*, *-ијем*). У таквим случајевима Папићев начин обележавања показује да је дошло до извесног степена редукције сугласника *ј*, што показују следећи примери: онием великием (2v), сарванием (2v), с привеликием (2v), на небесие (3r), свиех (3r), с(ве)тие (3r), с(ве)тием (3r), приличније (3r), толикије (4r), властитијем (4r), у сарцие ваше (8v), приљутие (8v), прободение (9v), приоцривијем (9v), бодљивијем (9v), местие (15r), овијех (17r), смоквенијем (18v), овитије (18v), властитије (20v).

Папић веома ретко у наставку *-ији* обележава сугласник *ј*. Такав је случај са овим усамљеним примером: к братији (51v). Обично у таквим случајевима сугласник *ј* се губи из разлога што је између два вокала *и*, а сам је по природи свој неслоговно *и*.

Необично је што Папић пише сугласник *ј* и иза меких сугласника. Такви примери нису бројни: с помољју (5v, 12r), мољју (16r).

Осим наведених примера има позиција у којима се развило секундарно интервокално *ј*:

- а) код бројева: једанаијесто (32v), тринаијесто (35v), ветарнаијесто (37v), петнајесто (39v), шестнаијесто (41v), седамнаијесто (44r), осамнаијесто (46v), деветнаијесто (49v), али: дванајесто (34r), двадесето (53v), и све у вези броја двадесет на исти начин, као и у вези са бројем тридесет: тридесето (83v);
- б) у страним речима: хаџер (52v, 64v);
- в) код глагола у радном глаголском придеву: одкупиџо (113r), желиџо (103v), разумиџо (97r), одвратиџо (107r), озноиџо (89r).

Ови примери се могу довести у везу са народним говорима у којима се настоји избећи зев(хијат) позиција па се умеће *j*.

Присвојни придев божији/божји код Папића гласи: Божиу (14r), божијега (10v), Божије (10v), Божијему (12r), Божијом (17r). У наведеним примерима графема *и* може да представља сугласник *j*. То значи да се у тим случајевима изговарало божју, божјега, божје, божјему. Међутим, има и један пример: Божи (44r).

У одељку о правопису описали смо детаљно пример еванђеље (21v) за који само претпостављамо да се могао читати као: еванђел'је, еванђеље или је можда у питању наставак -ије (еванђеље) са извесним степеном редукције сугласника *j*.

Папић, као и неки други фрањевачки писци (Маргитић) у компаративу и суперлативу придева употребљава облике са два *и*, где *-иш*, вероватно, означава гласовну групу *-ији*: приепростиш (11v), подобниш (114r), веле танвиш, хитриш, гориш (135r) и стариш (142v); а нарочито у примерима: веле смрдешиш, мучешиш и горешиш (91r). Од сажетих облика пронашли смо само један суперлатив: наимудриш (28v).

Некад словом *х* Папић означава сугласник *j*. Таквих примера да *х=j* има код фрањевачких писаца: дохиле (96v) и Ижаихи (21v), а у ствари је дојиле, Ижаји.

Сугласник *ф*

Као што је познато, овај сугласник је у нашем језику добијен из страних језика посредством страних речи.³³ Тако и у Папићевом рукопису налазимо сугласник *ф* у страним речима и властитим именима која доноси у изворном облику. То потврђују и следећи примери: фра (2r), фаризеи (73r), Тофет (87r), Францешко (134r), Луцифери (15v), с Луцифером (138r) из Офиде (139r), Францешка (4v), Луцифер (21r), филозоф (43r), Рофела (45v), фратри (118v), фратарскиџе (119vr), Шерафик (119v), шерафики (119v), фратра (123r), Конформитатиџе (124v), фрустау (128r), фратром (131v), Иожафатову (72v), Каифа (73r), Депрофундиш (112r), у Фрукту (134v), св. Рофела (137v).

Мада је честа појава у народним говорима штокавског наречја да се сугласник *ф* супституише са *в* или *џ*, у Папићевом рукопису пронашли смо само један пример такве реализације: Стиепана (45r), Стиепан (103v). Лично име Стефан грчког порекла врло рано се јавља и са

³³ О употреби сугласника *ф* у ранијим фазама развоја нашег језика овде није потребно говорити. Навешћемо само чињеницу да је био познат у речима ономатопејског значења. У историјској фази развоја нашег језика почиње његова стабилизација као резултат језичке интерференције (са грчким, романским, мађарским, турским језиком), в. Р. Ivić, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Poseban otisak, JLZ „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1988, стр. 12.

супституисаним $\phi > \bar{u}$, или са v (Стеван) или са \bar{u} (Степан) а од XIV века Стјепан и касније Шћепан.

Уместо сугласничке групе xv Папић има сугласник ϕ : пофаљлиени (8v), фати (13v), прифатате (15r), фахле достоиан (20r), уфахљена (25r), фахтаиу (64v), фахлио (71v), фахлити (85v), фахљена (135v), фахлит (28v), фахтати (37v), фахле (74r), уфахљени (38v), фахле Бога (115v). Ова се језичка црта у потпуности реализује у складу са народним изговором Папићевог височког краја.³⁴

Сугласничка група xv развила се у ϕ у примерима: уфанџем (64v), уфанџа (70v). Ова реч тако гласи и код других фрањевачких писаца.³⁵

Сугласник л

Промена $л$ у $о$ је гласовна промена која се у штокавским говорима јавља већ крајем XIV века. Извршену промену $л$ у $о$ доследно бележе Дивковић и Анчић, Бандулавић, Маргитић и др. Стога је сасвим природно што такво стање затичемо и код П. Папића. Налазимо да је $л$ прешло у $о$ редовно:

- а) у радном глаголском придеву (на крају речи): рекао (5r, 36r), гануо (5r), усудио (5r), одкупио (6r), дошао (6v), умро (6v), приправио (9r), холио (9v), гануо (9v), пољлиубио (11r), познао (11r), дошао ие (11v), рекао (11v), изишао (11v), носио (11v), поднио (11v), не видио (12v), примио (13v), био (13v), родио (20r), дао (20v), волио (21v), векао (21v), покарао (22r), бижао (23v), тарпио (25v), снишао (26r), споменуо (41v), забавио и замотао (48v);
- б) на крају страних речи и личних имена: фра Бартуо (3r), Павао (20v), апоцо (3v, 6v, 8v и сл.), идох (38v, м. идол), Бартуо (73r), Дишипуо (128v, према Discipul), Атанажио (56v), фра Макарио (97r), Дионижио (93r), ањео (8r, 7v), пакао (45v), дивао (17v); једини изузеци су: линцул (127r), Езекиел (68v), и Шаул (52r). У овим примерима ради се углавном о страним речима па је разумљиво његово колебање. Тако је данас и у књижевном језику;

³⁴ Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана*, стр. 334.

³⁵ С. Марковић, *Језик Ивана Анчића*, Београд, 1958, стр. 89; Х. Куна, *Језик фра Филија Лашћрића*, Сарајево, 1967, стр. 103. (не среће се група xv већ уместо ње \bar{u}) или ϕ : фалу, уфаћен, уфање, луцифер); С. Вукомановић, *Језик Сийијана Марковца Марџијића*, Београд, 1971, стр. 68–69. (Потврђује и у личном имену Стјепан супституцију ϕ са \bar{u} ; замену групе xv са ϕ : фала, уфати и сл.: редовно бележње ϕ у страним речима које га садрже); Ђ. С. Борђевић, *Майија Дивковић*, Београд, 1896. године, стр. 111 (констатује замену ϕ са \bar{u} : чипутин; Стиепан, трипун; место xv има ϕ : фала); А. Младеновић, *О језику лејтхойиса фра Николе Лашеванина*, Сарајево, 1961. године, стр. 121 („сугласник ϕ , како у страним тако и у домаћим речима, највећим делом није замењен сугласником \bar{u} “); Д. Игњатовић, *Језик Јеролима Филијовића*, стр. 81 (фалити, и ϕ уместо xv и сл.).

- в) код именица: пакао (7r, 12v, 14v и сл.), ањео (9v, 101r), дивао (14v, 103r), посао (55v), погибао (64v), дио (92r);
 г) код придева: гох (13v), зао (56v, 73r).

У средини речи кад се *л* нађе на крају слога прелази у *о*:

- а) испред суфикса *-ца*: дариваоца (2r), владоаца (2v), владоаоци (2v),
 б) у другим облицима: диваоској (6v, 37v), диваоскије (6v), диваоску (8v), ањеоска (17v), ањеоски (31v), ањеоскије (82r), ањеоске (102r), диваоска (124r).

Не прелази у *о*: апоџолски (82r), апоџолскије (27v).

Сви ови примери углавном и данас у књижевном језику имају такве облике.

Према *џумачији* у савременом књижевном језику Папић има редовно *џомачији*: истомавено (насл. стр., 5r), томавенџе (31r). Овај облик налазимо код многих наших старих писаца, нарочито дубровачких, у савременом дубровачком и бококоторском говору, а редовно се јавља и код босанских писаца Дивковића, Бандулавића, Маргитића, Анчића (в. РЈАЗУ, IV, 59–60). Већ је Светозар Марковић³⁶ навео Вајаново тумачење овога облика. Наиме, Вајан сматра да је у облику *џумачији* у постало од вокалног *л*, а у *џомачији* је *о* од *ол*. Прва реч је пореклом од старијег **tlmács*, док друга новија, води порекло од мађарског *tolmács* и немачког *Dolmetsch*.

Место (вокалног *л*) Папић увек има *уо* у речи пук: пуок (10r), пуоче (48v), итд.

Само у овој лексеми јавља се дифтоншка вредност вокалног *л*. Код осталих фрањевачких писаца (Анчића, Маргитића, Филиповића, Лаштрића итд.) ту се редовно јавља *о*. Само код Матије Дивковића налазимо поред рефлекса *о* и *уо*: пуок, али и пук.³⁷ С обзиром на то да се овај рефлекс јавља само у једној речи, може се сматрати да је ту реч у таквом облику Папић преузео путем литературе, а можда и од самог Дивковића, а то је и одлика његовог матерњег говора. На пример, М. Решетар констатује да се у дубровачким разним споменицима „уз обичаје *у*, још и *уо-о* (јавља), и то у неједнакој мјери и неједнаком опсегу...”³⁸ Ипак смо мишљења да је облик речи *џук* са дифтоншким *уо* Папић унео из свог матерњег говора.

Управо ова језичка црта (*уо* дифтоншка секвенца наместо чистог вокала *у*) представља једну од структурних језичких црта Папићевог матерњег говора. Он је ту реч могао спонтано унети у свој рукопис јер се са таквим истим обликом сусретао и у литератури.

Реч *молба* употребљава редовно са сугласником *љ*: мољби (82r).

³⁶ С. Марковић, *Језик Ивана Анчића*, Београд, 1958, стр. 73.

³⁷ Б. С. Ђорђевић, *Матија Дивковић*, Глас СКА, ЛП, Београд, 1896, стр. 103.

³⁸ М. Решетар, *Дубровачки Зборник од год. 1520*, Београд, 1933, стр. 183.

Сугласници *ћ*, *ђ* и *ч*, *џ*

У босанским говорима је познато да у изговору гласова *ћ* и *ч* и *ђ* и *џ* долази до неутрализације разлике. Тако се *ћ* и *ђ* изједначају са *ч* и *џ*, односно *ч* и *џ* се изједначају са *ћ* и *ђ*. Уместо два пара африката добија се један. Нарочито је то карактеристично у говору Муслимана. У говору православних досељеника из Херцеговине чува се та опозиција углавном (зависно од броја досељеника и староседелаца), а такође и у говору католика. Височки крај у коме је било доста муслимана данас не разликује опозицију *ћ:ч* и *џ:ђ*, док је код католика то ређа појава. Брозовић наводи да је „на крајњем истоку (Сарајево, кат.) оба су пара представљена гласовима *с* и *џ*”. Значи, када су у питању парови африката, ово подручје (Високо, Сарајево) нема територијалног континуитета. Општа је тенденција губљења фонемске опозиције међу паровима африката у корист *ћ* и *ђ*, али ти процеси нису спроведени до краја, што је већ и Решетар запазио. Стари босански писци су углавном католици и код њих се чува опозиција *ч:ћ*. Тако код Дивковића има само пет примера неразликовања *ч* и *ћ*, што се у крајњем случају може сматрати и наносом са стране.

У Папићевом рукопису присутна су оба пара африката. Већ смо говорећи о правопису констатовали да он у њиховом обележавању користи двофункционалне графеме: „ђерв” (а) за обележавање сугласника *ћ* и *ђ* и графему *џ* за обележавање: *ч* и *џ*. Навешћемо неколико примера који то илуструју:

- а) сугласник *ћ*: љутите (89v), стоиелеи (60r), среља (58r) и сл.;
- б) сугласник *ч*: новиек (97r), увио (97r), ови (18v), реве (18v) и сл.;
- в) сугласник *ђ*: ањеља (115v), иље (112r), осуњени (89v) и сл.;
- г) сугласник *џ*: паралике (24v), синвира (29v), панвами (91v) и сл.

Из наведеног се види да је само у речи *џараџик* употребио *ђ* м. *џ*.

У Папићевом рукопису има два примера у којима је место штокавског *ђ* употребљено (чакавско *ј*): међашие (71v), као и предлог меу (75v) без тога *ђ*. Реч *међаш*, као што смо видели у поглављу о сугласнику *х* пише и са *х*: мехаше (14r, 65v, 12r и сл.). То јасно говори да је он са *х* обележавао сугласник *ј*. Може се претпоставити да је Папићу у матерњем говору био познат облик (меја, мејаш) као што је у наведеном примеру. Иначе, тај облик се данас јавља у говору Муслимана и католика у области око Крешева, Фојнице, Високог и Вареша³⁹ и спада у структурну језичку црту говора овога краја.

Осим тога у именицама госпођа има форму са *ј*: у кући њиелек госпоие (137v), госпоиа, она госпоиа (138r), ох, госпоие (142v, 82r). Претпостављамо да је овај облик лексике унет са стране.

³⁹ П. Ивић, *Дијалектологија*, стр. 141.

Папић у свом консонантском систему има, као што смо видели, сугласник *џ*. Овај консонант је у нашем језику, као што је познато, добивен на два начина, и то: а) од сугласника *ч* испред звучних консонаната и б) путем позајмљеница из страних језика (турског). Иако су речи које садрже овај сугласник малобројне у Папићевом рукопису, оба типа примера су заступљена.

Од сугласника *ч* добивено је *џ* у следећим примерима: сарџба (21r), сарџбу (47v), сарџбу (67r), сарџбе (67v), сарџби (11v, 114v).

У позајмљеницама: (турцизми): параџике (24v), синџира (29v) и синџирми (39v); панџама (91v).

Папић графемом *џ* означава и сугласник *ч* и сугласник *џ*. Тако се наведени примери можда пишу етимолошки, а можда фонолошки. Ипак, како у говору католика ређе долази до неутрализације *ч* и *џ*, склонији смо да поверујемо да се ту ради о сугласнику *џ*.

Сугласници у страним речима

Стране речи у Папићевом рукопису углавном су пристигле из латинског и италијанског језика, а и грчког (углавном прошле кроз латински филтар), турског језика а има и нешто старословенизама. Са становишта гласовне адаптације њихове у нашем језику овде нисмо у могућности да наведемо све властите именице из Папићевог рукописа, али типске промене ћемо навести.

Неке стране речи, које у савременом књижевном језику имају \bar{z} + (*џ*, *џ*), као, на пример, реч грчког порекла *јеванђеље*, у Папићевом рукопису има наведену супституцију грчког умекшаног \bar{z} српскохрватским \bar{z} : еванђеље (21v). Исто тако поступа и са речју анђео: анђела (115v), фралиуцину (119v).

У речима турског порекла употребљава сугласник *џ*. Већ смо у поглављу о правопису констатовали да му је графема *џ* двофункционална и да означава сугласнике: *ч* и *џ*. Папић је у следећим примерима употребио сугласник *џ*: синџира (29v), синџирми (39v), панџама (91v). Да Папић није разликовао африкатске парове, као што је то случај у говору височких Муслимана, на поменутих местима уместо графеме *џ* употребио би *џ*, као у једном примеру: параџике (24v). Примери са *ч* су, свакако, књижевно-језички, а параџике може бити локални изговор.

Према латинском изговору Папић редовно пише: Абрам (100v), Абрамово (59r), брата Абела (67r), а такође и св. Цецилиа (45v). Известан број примера, када за њих нема одговарајућу нашу реч, такође остаје забележен према латинском: десперацион (51r), десперати се (99v), стенти (25v); фаризео (121v), спензе (61r), мизерере (112r).

У Папићевом рукопису има доста примера који се пишу према венецијанском изговору *ш* и *ж* место *с* и *з*. Нарочито се то односи на властите

именице: св. Францешка (5v), св. Францешко (44v), св. Францешку (45v), наувители Шкото (16v), св. отац Аугуџин (17v, 25r), Шарданапале (40r), Атанажио (56v), Жудиџеле (57v), Шарацене (57v), Дионижио (93r), Жудеи (97r), дишипуо (122v), Криџина (73r), душе шараценске (77v), Аугуџин (90r), ашпида (46v), фра љиуџину (119v), Дишипуо (128v), од Шицилие (130r), од града Шене (136v), Депрофундиш (122r); Иежуш (52r) и Иежуша Криџуша (74v) (за последње примере нисмо сигурни да се ради о италијанском утицају, пошто сличну форму налазимо и у мађарском). Свеједно, не видимо разлога да би поменути пример одступао од осталих властитих именица. У тексту се, такође, јављају форме овог имена према латинском изговору: Иезусу (65r), Иезусе мои (74r), Иезуса пропетога (34r), милостиви Гдин Иезус (37r); има и црквенословенских облика овог имена: Исус (у кипу Исусову, 53v), (за живу карв) Исусову (65r), Исус (83r); понародњен облик: црквенословенски облик: ки Исукарсту (65r), Исукарста, Исукарстову (73r). Све три наведене форме садржи и Дубровачки ћирилски зборник из 1520. године.⁴⁰ Има и других речи поред властитих именица које носе венецијански изговор: дишипуо (122v), рашпоншории (97v), профешиион (136v, 137r), ешаажи (120r), шерафик (127r), апџиненџиа (36v), коншиненџиџа (50r), ашпида (46v), шкомуниката (33r), за хереџиу (110r), апоџолми (45v).

Има и један пример где *ск > џк*: џкалин (17v).

Јотовање

Промене сугласника у вези са сугласником *ј* вршиле су се, као што је познато, почев од прасловенског до најновијег времена. Оне су у нашим дијалектима дале различите резултате. Српскохрватска јотовања обухватила су углавном све штокавске говоре, док чакавско и кајкавско наречје чувају секундарне везе сугласника са *ј* готово неизмењене. И шћакавски говори, којима припада Папићев говор, познати су по томе што добрим делом чувају неизмењене сугласнике у вези са *ј*, тј. у њима се није извршило ново јотовање. У језику осталих фрањевачких писаца одсликава се стање њиховог матерњег говора. Ту је најчешће у питању непотпуно спроведено ново јотовање у појединим категоријама речи (најчешће у инстр. једн. именица ж. рода на сугласник, сугласничке групе: -бј-, -вј-, -пј-, неким појединачним лексемама и сл.). Такав је случај са Анџићем, Маргитићем, Дивковићем.

Код Папића имамо редовно у групама *јџ* и *јд* извршено јотовање: доље (30r), наљете (56r), не проље (56r), пољоше (18v), пољи љу (11r), изиље (32v). Јотовани су и облици: виљи (12r), виљу (12v), виљите (17r), иље (18v), иљули (27r), иљаше (27v). Код првих примера ради се о старом српскохрватском

⁴⁰ М. Решетар, *Дубровачки ћирилски зборник из 1520. године*, Београд, 1933, 264–278.

јотовању за које Белић вели да се вршило крајем XIII века (дођем и доћи), а он то тумачи променом границе слога.⁴¹ Ово јотовање се по Белићу вршило у косовско-ресавском и шумадијско-сремском говору, као и у архаичним деловима црногорских говора (Пипери) само делимично, јер ови говори поред *ћ* и *ђ* имају понегде и старије *-јѣ-* и *-јд-*. То *-јѣ-* и *-јд-* махом се задржало у штокавским икавским говорима, а такође и у чакавском наречју.

Ново јотовање, како нам показују примери из Папићевог рукописа није се вршило у следећим категоријама.

- а) Код глаголских збирних и других именица изведених наставком *-је* није се вршило ново јотовање: листѣ (18v), листѣм (18v), заблунутѣ (36r), битѣ (50v, 56r, 57r и сл.), надахнутѣ (80r), повинутѣ (54v), пригнутѣ (36r), пристанутѣ (42v), умартѣ (123v), упаднутѣ (129r), ускарснутѣ (56v), немилосардѣ (32r), дошастѣ (72r); *-је*: благованѣ (93r), браћниенѣ (53r), виѣнѣ (97v), владанѣ (146v), воѣнианѣ (92r), виѣнѣ (64v), говоренѣ (31r), дартанѣ (33v), диелованѣ (90r), деранѣ (141v), живѣленѣ (147r), званѣ (138r), заловлиенѣ (60v), заблуѣнѣ (52r), зламенѣ (72v), иманѣ (141v), изблуванѣ (86v), исправѣиенѣ (116v), карсманѣ (143r), кланѣ (141v), лиевенѣ (54v), навиѣценѣ (16r), наслаѣнѣ (28v), неоцкварниенѣ (20v), нахумѣлиенѣ (42r), нариѣанѣ (50v), настоианѣ (103r), моѣлиенѣ (108r), обранѣ (58v), овитованѣ (89v), оплиѣмниенѣ (70r), оправданѣ (72v), оборенѣ (67r), осуѣнѣ (77v), обраѣнѣ (110v), одлуѣнѣ (110v), одвраѣнѣм (107v), обеѣнѣ (104r), об(х)оѣнѣ (100r), обслуѣнѣ (100v), одриѣшенѣ (123v), овитованѣ (67r), овиѣнѣ (59v), оздравѣиенѣ (31r), олуѣнѣ (20v), покаранѣ (20v), похолоѣнѣ (30r), проценѣ (33v), пристрашенѣ (33v), поклонѣнѣ (36r), поѣненѣ (36r), покаианѣ (36r), приповиѣданѣ (36v), помиѣлиенѣ (42r), поруганѣ (44r), пороѣнѣ (46v), покаранѣ (53r), промишѣланѣ (65v), похотенѣ (70r), поманѣканѣ (76r), посѣдованѣ (86v), похлиѣпѣлиенѣ (86v), прохиѣнѣнѣ (87v), покаранѣ (87v), пожелѣнѣ (86v), приликованѣ (93r), поклаѣниенѣ (96r), поруганѣ (115r), потѣжанѣ (112r), понукованѣ (101r), прихолоѣнѣ (100r), путованѣ (100v), прибиванѣ (147v), помишѣлиенѣ (138r), приговаранѣ (141r), приповиѣданѣ (141r), пожелѣнѣ (123v), пристрашенѣ (122v), потѣжанѣ (122v), пристуѣлиенѣ (119v), раздиѣленѣ (42r), разсарѣнѣ (52v), разлуѣнѣ (53v), разлаѣнѣ (88v), сахраѣнѣнѣ (127v), скруѣшенѣ (103r), смилованѣ (108r), сожганѣ (94r), створенѣ (87v), смиренѣ (77r), скрушенѣ (59v),

⁴¹ А. Белић, *Српскохрватске гласовне групе -јѣ-, -јд- и ѣраславенско -кѣи-, гѣи- и -хѣи-*; Јужнословенски филолог, књ. II, Београд, 1921, стр. 219.

спознање (36r), спасенје (26v), суљенје (72v), тарванје (30r), увиљенје (121v), устарплиенје (115r), утиешенје (72v), узданје (64v), увриенје (51r), уморенје (37r), уфанје (48v), шкрипанје (147r).

- б) У инструменталу једн. именица женског рода на сугласник: сардитостџу, жалостџу (145r), врулостџу (121v), милостџу (30v), алиубавџу (121v), згарстостџу (57r), с радостџу (74v), с махнитостџу (106r), карвџу (25r), горкостџу (25r), врулостџу (33v).

Гласовна група *суљасник + ј* остаје неизмењена у примеру: еванђелие (21v), уколико се не ради о прикривеном црквенословенском наставку *-ије*. Има још извештан број именица за које претпостављамо да се ради о наставку *-ије*: милосардие (14v), лакомије (24r), приљубодиевие (24r), прождартије (24r), облакшание (90r), опрошание (75r). Неизмењена ова група остаје и у прилозима: друговџа (114r), ретковџа (21v), тудџе (31v); у именицама: богословџа (139r), поглавџе (30v), здравџа (23v).

У редном броју *џрећи* није извршено јотовање: третие (12r), третџа (119v), тридесет и третије (92v).

- в) За неке речи *џрчкоџ* порекла као што су диавао, карстианин, и од њих изведене речи, може се претпоставити да су се изговарале џавао или дјавао, крстјанин или крстианин и сл.: дџавао (139r), дџавле (139r), диавлова (121r), диавли (121v), карстианине (57v).⁴²
- г) Група *иј, њј, чј* остала је неизмењена: раскошџе (95r), помољџу (17r), жувџу (25).
- д) Нејотовани су остали и примери типа: братџе (119v) и цвитџе (144r).

Има извештан број примера који показују да је спроведено ијекавско јотовање.

- а) сугласник *л + џ*: џлекарие (107r), џлиекариџа (130r), џлиестве (135v), џлието (89r), примџлиетџе (144r), џлиепоте (86r), џлиепота (106v), џлиепше (78v), џлиепша (83v), џлиепоте (84r), најџлиепше (84v), џлиепоту (86r), џлиепоти (16v).⁴³
- б) сугласник *н + џ*: џнијеки (137v), немотџнике (106v), гњиевовита (49r).

У примеру властитог имена Стиепана (45v) не јотује се сугласник *џ*, што се иначе догађа у црногорским говорима. Тако је и са страним топонимом Болоња: Болоние (137v).

⁴² Ј. Коштиал, *Етимолоџичке сийнице*, ЈФ, књ. IV, Београд, 1924, стр. 95–97. Аутор објашњава порекло речи *ђаво* у нашем и другим словенским језицима. Пут преузимања је кренуо из грчког (*δὲ ἀβόλος*) преко старословенског језика (*diavolъ, џјавољъ*) до црквенословенских редакција и народних говора. Од XVI до XVIII века „испада *и* и гласи дјавол и напакон џаво”. Аутор такође наводи и облик сотона у истом значењу, који се 2 пута јавља и у Папићевом рукопису.

⁴³ О овим примерима говорили смо детаљније у поглављу о гласу *џ*.

Старе (прасловенске) групе -ст, -ск + ј (+ палатални вокал) и прасловенске групе -здј, -зг + ј (+ палатални вокал) дале су различите рефлексе у дијалектима нашег језика. У чакавским говорима стј, -скј дало је *št'*, а -здј, -згј дало је *žj* (можјани) због чега се сматрало да је овако добијено *шћ* чакавска особина. Већ је и сам Белић у својим каснијим радовима истицао да су у штокавском дијалекту још приликом његовог формирања (у VII и VIII веку) ове прасловенске групе дале *шћ* и *жћ*. По Белићевом мишљењу то су најстарији штокавски рефлекси. Касније се у великом делу штокавског дијалекта (источни и југоисточни део) из *шћ* и *жћ* дисимилацијом развило *шћи* и *жд*. Један део говора сачувао је до данас *шћ*, *жћ*. То су говори штокавског наречја који су у науци познати као шћакавски говори и који данас захватају велики део Босне. Наиме, они се према рефлексима двеју важних структурних особина (рефлекси јата и шћакавизам) деле на источнобосанске (ијекавске) шћакавске говоре и западнобосанске (икавске) шћакавске говоре. У оквиру једних и других има штакавских оаза, а говори нпр. југозападно од Сарајева су прелазни шћакавски и шћакавско-штакавски. С тим што се шћакавизам у овим говорима сматра аутохтоном цртом, док се сматра да је штакавизам унет миграцијама. Папић је рођен у Сарајеву, а највећи део свога живота провео је у Високом. Оба ова места Д. Брозовић смешта у источнобосанске шћакавске ијекавске говоре. У њима је сасвим очекивана група *шћ* као рефлекс *stj*. Оба ова места су у окружењу шћакавских говора у ширем смислу. Дакле, не би нас изненадило када бисмо у Папићевом рукопису наишли на шћакавизме. Међутим, у томе постоји једна потешкоћа коју смо већ констатовали у поглављу о правопису, а то је што Папић употребљава графему *ц*.

Графему *ц* пре Папића употребљавали су и други фрањевачки писци, Дивковић, Матијевић, Анчић, који потичу из чисто шћакавских крајева. Јелашке, из којих је Дивковић родом налазе се у самом центру ијекавскошћакавског дијалекта, саме су шћакавске и опкољене су шћакавским говорима. Па ипак, Дивковић је употребљавао графему *ц* на основу које се не може закључити ништа о шћакавском рефлексу. Д. Брозовић је претпоставио да је са овом цртом слично као и са млађим издањима Дивковићевих текстова која се икавизирају. Он ту претпоставља утицај далматинских писаца који имају претежно *шћи*. Заправо, Дивковић је „вјеројатно сматрао *шћ* сувише локалним знаком, слично као Анчић, који је из чисто шћакавског краја, а има уз чешће *шћ* веома много примера са *шћи*“.⁴⁴ Брозовић претпоставља да се рефлекси *шћи* код обојице могу тумачити комбинацијом живог утицаја штакавских дошљака и књишког угледања у узор (дубровачко-далматинска књижевност). Дивковићу се догађало да напише *шћи* чак и тамо где

⁴⁴ D. Brozović, *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*, HDzb, knj. 2, Zagreb, 1966, стр. 144–145.

штакавци имају редовно *шћ* (у компаративима *жешиѿи*, *наижешиѿа*, као и у прилогу, *чешиѿе*). М. Дивковић има: причещениа, процен, процене, навиѿуе, годиѿе.⁴⁵ И. Анчић (Дувно) бележи двојако ову групу: *криѿиѿен*, *ѿрошиѿења*, *доѿушиѿено*, *ишиѿу*; уз: *криѿен*, *навиѿење*, *очиѿиѿена*, *оѿроѿиѿени*, *водокриѿе*, као и: *криѿаше*, *ѿраѿиѿе*, *сиѿуѿу*, *ишиѿу*. Дублетне форме у Анчићевом делу, по мишљењу Св. Марковића, одраз су стања Анчићевог говора.⁴⁶ И Посиловић, који потиче из икавскошћакавског Гламоча, редовно пише *ѿ* за *шћ* и *иѿи*. Стјепан Матијевић има графему *ѿ* која би се могла читати и као *-шћ*; Никола Лашванин има уз *ѿ* и *иѿ*: *иѿеѿа*, *иѿеѿовала*, *иѿѿуѿи*, *ѿуѿа*. Међутим, више је примера са *ѿ*.⁴⁷ Иста је ситуација и са фрањевачким писцима XVIII века који потичу са шћакавског подручја (нпр. Маргитић, Филиповић, Лаштрић), а који су у појединим случајевима начинили низ грешака у бележењу тога *иѿи*, на основу којих се може закључити да они, у ствари, и нису имали праву представу о употреби групе *иѿи*, па су је писали и тамо где је код самих штакаваца требало употребити *шћ*. Тако, на пример, Стипан Маргитић (Јајце) има, такође, графему *ѿ*, иако је у свом говору могао имати скупину *-иѿ*: *очиѿени*, *ожалоѿени*, али и: *звиѿѿуѿи*, *звиѿѿуѿи*, уз: *дажди*, *друждевѿаци*.⁴⁸ Филип Лаштрић је штокавски писац, али и код њега налазимо понеки пример са *-иѿ*: *бунѿиѿе*, *нараѿиѿаја*, *ѿѿочиѿиѿе*. Говор Лаштрићевог родног краја и данас је шћакавски. Херта Куна је мишљења да је он свесно настојао писати штокавски. Држао се секвенце *шћ* у примерима у којима су Дубровчани имали у литератури *шћ*. Ова особина није реално одражавала говорну ситуацију одакле је писац. У Дубровачком зборнику од 1520. године М. Решетар је констатовао редовну употребу графеме *ѿ* (*проѿено*, *ожалоѿение*, *гоѿен...*) и сматрао је да она има вредност скупине *-иѿи*, а не *-шћ*. У првој половини XVI века ова особина је преовладала у Дубровнику под утицајем досељеника из дубровачког залеђа.⁴⁹

У језику славонских писаца Т. Маретић констатује постојање скупине *шћ* у компаративу придева и императиву глагола (*ѿуѿиѿи*, *ѿоѿиѿах*). Далматински писци штокавци употребљавају и облик са *шћ* и облике са *иѿи*, али не подједнако често.⁵⁰

Све те грешке у писању *иѿи* код Дивковића и других фрањевачких писаца говоре о томе да су они били шћакавци и са тим *иѿи* се нису сналазили.

⁴⁵ Ђ. С. Борђевић, *Матија Дивковић*, Глас СКА, 52, 115.

⁴⁶ Sv. Marković, *Jezik Ivana Ančića*, 76–77.

⁴⁷ A. Mladenović, *O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina*, стр. 57.

⁴⁸ С. Вукомановић, *Језик Сѿиѿиѿана Марковѿа Марѿиѿиѿа*, стр. 80–82.

⁴⁹ A. Peco, *Ikavskoštokavski govori zapadne Hercegovine*, стр. 140.

⁵⁰ T. Maretić, *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, стр. 200.

Ни у Папићевом рукопису ствари не стоје другачије од осталих франчевачких писаца са шћакавског подручја. И Папић употребљава графему *џ* да њоме означи рефлексе старих група *-st, -sk + j* и за сугласничку групу *шћ* добијену на други начин.

Тако код њега налазимо:

- а) милоше (14г), годиша (20г), шап (34в), овишенџа (59г), с шапи (114г), ишули (20г), навиеџиџе (16г), иџи (77г), опроџенџе (140в), опроџенџа (140в), проџенџа (141г), иџули (100г),
- б) џо (88в), заџо (88г), џа (89в), ниџа (87в), ниџаре (106в), ниџар (112г), наџо (104г), мноџво (142в), апоџолми (141г), мноџво (142в), поџено (142в), поџование (142в), друџво (102г), прибивалиџа (86в), скупџина (144в), пуџаше (125в), покоиџе (90г), заџобо (92г), поџен (96в), поџенџе (95в), џовали (97г), оџру (97в), оџро (103г), поџовати (98в), џету (99в),
- в) непоџоваиуџега (98в), проходиџа (94в), поџавао (71в), меџре (105г), фра Иван Капеџран (118в), џиуџино (119в), еџаџи (120г), фра џиуџина (120г);
- г) фра џиуџиново (120в), апоџо (25в), апоџола (26г), диџинџиони (117г), Аугуџин (17в, 115в).

Следећи примери показују да је Папићу *џ* било слово за групу *шћ* и *шћ*: ожалоџени (94г), ожалоџена (99в), жеџе (90г), веџе (110в), и овишенџа (59г).

Из наведених примера јасно се види да графемом *џ* Папић означава гласовну секвенцу „*шћ*” добијену на други начин и такође првобитну гласовну секвенцу *stj (> šć)*. Примери (жеџше, чеџше) више него јасно показују да је у тим позицијама требало да се употреби „*шћ*” пошто је и у штакавским говорима свуда ту гласовна секвенца „*шћ*”. Због таквих примера имамо пуно разлога да верујемо да је и сам Папић био шћакавац, који је по „маниру”, графијско-ортографском, као и његови претходници Дивковић, Матијевић и Анчић, употребљавао графему *џ*. У употреби графеме *џ* Папић је доследан до краја рукописа. Он ниједном није употребио засебне графеме *ш* и *шћ*, као што се то дешавало нпр. Маргитићу. То нам даје још више права да закључимо да се код Папића у вези са овом графемом ради о књижевно-језичком маниру. Ова језичка црта не одражава говорну ситуацију краја одакле је писац. Наиме, у случајевима компаратива без изузетка јавља се група *шћ*. У компаративу се није вршила дисимилација скупине *-шћ* и ту није долазило до нове скупине *-шћћ*. Пре ће бити речи о писарској особини него о одразу говорне стварности.

Прасловенске групе *zđj, zġj*, као што је познато, дале су рефлексе *жд* и *жћ*, зависно од говорног типа. С обзиром на то да Папићев говор

припада шћакавском говорном типу, у његовом рукопису бисмо очекивали рефлекс *шћ/жћ*. Међутим, један карактеристични пример, који дијалектолози често узимају као релевантан за таква одређивања код Папића гласи *жд*: *мождани* (95v).

Губљење сугласника

Ова гласовна промена није тако изразита у Папићевом рукопису. Још смо у поглављу о правопису запазили да је Папић у извесном броју примера неодлучан да ли да пише према изговору (фонолошки) или етимолошки. У тој својој неодлучности различито поступа: пише према изговору (фонолошки), према постању облика (етимолошки) или комбинује оба принципа (па ствара необичне примере). Вероватно је у целом том Папићевом односу извесну улогу одиграла и литература којом се користио при превођењу.

Нема много примера са сугласницима *д* и *ш* испред наставка *-сѣво*, али они који су забележени показују своје доста чврсте позиције. Они се не губе, нити мењају: *брезредство* (16v, 94v), *брезстидство* (13r), *придстидство* (76v), *невеститство* (94v), *темерутство* (64v), *веститство* (58r, 83r, 99r, 99v, 128v). Има случајева бележења *дц* и *ц* испред *-сѣво*: *господцство* (115r), *доброцство* (14v, 33v, 35v, 36r, 62r, 114v, 107v).

Сугласник *ш* не губи се испред африкате *ц* у примерима: *отца* (4v), *отцие* (31v), *отце* (96r), *диетцу* (123r), *светци* (28v), *мартца* (130v), *богатца* (125r), *десетцу* (123r), *клиетци* (142r). То је сигурно ортографска особина. На крају речи не испушта *ш*: *болест* (54r) и у целој категорији именица са наставком *-осѣ* педантно бележи *ш* у финалној позицији: *жалост* (149r), *злохитрост* (100r), *испразност* (67v), *иакост* (18r, 79r, 123v, 122v и сл.), *крепост* (31r, 62v, 72v, 74r, 76r, 96v), *милост* (29v, 30v, 31r, 31v), *мудрост* (28v, 138r), *ненавидост* (40r), *обилност* (86r, 86v, 126r), *радост* (74v), *свиетлост* (20r, 27v, 86r), *тамност* (20r, 65v, 79v и сл.). Финално *-ш* се ту, вероватно, изговарало. Тешко је веровати да је то конзервативизам „књишка црта” ортографије. Има само један пример у коме би се могло посумњати у губљење финалног *-ш*: *жалосз* (146r).

У случајевима придева мушког и женског рода писање је код Папића као и у данашњем књижевном језику: у мушком роду чува се *ш* – *пропастан* (87v), а у женском роду долази до губљења *ш*: *жалосна* (19v). И у свим осталим случајевима у Папићевом рукопису нисмо наишли на одступања од данашње књижевне форме (чува *в* – *кравлиевством* (75v)).

Асимилација, дисимилација сугласника и друге појаве

Већ смо у поглављу о правопису констатовали један број примера у Папићевом рукопису где је спроведена асимилација сугласника по звучности и месту образовања. О томе смо такође дали краће коментаре у овом поглављу када смо говорили о природи појединих сугласника. Сада ћемо само навести примере где су се асимилациони процеси извршили: исприд (13r), истомачено (5r); од ускарснутиа (69r), ускресие (140r), раскинте (18r), расутаk (11r), расипаиули (93r); *й*рефикс с: згледа-ти, зглавком, здарже (84r), здруживати се (133r), згодили (140r), згорџети (88r); *й*редлоџ с у позицији испред звучног сугласника: з друге стране (15r), з добрием слугам (100v), з добра (129r), з главе (130v), з диавли (131v), з божићем (148r), з душом (148r), прислатка (3r), прислаткои (3r), прислаткога (4r), слаткост (82r), слаткости (84r); гласовну секвенцу *сij* пише са извршеном асимилацијом: гоздбина (93r), али и са неизвршеном асимилацијом: гостбина (94r), гласовна секвенца *дц > iиц*: сартцие (5v).

До асимилације по месту образовања долази у сандхију кад предлог испред речи која почиње меким сугласником *њ* прелази у *ш*: ш њними (3v), ш њнима (11v), ш њниговими (13v), ш њнине (30r), ш њниовом (67v).

У нашем језику дисимилација се врши када се два по артикулацији слична сугласника нађу у непосредном додиру. Они се тада разједначују тако што један од њих прелази у други, по артикулацији, даљи глас. У Папићевом рукопису запазили смо извесне лексеме које се јављају само са таквом доследно спроведеном дисимилацијом.

На пример, лексема *знамења* и глагол *знаменовати* и *знамениџо* увек се јавља у целом рукопису са спроведеном дисимилацијом: зламеновати (67r), зламенау (67v), зламенџе (72v), зламенито (104r), зламениу (142v), зламенованџа (141v), зламенује (141v). Носни сугласник *н* прелази у *л* зато што се у суседном слогу налази сугласник *м*. Сугласничка група *мњ* прелази у *мљ*: не сумљим (87v), без сумљие (110r), помљиом (113r), сумљиа (127v), с помљиом (34v), помљиво (34v), помљиа (61r). Ту долази до прогресивне дисимилације са прелазом носног предњо-непчаног *њ* у усно предњонепчано *љ*.

У одређеним лексемама сугласник *н* је заменио сугласник *њ*: исповидџником (45v), немотџником (45v), немотџници (45v), немотџник (45v), разгњиевџиен (46v), потамџнити (65v); несретџниога (119r), несретџниве (39v), несретџни (40r), виекувиџни (56v), присретџни (72r), немотџника (125r), несретџниу (125r).

Именица *молба* гласи: мољби (82v).

У Папићевом рукопису има примера који показују да овај писац зна за ротацизам у презенту глагола моћи: ах да ти мореш (55r), они кои вам море (55v), не море (148v). Ова црта јавља се и у језику других фрањевачких писаца

(И. Бандулавића, С. Маргитића) а иначе је карактеристична за западне говоре (штокавске и чакавске). Место старијег *ж* јавља се новије *р*.

Случајеви метатезе сугласника нису појава која карактерише Папићев језик. Доста стара појава метатезе је *и*ко добијено од *кѣио*: она је типски спроведена у целом рукопису па ћемо само навести форме у којима се јавља: тко (65v), нитко (47v), нитко (8v) и сл. Као што се види, ту није дошло до упрошћавања, тј. до губљења *и* испред *к* као у осталим говорима штокавског наречја. Наравно у осталим падежима ове заменице нема тог иницијалног *и*: кому (3r), пошто се ту стара основа по томе разликовала од номинативне основе.

Последица дисимилације је и губљење сугласника *л* у примерима благосовљени (78r), благосовљенога (87r), благосовљеном у тиелу (96r), благосовљене (96v).

Стара је појава у нашем језику и метатеза у облицима заменице *вас* (*сав*). У погледу овог архаичнијег облика можемо констатовати да се Папићев језик углавном не разликује од језика осталих фрањеваца. Наиме, он старију форму (без метатезе) чува у номинативу јединине мушког рода у целом рукопису: вас изван себе (44v), вас од страха (47r), вас остане цару (60r), вас свиет (60r), вас луг (70v), ваз си гришников (83r), ваз си Иезусов (83r), вас вражи (106r), вас труд (124r), вас присвиехтао и вас лиеп (125v), вас линцул (127r), по вас дан (131v). У осталим падежима јављају се облици са извршеном метатезом: (без обзира на род и број): свиех ствари (2v), за свех нас (3v), свех своје благо (11r), свех то (14r), свях добра (13v), свиех светие (27v), ода свиех диела (42r), по свиех мехашие (43v), у свех путие (46v), ода свиех (51r).

Већ смо у поглављу о јотовану помињали како у инфинитиву редовно у глагола *ићи* имамо јотоване облике, али у презенту се јављају аналошки облици са *к*: иће (29v), ићем (2r), па и у другим облицима *и*аосте (55r). Такве форме већ се јављају у језику Папићевог савременика М. Дивковића.⁵¹ Ова појава одлика је босанских говора⁵² и фрањевачке литературе.

Уз овај глагол навешћемо и паралелне форме у облицима императива глагола *видети*: виљи (57v), виљите (17r), виљи га (6r).

Палатализација

Стара прасловенска промена задњонепчаних сугласника *к*, *џ*, *х* у *ч*, *ж*, *ш* (I палатализација) и *к*, *џ*, *х* у *ц*, *з*, *с* (II палатализација) добро се чува у језику П. Папића. Истина, немамо примере за све категорије облика у

⁵¹ Ђ. С. Ђорђевић, *Језик Маџије Дивковића*, св. 53, стр. 2–3.

⁵² D. Brozović, *Izvjestaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini reke Fojnice*, Ljetopis JAZU, 63, Zagreb, 1959, стр. 434. S. Pavešić, *Izvjestaj o proučavanju govora u selu Očeviji i Vijaci u Bosni*, Ljetopis JAZU, 61, Zagreb, 1963, стр. 300.

којима се ова промена иначе вршила, али и ови малобројни примери доказ су њене постојаности.

Трагове прве палатализације имамо у следећим примерима:

1) у вокативу једнине именица мушког рода: грешниве (42r, 46r), пророве (14v), пуове (10v) и тако увек до краја рукописа, примери су многобројни.

2) служица (2v), алиубвиа (31r).

Друга палатализација вршена је у следећим облицима речи: ном. множине именица мушког рода (промена \bar{z} у z): рози (148v), мнозије (43r); ном. множине придева, именица (промена k у $ц$): велици светци (28v), привелици су (42v), висоци (64r), једнаци (68v), синци (5v), грешници (5v), опаци (6v), велицием (5v); прилога: толици (69v), толициеми (15v); номинатив множине придева мушког рода (промена x у c): глуси (65r); у дат. једн. имен. ж. рода спроведена је и у заменици *свеколики*: за свех колицие (75r) у руци (79v). И код других фрањевачких писаца чест је овај облик.⁵³ Овај пример управо показује да се $ц$, $з$, $с$ аналошки шире у зависне падеже. Код наших старих писаца, у ранијим фазама књижевног језика, доста добро су очувани ранији фонетски резултати као што потврђују и примери узети из Папићевог рукописа.⁵⁴

⁵³ Н. Кuna, *Jezik fra Filipa Laštrića*, Сарајево 1967, стр. 104, S. Marković, *Jezik Ivana Ančića*, Београд, 1958, стр. 85.

⁵⁴ С. Вукомановић, *Језик Свјетлана Марковца Марђићкића*, Београд, 1971, стр. 91.

Табела I *

XVIIв	Павло Папић (Сарајево, 1593 - Високо, 1648)	Матја Дивковћ (Јелашке, 1563 - Олово, 1631)	Иван Банцунлић Г. Вакуф, II пол. XVI - I пол. XVII в.	Иван Агачић Дувно, 1624 - Анкона 1683	Стjepан Марјевић Тузла, II пол. XVI - I пол. XVII в.
Фонетске црте	<p><i>Рефлекси јайша:</i> не (с, н) 1. је - кратак слог 2. с, и - према законитости вје-мјеговара 3. декавско јоговање сугл. л и н</p> <p>4. вјексавизми у флексивном заменичко-прдеској промени 5. нјесав 6. замјенче - њека, њеких 7. хиперрекавизација - пр, мјер 8. при-, овја, овја 9. послове-, риста; Мандалина кјемине-; гроб, језовина Самерчаде Опјале, опјаловица 10. јавне, опјале, чука се 11. јубе у флексивним насљав 12. јубе, овмењава дужину слога 13. ђа, хм, ње; више гле не треба 14. Суџасније; ј → једнајест - вједнајест Суџасније φ → Стjepан Група вг; пофалева Ноквало; л; у; пуок 4 пара африката: ч, и, њ, в d → гостоја, мејаш, кјавао, роднак Венецијански изговор: ш, ж апощто, ашшца ст), скј - чи (чече, ожалоцена) нема новог јоговања → глат. нјемине - тресте, помобју, братје - мореш - палатализација - рози, глус високи, дубоци - мољба - ламенето - одоне - ободојница</p>	<p><i>Рефлекси јайша:</i> не, (с, н) вје - кратак слог с - целов, делвати мјер → мјер (мјат) - туги, ягди, ягди - валосине л и н</p> <p>лрф > при Ришши л риши Вмешиче - гроб врсвац гробае (гробие) назвало е > а; пријати л > о, л > ј; суок, јуок шј, ђ пощто, вбрто саво, роднак мјва, мјоша Купа, мјоша Нала моко јошоване робје, зпраје, гроба - суџасник т; паше гле не треба; повахко; аркавфо. уек и; викал шт, шх морен, море - апощто - вје, ябу - одонле (оцанле)</p>	<p><i>Рефлекси јайша:</i> икавски (јма и, е, понегде не) обешати (обшо) Еквоникс бијети, целов, цесар, лостеља, брети - и-це; заповијер, змежда - њ > мр; мшер, мшер ас; вазад, вазда, вишихх авај - лексички чаканзми Низало е само - пријати појакт, обујати, врсвац/врсвац расте/рестена Номачиши - л > о - рад, гл. прдцев пожрство, неумрство ввра → чаканзав суџасник јак, јам - протетско; сингликс - секундарно; ј; ретко (суфра, суфра) Суџасних х У поребуља по етимологији коректно. - гуон се понскал у флексивни завршениа - рвати - уек без х - секундарно х; малахан, лагахо хор м. хор не кти (1х) Прасни φ Послове; ј; у; стр; рчина (Стр; врати; глуси, Налаш; врати; глуси, пруви; миск; ризалин, Јодољане-; вј; (гостоја, меј > мејаш, такоер) шј, скј, зј, ад; → шт, шх шд, нека ново јоговање морс/можс; апощто</p>	<p><i>Рефлекси јайша:</i> икавски са знатним бројем јексавизма (кратак слог - и, дуг слог → и, вје) опце/овици гди, лив, нитри опцешњ; мр/мјер (Днас у Лиши - овде, онде) Флексиони задричи: -ије реје и; ије. (Јексавизација је кастрија појава) нма - кнжване у оба слога) с. целов, цесар, обешати вазавно с > а; пријати У селим оспалити сууч. > е Дена прмера са; врсвац рести Суџасник х; вкпушта я на поч. и у средству я на крају Суџасник х; обешава дуг вокал - чуа; компаративу меј; жаво, рашо једнајест - вједнајест - чуа у гостоја, мјеу - ђ → гостоја, мјеу - а прелазу о, -уек (чак и Варту) Шомачиши Ново јоговање - нема; малобројна прмера нема; у глат; вмен, збирне и др. са сугл. - је; виштр. жр. на сугл. (нади, дова, сабам) ши, х шх → кришши, Кришкен Палатализација → друа, мнози, сванколици море, мореш</p>	<p>Степан Марјевић Тузла, II пол. XVI - I пол. XVII в.</p> <p><i>Рефлекси јайша:</i> ије лрф > прије у 2 породице реч; суа; друга лрф > при и; бжати гди, лив, годи, гори словички е; обшати, болести после, гресов Рефлекси назалног г је само у; пријати а суа е зрб л > о; суа, чак и Павао Воквало л > у Прасловек. ђ > б само → предог - мјеу прилог → такорер нма; дови; ябу, вје помља, знамење Палатализација прелаз у саблатте → друа, мнози, величким Друа; мјоша; јошоване - чуа у др; вменша збир и др; вменша са суџасном - не; тресте, шх, шт - и</p>

* У табеларном прегледу дају се особине на основу монографија о језику наведених писаца.

Табела II

XVIIв.	Стефан М. Маричић (Јадце, сред. XVII - Фојница, 1730)	Филип Лапштрић (Оребица, 1700 - К. Сутјеска, 1783)	Јеролим Филиповић Рама, 1688 - Сив, 1765	Никола Лепавчанин Травник, 1703 - Јадце, 1750	Славонија Матрија А. Ретковић Шор, 1732 - 1796
Фонетске црте	<p>(икавске-јекавске) <i>Рефлексијаш:</i> - кратак слог - и - дуги слог - ије приде, послије, нап- - (најпосле) е; десар, зенциу секундар. а; коран јелин - болест овди, онди, гди, нгди - ир ијер мјер, пиер (тиру) жеер - мањастар, паствир (рожање) <i>Суласник х</i> Изоставља - почетку средњи х на крају речи - у флексивном наставку дистрибуирано → гриса, холж, глук х; маљани; кроњика, кору <i>Суласник ј:</i> Секундарно ј једнакост-двоствајест јласт-фр спр-ч а > о - псава, алошто ић, итг → ц к > у - пук гослоја, утрјисе пан <i>Ново јојаше</i> - зема (као ни претходна) <i>Палајализација</i> мнози, свеколници</p>	<p><i>Рефлексијаш:</i> (ије) дуги слог - поред и ма и ије кратак слог - и (ређе је), само у → слук; акзод- не → дед, прајдер, самљете, плукундер јелин, бољезно овди, онди, гди, (овде, онде - ретко) <i>иер / ир</i> (чешће) мјер, пиер мањастар, паствир с; целвање, бреше не-и ње- (љска, пажка) пръ - при пра, пије, при пасаја (често) наса (1 рт) двоствајест наст. - и, ње <i>Суласник х</i> - пише исплавно - испушта (у свом позицијама - пише на потрешном месту (хуста, хупи) хв > ф; фала <i>Палајализација:</i> - као у княж, јез. олстуга и паше → <i>Јошовење: шћ, ић</i> доре, зуре; ијате доде, проде <i>Ново ила:</i> њ, љ, гране, зрње нема цвјете, дошастуге</p>	<p><i>Рефлексијаш:</i> - и доследна јаквац е - цезар, болест, обешати; овде, онде (овде, онде) браз (баста) пешако, гваљдо; њидра. праща гроб (греб) расте (ресте) крестарница, пестерца море и море <i>Суласник х</i> - губа се у деклинацији - чува се на поч, речн, и средњи речн - ретко се потрешно пише - к → некти; малакан хв → ф; фале оваквога (овакога) <i>Суласник ф:</i> - рецак <i>Ф:</i> иј → као у штоказ, б изузеци - гослоја, мејаш у основи - штакавац ић, јб → њ, јп (ф); иђем дзем, најде <i>Ново јошовење:</i> - трешему цвјете, поестуге, гауугјем свјатлосту, гроаце крају, поглају има шћишћ, жд/жд</p>	<p><i>Рефлексијаш:</i> - и редовно е; обса, десар (мали број са <i>ије</i>) - ао > о (често) - ј место њ мали број примера; компаратива причега, Јуро ч и њ, б - чува - мореш, море, моремо, не море - шт, шћ - ш; али ишћуни - пушта, шћетовали <i>Суласник х:</i> - лј, јп > њ, њ - нека га у многим речима - пише га где не треба <i>Суласник ј:</i> секундарно - једнајест - деветјест л чува иза о; сокол, оздол, стол, бивон; пешел - истомача <i>Палајализација</i> прилика, сврза, у руки ст, сж > шћ (ишћу, брочишће; пушпате тшшћ) - пришћ <i>Н. јошовење</i> Т, д, ст, зл - неизмењене пруте, милострдем, крстјански аор. обсе сз - ш, ж → ингероп, мужикаш</p>	

ТРЕ ЋИ ДЕО

МОРФОЛОГИЈА

ИМЕНИЦЕ

Род именица

У Папићевом рукопису има неколико именица занимљивих са становишта рода. Пре свега, то је именица *вече* о којој знамо да се осим у средњем роду јавља и у женском роду (као именица IV врсте): *вечер* (и ређе у мушком роду, као именица I врсте: *вечер* ген. *вечера*). Ова именица у Папићевом рукопису мушког је рода: Ох какав ће бити вевер (58r), о веверу страшни (81r). И именица *џлад* (ж. рода старих и основа, ген. *-и*) такође је мушког рода: остављиа да мру од глада (123v), гди мре од глада (11r). Именица *слуџа* данас је граматичког женског рода и мења се као именице III врсте. У Папићевом рукопису ова је именица у мушком роду, где то потврђује заменица која уз њу стоји: *слуџу моџа* Иоба (47v), а такође и женског рода: Немои улиести у сухуд (со) *слухуџом ѿвоиом* (47r).

Неке именице које се јављају у женском роду чешће код писаца са западног подручја и у Папићевом рукопису су у женском роду: *жеђ* – од жеље (6r), од притешке жеље (40r), за велику жељу (66r); *зрака*: зраками божанствениеми (19v). Све наведене форме јављају се у данашњем књижевном језику и забележене су у *Речнику српско-хрватскога књижевног језика* (Матице Српске, Матице Хрватске). Такве форме у погледу рода (*вечер*, *џлад*, *жеђа*, *слуџа*) јављају се и код других фрањевачких писаца (И. Бандулавића, С. Маргитића, С. Матијевића и др.). Именица *ѿрса* гласи: *ѿахрси* ие голе носила (134r), на *ѿарсе* (134r).

Појединачне именице

Именица *дан* има облике од три основе (*дне-*, *днев-*, *дан-*): *дне* свога (46r), до судњнега днева (57v), *дни* љиудцки (57v), *вињи* дне (57v), од *дне* до *дне* (57v), *дни* љниегови (49v); сваки *дан* (29v), *дана* (9v), *дан* (4v, 46r), *судњи* *дан* (8r).

Ове форме јављају се и код других фрањевачких писаца: И. Анчића, И. Бандулавића, Ф. Лаштрића, С. Маргитића и др.¹

Именица *маји* јавља се у форми мати (46r, ак. једн.); матер (29r, ак. једн.) и као засебна основа мајка: прислатку маику (46r, ак. једн.); маике наше! (вок. мн. 96r).

Именица *еванђелиста*, природно, мења се по -а- основама. У Папићевом рукопису забележили смо примере: говори св. еванђелиста (88r), говори други еванђелиста (53v).

Именице IV врсте у инструменталу једнине имају стари наставак -ју: с помоћу (5v), са вашом моћу (и иакостју) (16v), с паметју (23v), с карвју (25r), с жувју (25r), риевју (96r).

Вокатив једнине именица женског рода на -а има наставак -а: Ох, Мандалина, Мандалина (3v), помози, Мандалина (93v), знаш, Мандалина (3v, 5r), здрава Марија! (59r), охолица (10r). Као што се види наставак за вокатив једнак је наставку за номинатив једнине.

Поред тога, ове именице имају и наставак -о у вокативу: Мандалино, Мандалино (4r), придрага Мандалино (4r), Мандалино драга (93v), Нуто, Маро (60v), правдо, правдо Божиа (76r), о несрељох! (98v), муко (10r), сестро (98r), трубљо (43v).

Именице са меким консонантом у основи (Марија, невољ- и сл.) као и именице на -ица природно би било да у вокативу имају наставак -е. Међутим, и у овим случајевима код Папића налазимо и наставак -о: *Марио*, маико милости (58v), мајко наша *Марио* (58v); о, тужна *џрешницо* (75r); о *невољо* (98v), *џрешницо* (81r), *џрубљо* (43v). Има и примера где се заредом јављају оба наставка: *Марио*, дивице (58v).

Те именице женског рода имају и наставак -е у вокативу једн.: *џосџоие* и *одвиџнице* наша (82v), *зарувнице* (125v, 126r), *сесџрице* (985r).

Именице IV врсте имају у вокативу наставак -и: *љлиубави* (10v), о, слаткости (85v).

Вокатив једнине именица III врсте је интересантан стога што има двојни наставак: -а (једнак номинативу), у знатно мањем броју случајева него ли други наставак -о. Именице на -ица данас имају наставак -е. Тако је и у Папићевом рукопису. Изузетак чини именица *џрешница*, која се у Папићевом рукопису готово по правилу јавља у вокативу једнине у форми: *грешницо*² (81r, 53r, 45v), а у форми вокатива множине са уобичајеним наставком -е: *грешнице* (60r). Овај други наставак је сасвим очекиван, али као да је писац хтео да раздвоји наставак за једину од

¹ С. Марковић, *Језик Ивана Анчића*, стр. 100–101; Д. Габрић-Багарић, *Језик Ивана Бандулавића*, стр. 95; Х. Куна, *Језик Филија Лаштрића*, стр. 139; С. Вукомановић, *Језик Сџијана Марковца Марџијића*, стр. 110.

² Zorka Kašić, *Govor Konavala*, SDZb XLI, Beograd 1995. Аутор наводи да „заједничке именице типа: ђевојчица, куријозница, кукавица у вокативу имају наставак -о: ђевојчицо, куријозницо, стџра кџкавицо; али има и примера са е.

множинског наставка. Именица *охолица*, међутим, местимично има наставак *-о* (охолицо, 60v), наставак *-е* (охолице 10r). Пошто је то *-о* код именица на *-а* најфреквентнији наставак, он се секундарно шири и тамо где га никад није било. С обзиром на то да именица *џосџоја* има наставак *-е*, очекивали бисмо да и именица *душа* има исти наставак, али она редовно има наставак *-о*: душо тужна (55v); као и именица *џрубља*, те се ту, свакако, ради о књишком облику (госпоја).

Именице мушког рода у вокативу једнине не одступају од данашњег књижевног језика. Највећи је број оних именица које су у номинативу без наставка и према томе у вокативу имају наст. *-е*: грешниве (46r); господине (49r); Иезусе! (49v); Адаме (18v); Саломуне (43r); херетиве (73v); блудниве (73v); лакомве (73v); или иза финалног консонанта *-р* наставак у: вемеру (10r). У властитим именима страног порекла наставци за вокатив једнаки су номинативу: Каифа (73r), О, опаки, Пилато (73r), Ох, Алесандро (60r).

Именица *брај* има збирни облик *брајшиа* а у вокативу има два облика: братџо (16r) и братицо (32r).

Именица св. Матие (80r) има исти номинатив као и *Моисие* и у дативу једнине сасвим очекивани наст.: к светому Матиу (47r); по св. Матиу (65v). За нас је, ипак, необичан облик номинатива *Мајшије* јер се та именица данас јавља као *Мајшија* и мења по III врсти. Код неких других фрањевачких писаца (Маргитића нпр.) у номинативу је наставак *-а*, а у парадигми се мења као код Папића.

У *инструменталу једнине именица мушког рода* већ смо уочили у ранијим поглављима наставка *-ом* и *-ем*. Дистрибуција наставака *-ом* и *-ем* према мекоћи основинског консонанта спроведена је у великом броју случајева. Наставак *-ом* имају: начином (21r), Богом (29r), вином (15v), с диавлом (10r), гласом (6r), погледом (29v), з диавлом (27v). Наставак *-ем* је употребљен: путем (5v, 69v), с краљем (30v), непријатељем (55v, 14v), разсутитељем (41r). Има, међутим, и доста примера који показују нарушавање правила наслеђеног из ранијих фаза развоја нашег језика. Тако наставак *-ом* долази и иза палаталних консонаната: зноиом (54v), непријатељом (14v), спаситељова (14v).

Плурал именица

У множини извесну пажњу захтевају следећи падежи: *номинатив* именица мушког рода због могућег проширења *ов/ев*; *генитив* плурала, да бисмо уочили који је наставак преовладао; и *датив*, *инструментал* и *локатив*, да бисмо сагледали присуство или одсуство новоштокавских иновација у њима.

Номинатив плурала м. р. Наставак *и* је заступљен код свих именица у овом падежу: лекари (46r), триески (66r), пророци (71r), труди (96r),

гаврани (122v), гриеси (24v), данци (48v), диавли (131v), царви (60r). У Папићевом рукопису налазимо на примере номинатива множине једносложних именица мушког рода без инфикса *-ов/-ев*, који одступају од данашњег стања у нашем књижевном језику: кори (м. хорови, 82r), васи (96r), лави (24v), труди (96r).³ Бројне примере кратке множине нуди и језик далматинских писаца 18. века. Необично је да именица *зуб* има инфикс *-ов*: зубови (23v). Осим тога, у једном броју именица јавља се проширење *-ов/-ев*: синови (49v), громови (52в, 66r), градови (66r), гробови (66v), брегови (68r), гавранови (122v), лавови (23v).

Генијив йлурала. Код сва три рода запазили смо углавном уопштен наставак *-а*. У томе, наравно, има и незнатних одступања. Ево како то изгледа у Папићевом рукопису код именица мушког рода: валова (26r), марнара (26r), непријатеља (26v), свиех грешника (26v), гриеха (33v), гриехова (38v), гриеха (72v, 74r), пасаа (45v), кармака (45v), медвиедаа, дракунаа, лаваа (48r), наидражие пријатеља (54v), од анјелаа (59r), мученика (71r), исповиједника (71r); анјелаа (72r, 126v), пасаа (127r), ваше карстиана (77v), мученика (71r); богатаца и каматника (123r), лава (48r), светије мученика (126r); примећује се изванредан број именица које имају проширење *-ов-*: диавлова (33r, 33v, 44r, 55v, 57r, 69v, 89v, 91r, 92v, 105v, 125r), виетрова (26v), гриехова (38v), вукова (48r), грешникова (61v), гавранова (122v), од рогова (55r). Има само један пример са обликом без наставка: ода свиех *йројивник* твоје (50v). Једна од ретких именица има наставак *и*: од разлицие *царви* (91v). Има и један пример старог наставка: сварху *синов* алиудецкиа (64r). Именица *народ* у генитиву има уметнуто *-ов-*: прид образом свиех народава (75v). Такав се облик јавља и код Бандулавића.⁴

Именице женског рода, такође, у генитиву имају уопштен наставак *-а*: рахнах (24v), веруга (29v), опавинаа (33v), земаља (37v), гнусоаа (40r), неvistола и погарда (40r), за спасенје душаа (43v), водаа (45r), мавака (45v), змиџа (48r), душаа (49r), ода свиех опавина (51r), жена грешницаа (51r), кооса (60v), сестара (61v), слугаа (61v), ода свиех планина (66v), иама (69v), таџина (70r), хиљаду ваше опавина и злоах (72v), женаа (77v), злоа (79v), змиџа, жаба (91v), муука (97r), душаа (124r), цеела (118v), тиелесина (60r).

³ Senahid Halilović, *Govorni tipovi i međuriječju Neretve i Rijeke Dubrovačke*, BHDZb, VII, Sarajevo, 1996, стр. 160. Аутор наводи у овом говору да су чести облици и без проширења основе. За овакве облике знају и источнохерцеговачки, пивско-дробњачки и неки други говорни типови. У најпрогресивнијим штокавским говорима облици кратке множине не доминирају над облицима дуге множине. Према М. Шимундићу, облици кратке множине једна су од најважнијих морфолошких значајки говора Имотске крајине, а слично је стање и у штокавском сињском говору, штокавско-чакавском пољичком, те у чакавским говорима средњодалматинског отоцја.

⁴ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 97.

Известан број ових именица у генитиву, као што се види, има удвојено *-aa*, па се може претпоставити да оно ту означава дужину тог наставка. Исто тако употреба *x* у два дуга слога: *рахнах* (24v).

Наставак *-и* у генитиву имају следеће именице: *негвих* (29v), *неправди* (33v), од *двиу* ствари (33v), *моиће* *трубљи* (55r), *травки* (67r), *царкви* (62v). Међу наведеним примерима известен коментар захтева облик са наставком *-их* (*негвѣих*). То је у Папићевом рукопису усамљен случај, док је у језику И. Бандулавића доста таквих примера забележено. Нешто мање примера има и код других писаца – Дивковића, Посиловића, Раднића.⁵ Д. Габрић-Багарић сматра да овај облик није настао погрешком, као што то тумачи Даничић, већ да би се могло радити о аналошком облику (према *добрих*, *лудих*, *твојих*).⁶ Поменути аутор такође сматра да нема оправдања мишљење да би се ти облици тумачили ознаком дужине, пошто Бандулавић *x* уопште не употребљава за означавање дужине.⁷ Код Папића, напротив, примери са удвојеним вокалом као и они са *-x* могу се тумачити ознаком дужине иако писац ту није сасвим доследан (нпр. од ствари *и* 48r, ствари *и* блудности *и* (70r). У Папићевом рукопису има и примера са наст. *-ех*: од мнози *ех* се стварех (21r). И један пример старог наставка: *узрок од шет* (77v).

Именице *очи*, *руке*, *ноге* у генитиву пл. имају двојински наставак *-у/ју*: од *овићу* твоиће (11r), *прободение* руку (6r), *прободение* ногу (8v), из *присветие* рукуу и ногуу *пропетога* (4r).

Овај наставак за генитив множине, по пореклу генитив двојине именица *очи*, *уши*, *руке*, *ноге*, имају и фрањевачки писци и писци осталих штокавских територија који су временски блиски Бандулавићу.⁸

Именице средњег рода, у генитиву плурала имају уопштен наставак *-а*: од *дѣла* (33v), *диела* (42r), *сардаца* (51v), *мартвије* (60v), *сварху* *дриева* (83r), *сунаца* (86r), *миеста* (119v), од *увриелења* (23r), *педипсаниа* (14r), од *зала* (20v), *стабала* (67r). И међу овим именицама има примера са удвојеним вокалом *-aa*: *тиелесаа* (87v).

Именице са суфиксом *-сѣво* имају наставак *-и*: *отаисти* (73v).

У Папићевом матерњем говору поред наведених облика генитива још увек се употребљавају стари облици без наставка (*хиљад* *годин*, *стотин* *дан*, из *Јелашак*, *пјесам*).⁹ Папић ту има, видели смо, само један такав стари облик, што би говорило да се он у писању ту потпуно наслањао на писану, књишку традицију, и на оне писце који редовно имају у ген. множине *-а*. Иначе, у босанско-херцеговачким народним говорима има

⁵ Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, у Биограду, 1874. године, стр. 90–91.

⁶ Д. Габрић-Багарић, *нав. дело*, стр. 98–99.

⁷ Д. Габрић-Багарић, *нав. дело*, стр. 99.

⁸ Ђ. Даничић, *Историја облика*, стр. 230–231.

⁹ Д. Брозовић, *О проблему ијекавскоиџакавског (источнобосанског) дијалекта*, стр. 157.

више морфолошких обележја овог падежа: *-a, -и; -у/ју*. Најчешћи је, наравно, наставак *-a* (као основни облик), али се у појединим именичким речима као остаци старине, чују и архаични облици: ген. без наставка, наст. *-и*, наст. *-у/-ју*.¹⁰ У Папићевом рукопису старије стање (ген. без наст., наст. *-и*) слабије се чува, наст. *у/ју* лексички је ограничен (*руку, ногу, очију*), а наст. *-a* је сасвим преовладао. Познато је да су у херцеговачким говорима, иако ретки, и искључиво уз бројеве, још увек присутни облици ген. пл. без морфолошког обележја. Источнохерцеговачки има: десет метар, стд динар; централнохерцеговачки: пет метар, западнохерцеговачки икавскоштокавски говори тога немају. У говорима у међуречју Неретве и Ријеке Дубровачке налазимо стање као и у већини херцеговачких говора везано уз бројеве и нешто примера ван те категорије.

Датив, инструментал и локатив множине

У систему именичке деклинације посебну пажњу заслужују падежи множине: *датив – инструментал – локатив* (који су уопштили дуалски наставак *-ма*). Датив и инструментал су у том развоју први уопштили наставак *-ма*, а затим им се придружио и локатив (после отпадања финалног *-х*). Белић ове процесе морфолошког уобличавања смешта у „шести период или први новог III раздобља обухвата XV и XVI в.”¹¹ Тај се процес даљег уопштавања наставак *-ма* у лок. мн. продужује и у XVII в., „иако у знатној мери обухвата јужни говор и остале штокавске североисточне и источне говоре и нешто западних штокавских говора, ипак захвата врло неједнако”.¹²

У Папићевом језику у сва три ова падежа добро су очувани стари наставци у сва три граматичка рода. Овде ћемо најпре размотрити те облике именица мушког и средњег рода. То су готово редовно завршеци *-ом* и *-ем*. Први наставак је код именица чија се основа завршава на тврде сугласнике, као што показују примери.

Најновија истраживања бе-ха дијалекатског комплекса у погледу развоја деклинације и уопштавања поменута три множинска падежа, начињена према упитницима, пружају слику „борбе” старих и нових облика датива, инструментала и локатива множине.¹³

¹⁰ А. Пецо, *Из деклинационе проблематике босанско-херцеговачких говора*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 36/2, Нови Сад, 1993. године, стр. 230.

¹¹ А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, ЈФ, XXIII, књ. 1–4, Београд, 1958, стр. 11.

¹² А. Белић, н. д., стр. 12.

¹³ А. Пецо, *Из деклинационе проблематике босанскохерцеговачких говора (датив, инструментал и локатив множине)*, ЈФ, L, Београд, 1994, стр. 80. „Чињеница је да новији облици побеђују, али је чињеница и да се старији облици грчевито боре за опстанак. Кад су у питању наши облици – датив, инструментал и локатив множине – именица свих родова и свих деклинационих врста, сигурно је да облици на *-ма*, које прихвата и наш језички стандард, ту побеђују”.

Наставак *-ом*: *вавлом*, *подиштарцом* (25v), *везовом*, *зџлавком* (40r), *немошником* (44r), *анђелом* (46v), *царвом* (60v), *анђелом* (74v), *краљивев-сџивом* (75v), *џрешником* (75v), *апошолом* (86r), *диавлом* (89v), *фрашром* (97v), *диавлом* (106r), *анђелом* (116r), *фрашром ишјовидником* (118r), *редовником* (130r), *фрашром* (131r), *миешом* (130r, 132r), *ишјовидником* (45v), *џрешником* (81r), *народом* (75v).

Наставак *-ем* је, наравно, ређи и имају га именице са основом која се завршава на данашње меке консонанте (*ј*, *њ*, *љ*, *ћ*, *ђ*) или по пореклу меке консонанте (нпр. *ч*, *ц*): *бивем* (25v), *дричавцем* (26v), *шроклинанџем* (25v); али и иза тврдих консонаната: *лиудем* (97r).

Именица *људи* старих *-и*-основа редовно има наставак *-ем* и код других фрањевачких писаца XVII века¹⁴ (Анчића, И. Бандулавића, М. Дивковића). Овај облик употребљавају и фрањевачки писци XVIII века (Маргитић, Ф. Лаштрић и др.).

Према томе, у Папићевом рукопису у дативу множине именица мушког и средњег рода могу се констатовати стари наставци за овај падеж: *-ом*, *-ем*. И у језику писаца Папићевих савременика наилазимо на слично стање. У Дивковићевом делу констатовано је чување само облика *-ом/-ем*.¹⁵ Анчић поред наставка *-ом/-ем* има и наставке *-им* и *-имам*.¹⁶ И. Бандулавић чува старе наставке *-ом/-ем*,¹⁷ као и Матијевић.¹⁸ И фрањевачки писци XVIII века задржавају старије стање, али се код неких јављају и иновације: *-и*, *-им*, *-има* (Ф. Лаштрић).¹⁹

Именице ж. рода. Стари наставак ових именица био је, као што је познато, *-ам* (женам, душама), док други наставак за именице старих *-и*-основа није потврђен (коштем) у писаним изворима. Овај наставак *-ам* бележи и Папић у следећим примерима: *шјуџам* (49r), *сесшрам* и *кшерам* (61v), *шрубљам* (66r), *иџрам* и *иџеснам* (127v), *к машерам* (96r).

У Папићевом језику јавља се ту и новији наставак, тј. наставак старог инструментала *-ами*. Папић бележи: *муками* (25v), *заушницами* (25v), *поџардами* (25v), *џрешницами* (98v), *бесџедами* (104r), *душицами* (71r), *срамошјама* (41r), *душама* (26r), *свеишјама* (33r), *жилама* (40r), *рукама* (67r), *раннама* (74r), *џрешницама* (83r), *к раннама* (83r), *душама* (100v), *шрубљами* (66r, 80r).

У само једном примеру јавља се наставак *-ама(х)*: *душамах* (77v). Могуће је да је ту Папић грешком записао *х*.

¹⁴ Св. Марковић, *Језик Ивана Анчића*, стр. 90; Д. Габрић-Багарић, *Језик Ивана Бандулавића*, стр. 103; Б. С. Ђорђевић, *Маишја Дивковић*, књ. 34, стр. 128; С. Вукомановић, *Језик Сшшјана Марковца Марџишја*, стр. 96; Х. Куна, *Језик фра Филија Лашшрића*, стр. 126.

¹⁵ Б. С. Ђорђевић, нав. дело, стр. 127–128.

¹⁶ Св. Марковић, нав. дело, стр. 90.

¹⁷ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 102–103.

¹⁸ С. Павешић, *Језик Сшшјана Маишјевића*, стр. 414.

¹⁹ Х. Куна, нав. дело, стр. 126–127.

Стари наставак *-ми*, који су имале именице старих *-и*-основа у инструменталу, Папић бележи свега неколико пута: у страним речима *биенми* (25v), *сѣварми* (41r), *риевми* (55r). Наставак *-има* једино долази код именице очи: *овима* Божиема (31r).

У Папићевом рукопису се, као што се види, чува стари наставак датива множине *-ам*, али ту је чест нови наставак, облик старог инструментала именица ж. р. *-ами*. Од старих наставака сачуван је и *-ми* наставак датива множине именица типа кост *-ми*. Двојински наставак је веома редак (*-ама*). Већ је П. Будмани утврдио, а затим и Александар Белић истакао да се у ијекавском дубровачком говору у дативу, инструменталу и локативу множине именица женског рода јављају три наставка тј. да и поред новијег *-ама* чувају и старији облици *-ами* и *-м*. У говору Конавала Зорка Кашић је утврдила наставак *-има* (за м. и с. род), а за именице ж. рода наставак *-ам* (бубам, бабам). У међуречју Неретве и Ријеке Дубровачке Сенахид Халиловић је утврдио за м. и с. род *-има* и за ж. род *-ама*, и чување старих форми.

Код осталих фрањевачких писаца Папићевих савременика ситуација је следећа. Дивковић има редовно *-ам*, а инструментални наставак *-ами* јавља се само у једном примеру (стазама).²⁰ Анчић такође има наставак *-ам* и поред тога доста примера са *-ами*.²¹ У језику фра Ивана Бандулавића присутан је само стари наставак *-ам*, има само један пример са наст. *-ами* (*ноџами*).²² У језику Стјепана Матијевића, С. Павешкић је запазио само примере са старим завршетком *-ам* (*душам*).²³ У језику фрањевачких писаца XVIII века још увек се употребљава стари наставак *-ам* (Лаштрић, Маргитић)²⁴ али се јављају и дуалске форме *-ама* (Лаштрић). Дуалски завршетак *-ама* врло је проширен и у језику Рељковићевом.²⁵

Инструментал множине м. и с. рода. Стари наставци инструментала код ових именица били су: *-и*. У Папићевом рукопису забележили смо примере у којима се чува овај наставак *-и*: *наследници* (21r), *с дарви* (87v), *с редовници* (112v), *са фрајри* (119v), *с џаји* (127r), *со осталием* *фратри* (119v), *с нокџи* (134v), *својџем фрајри* (141r), *кораваи* (5v), *мељу разбоиници* (14r).

Други наставак који је фреквентнији јесте *-ми*: са свијем осталијем *сѣраховми* (48r), *ме те мувити* *разлицијем сѣраховми* (50v), *вашијем* *џрихесми* (52r), *толикијем џрихесми* *вашијем* (52r), *заједно с џиелесми* (69v), *с џиелесми* *лепијем* (82r), *ви вашијем* *дџелми* (89v), *с мнозијем* *обиљнежми* (90v), *с приоцријем* *уиџедми* (91v), *отрованијем* *зубми* (91v),

²⁰ Ђ. С. Ђорђевић, нав. дело, стр. 128.

²¹ Св. Марковић, нав. дело, стр. 91.

²² Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 103.

²³ С. Павешкић, нав. дело, стр. 420.

²⁴ Х. Куна, нав. дело, стр. 127; С. Вукомановић, нав. дело, стр. 97.

²⁵ Р. Алексић, *Језик Матије Анђуна Рељковића*, ЈФ, IX, стр. 85.

шкрипат *кеш зубми* (40r), са *анђелми* (100v), викау страшнијем *џласовми* (121r), са свијем добрим *начинми* (123v), грубијем *диаволовми* (133v), *џламенми* огњенијем (133v), за *ајоцолми* (141r), ти се служиш онијем *худми* (13r), *зубми* шкрипљиви (89r), разлицијем *карбауми* (128r), *винми* (45r), *синџирми* (38r), *сасџављенијем* (79v), са свијем осталијем *ајоцолми* (47v, 71r), са *анђелми* стражанми (71r), *ужми* (71v).

Неке именице као што се види имају у овом падежу множинско проширење *-ов-* (страховми, гласовми, диаволовми).

Код осталих фрањевачких писаца XVII века ситуација са овим падежним наставком је следећа: Ђ. С. Ђорђевић бележи у језику М. Дивковића стари наставак *-и* (анђели, бивји, сарци, дијели), такође са множинским проширењем *-ов-* (синови, бубњени), а само три именице наводи са наставком *-ми* (даровми, коњми, розми).²⁶ Иван Анчић има ту често наставак *-и*, а такође и *-им* (контаминирани облик инструментала на *-и* са дативним *-м* додатим под утицајем једнакости дат. и INSTR. двојине); наставак *-ми* (који се преко именица м. р. на *-и* пренео на све именице м. и с. рода); сложени наставци *-ими* (добијен контаминацијом *-и* и *-ми*) и *-има* (састављен од *-ми* и *-ма*) доста су ретки.²⁷ Иван Бандулавић има код именица *-о-* основа наставак *-и*, а такође и наставак *-ми* (је проширен на именице м. и с. рода и на именице ж. рода на сугласник); наставак *-има* имају искључиво именице *очи* и *уши*.²⁸

У језику С. Матијевића чува се стари наставак *-и* код именица м. рода, а код именица с. рода има само један пример за инструментал и то у дативном облику (међу парвијем *ојоменуџџем*).²⁹

Фрањевачки писци XVIII века такође добро чувају стари наставак *-и*, нешто ређе *-ми* и имају новије наставке (са дуалским завршетком) *-има*, *-ма*. Такво стање налазимо код Лаштрића и Маргитића.

Именице ж. рода. Стари наставци ових именица били су *-ами* (женами, душами) и *-ми* (костми). Данас је ту преовладао, као што је познато, стари дуалски наставак за дат. и INSTR. *-ама* (женама, душама), односно *-има* (костима). У Папићевом рукопису пронашли смо оба ова наставка, а и незнатан број примера са новим дуалским наставком. Њихова дистрибуција у Папићевом рукопису је следећа.

Наставак *-ама* има само следећа именица: карвавијем *слинама* (133v), поред облика *слинами*; *риецмах* (125v), ш њих проклетиеми *душамах* (70v), с *риецмах* (125v). За овај наставак Белић вели да се јавља од XVII века и наводи примере углавном именица мушког и средњег рода, и то као наставак за датив.³⁰

²⁶ Ђ. С. Ђорђевић, нав. дело, стр. 130.

²⁷ Св. Марковић, нав. дело, стр. 91–92.

²⁸ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 104.

²⁹ С. Павешкић, нав. дело, стр. 417–419.

³⁰ А. Белић, *Речи са деклинацијом*, стр. 98.

Наставак *-ами* имају следеће именице:

подпоможен *молийвами* (5v), *копаиули ноџами* (8v), *сузами плавули* (10v), с *йрубљлиами* гласовитиeми (73v), с *раннами* својеми лепиeми и светлиeми (73v), с *родицами* (76v), обсадите ме *иабукамаи* (85v), обастри-те ме *иабукамаи* и *воџкамаи* миришљлиевиеми (85v), с твојеми *йоклисаринамаи* (90v), *йануамаи* (91v), невољниeми *душамаи* (100r), испразниeми *бесиедамаи* (103r), таџием *бесџедамаи* (103r), пристрашниeм *мукамаи* (119v), с *рукамаи* распетиeми (120r), с иедниeм *књиџамаи* (125r), *иџрамаи* и *йиеснамаи* блудниeми (129v), со осталиeми *друџарицамаи* (130r), *слинамаи* карвавиeми (133v), с *йиеснамаи* (58r), со обадвиема *рукамаи* (133v), *веруџамаи* огањениeми (134r), с грозниeми *сузамаи* (29v), разлициeми *мукамаи* (33r), окрунимо се *ружацамаи* (38v), *дишиљлинамаи* (71v), *иезбинамаи* (60r), помозите твојеми *мољлибамаи* привруџиeми (4r), *зракамаи* божанстве-ниeми (19v), с *блудницимаи* (11r), *йриликамаи* (95r), са свиeми *мољмаи* (14r), *ноџамаи* и *рукамаи* (16v), са *злоџамаи* (25v), *жиламаи* (40r).

Наставак *-ми* Папић бележи:

говорим *риевми* (47v), овиеми *риевми* св. пророка (55r), с неподносљ-ливием *болесџи* (89r), каквоием се *риевми* (58v), *усџи* (91v, 86v), увио *риевми* (97r), *враји* ма у образ удари (117v), *риевми* (125v), са свиeм околниeм *сџвармаи* (138v), *сџвармаи* вашиeми (41r).

Наставак *-ам* у Папићевом рукопису пронашли смо: веле страшниeм *йрубљлиам* (8r), с *блудносџвам* (90v).

Именица *очи* има наставак *-има*: када *овима* упрете (105r), *сузниeми овима* (133r), властитиeми *овима* (4r), *заклинам вас йарсима* (34r).

Фрањевачки писци XVII века употребљавају за инструментал множине именица ж. рода такође старе наставке. Тако М. Дивковић бележи поред *-ами* и *-ам* и наставак *-ми* (за именице м. и ж. рода старе *-и*-деклинације).³¹ Код Бандулавића Д. Габрић-Багарић налази наставке *-ами* и наставак *-ми*.³² И. Анчић такође употребљава наставке *-ами* и *-ам*; *-ми* (именице на сугласник); а најчешћи је наставак *-имам* (изједначио се наставак инструментала са наставком за датив).³³ С. Матијевић наводи само облике са наставком *-ми* (риечми) за инстр. множине.³⁴

Фрањевачки писци XVIII века имају следеће наставке: Лашванин (*-ам*, *-ами*), Ј. Филиповић (наставак *-ам* готово је потиснуо *-ами*), Маргитић (*-има*, *-ма*, *-им*, *-имам* – именице на консонант).

³¹ Ђ. С. Ђорђевић, нав. дело, стр. 130–131.

³² Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 105.

³³ Св. Марковић, нав. дело, стр. 92.

³⁴ С. Павешкић, нав. дело, стр. 422–423.

Локатив множине

Именице м. и с. рода. Стари наставци за овај падеж именица м. и с. рода били су: *-ex, -их, -ѣх* (градѣх, селѣх, мужих, пољих; путѣх, синѣх, каменѣх, именѣх, телетѣх, небесѣх). Од краја XV и у XVI веку јављају се наставци: *-ијех, -их, -ех*, а у XVII веку се губи крајње *-х*: *-ије, -ие*. У Папићевом рукопису наставак *-ие* пронашли смо у примерима: на којѣ се *мехашиѣ* находите (32r), у триу *кијовиѣ* (33r), у свиѣх *дѣлиѣ* твоиѣ (33v), по свиѣх *мехашиѣ* (43v), у свиѣх *путиѣ* (46v), по *дѣлиѣ* *своиѣ* (68v), у ониѣ *иадовиѣ* (и тамниѣ *сѣраховиѣ*) (69v), у *иадовиѣ* (70r), по свиѣх ониѣ *мехашиѣ* (72v), у *небесиѣ* (74r), на *небесиѣ* (78v), по *дарвиѣ* (88r), у тиелесах *осуѣниѣ* (88r), у *враѣовиѣ* се находи (93r), у *худиѣ* (13v), у свиѣх *посвѣилицѣ* (116r), у *ѣанциѣ* (67r), у *моѣуѣсѣиѣ* (24v), по *иѣзѣриѣ* (66r), у *небесиѣ* (71v), у свиѣх *овизиѣ* *ѣуѣиѣ* (46v), у *враѣовиѣ* (93v).

Инструментални наставак *-и* употребљен је у примеру: оста без *оуѣунѣ* *прид* *фраѣири* (120r), по *длани* (139v), по *досѣиоансѣиѣ* *вашѣ* (82r). То *-и* може бити из меке промене: *мѣжиѣ > мужих*.

Код Дивковића Ђ. С. Ђорђевић наводи проширен стари наставак за локатив *-ие(х)* и само у две речи наставак *-ох* (устох, вратох).³⁵ У Бандулавићевом језику Д. Габрић-Багарић наводи наставак *-их* за м. и с. род и сасвим изузетно наставак *-ех*.³⁶ Иван Анчић у свом језику, према истраживањима С. Марковића, у локативу множине именица м. и с. рода има наставак *-и*, без *-х* (у каснијим делима која су јекавизирана јављају се напоредо са *-и* и *-ие* и новији наставци *-им, -ми, и -имам*).³⁷ Наставак за локатив множине м. и с. рода код С. Матијевића је *-иех* (са изузетком именице *људи* и *начин* – *љиудех, навинех*).³⁸ Као што се види, одређени значај за употребу наставака *-иех* имала је чињеница да ли је писац *ијекавац* или *икавац*.

То се потврдило и код фрањевачких писаца у XVIII веку. Тако Ј. Филиповић (икавац иначе) има стари наставак *-их* (за именице с. рода; тај наставак према Маретићу немају други писци),³⁹ Н. Лашванин такође икавац, у овом падежу употребљава наставак *-и(х)*.⁴⁰ С. Маргитић у локативу множине употребљава редовно наставак *-и(х)*; у јекавизираним текстовима наставак *-ие(х)*; наставак *-им*.⁴¹ Код Ф. Лаштрића често се наводе примери са наставаком *-ма*, а наставци *-има* и *-м* су врло ретки.⁴²

³⁵ Ђ. С. Ђорђевић, нав. дело, стр. 131.

³⁶ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 105.

³⁷ С. Марковић, нав. дело, стр. 93.

³⁸ С. Павешкић, нав. дело, стр. 417.

³⁹ Д. Игњатовић, *Језик Јеролима Филиповића*, Београд, 1974, стр. 117.

⁴⁰ А. Младеновић, *О језику летописа fra Nikole Lašvanina*, Сарајево, 1961, Града X, књ. 7, стр. 84.

⁴¹ С. Вукомановић, нав. дело, стр. 100–101.

⁴² Х. Куна, нав. дело, стр. 128.

Именице ж. рода. У локативу мн. ове именице имале су у прошлости наставак *-ах* (женах, душах) док стари наставак *-и-* основа у писаним изворима није потврђен. После губљења сугласника *-х*, овај је наставак могао имати форму *-а*.

У Папићевом рукопису налазимо потврде за стари наставак *-а, -а(х)*: бити њеш постављен у наитешњие *ѿуѿаах* твоје (50v), онди вазда живе у *муках* (55v), у *књиѿа* од *сказаниа* жудејские (66r), кои се буду наслаивали у *свирка, ѿмесанах, иѿрах* (67r), говори с(ве)ти Иван у *књиѿа овѿѿовањниа* (67r), пливао у *водах* нечистоѿаа (67r), жалосние... *муках* (69v), оставивши мене саму у *муках* (70r), у *вашие ранна* (74r), у свитли *књиѿах* (76r) по *молийвах* (82r), по *варошах* и *улица* (84r), у *ѿрилика* *такиѿ* живина (91v), у свиех *ѿриѿодах* (116v), *молийвах* (3r), у свиех *ѿриѿодах* (115v), у твоје *ѿѿребах* по *цела* (119r), у парвие *књиѿа* (124v), у *наивеѿие ѿуѿах* (124v), по *ѿродарѿина* (4r), у *ѿравка* (24v), у *ѿрилика* (44v), у *шаках* (57r), *ѿрилика* гавраниѿе (125r), у *звиездах* (65v), по свиех *риєках* (66v), по *сѿѿранах* (91v).

Наставак *-ех* забележили смо у примерима: у свием стварех (73v).

Именица *очи* у лок. мн. има наставак *-има*: у *овима* краљиа (31r), прид *овима* Божиєми (32r), прид толициєми *овима* (75v).

Дуалски наставак *-ју*: у *ушиѿу* (5v), у *руку* (125r).

Наставак инструментала *-ами* бележи се: под *ноѿами* (97r), облик *враѿиа* гласи: на *враѿиє* (75r).

Стање са наставцима за локатив мн. именица ж. рода у фрањевачкој литератури XVII века је следеће.

Матија Дивковић код именица *-а* промене бележи наставак *-ах* (ту он увек пише *х*).⁴³ У језику И. Бандулавића налазимо наставак *-ех* (IV врста) и наставак *-ах* (III врста).⁴⁴ С. Марковић у језику Ивана Анчића налази наставак *-а* (без *х*) код именица III врсте и напоредо настав. дат. – инстр. *-ами* ређе наставак *-ам*; такође и *-м, -им, -ми, -има, -имам*.⁴⁵ С. Матијевић употребљава у овом падежу наставак *-ах*.⁴⁶

Међу писцима XVII века према бројности наставака и иновационим процесима највише се издваја И. Анчић. Остали писци углавном чувају стари наставак *-а(х)*, као и П. Папић. Са иновираним употребом наставака *-има, -ами* Папић је близак Анчићу.

Фрањевачки писци XVIII века у лок. мн. бележе следеће наставке: поред *-ах* и наставке *-ам* (чешће) и *-ами* (ређе); именице на *-ѿ* (кост): *-и(х)*, нове наставке *-има* и *-ма*.⁴⁷ С. М. Маргитић, према истраживању С. Вукомановића, код именица III врсте има најчешће наставак *-а*.⁴⁸

⁴³ Х. Куна, нав. дело, стр. 128.

⁴⁴ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 105.

⁴⁵ С. Марковић, нав. дело, стр. 94.

⁴⁶ С. Павешкић, нав. дело, стр. 420.

⁴⁷ А. Младеновић, нав. дело, стр. 86.

⁴⁸ С. Вукомановић, нав. дело, стр. 102.

Да се сада осврнемо на стање у говорима херцеговачког типа. У говорима у међуречју Неретве и Ријеке Дубровачке, које је испитивао Сенахид Халиловић, датив, инструментал и локатив множине карактерише готово потпуни синкретизам, али је репертоар наставака у овим облицима врло широк. Поред стандарднојезичког *-има* (за мушки и средњи род) и *-ама* (за женски род) налазимо и факултативну употребу следећих наставака: за мушки род наставци су *-ма* (дат. инстр. лок.: људма, поповма, синовма), наставак *-им* (дат. инстр. лок.: сватовим, коњим, Глушцим), *-мам* (с коњмам), *-имам/-иман* (голубовимам, поповимам, људиман). Тако исто за именице средњег рода Халиловић наводи поред стандарднојезичког *-им* наставак *-им/-ин* (колим, колин), *-имам* (колимам, козлићимам) и само једну потврду са наставком *-и* (леђи). Код именица женског рода наводи наставке *-ам/-ан* (у чашам, у кућам, рукам) и наставак *-амам* (у рукамам, о женамам).

У икавским говорима Рама, које је обрадио у својој докторској дисертацији Милош Окука, поред стандарднојезичких облика *-има* и *-ама* добро се чувају у ова три множинска падежа наставци: *-ма* (коњма, људма, с коњма, с људма, на коњма, у зубма), *-им* (докторим, гостим, зубим, прстим, ноктим). Овај други наставак има најшири домашај. Код именица женског рода заступљени су од старих наставака *-ам* (на ногам, на рукам), затим наставак *-у* (у ногу, на руку). Говори подручја Ливно – Дувно – Горњи Врбас – Рама имају очуване архаичне морфеме у дативу, инструменталу и локативу плурала нарочито наставке *-им, ам*. Тај однос најчвршћи је у Ливну и Дувну, затим у Рами и Горњем Врбасу, а остаци постоје и у Лепеници.

На ову зону надовезују се прелазни говори јужне Босне и Високе Херцеговине које је у својој дисертацији обрадио Радосав Ђуровић. Према резултатима испитивања овог говорног типа најраширенији је наставак *-има* (дат. инстр. лок.: људима, странцима, коњима), затим *-ма* (за који се наводи више примера неголи у источнохерцеговачким говорима, коњма, људма; за воловма, чобанма, по зборовма). Наставак *-им* (људим, с воловим, у Дејчићим) и један пример датива плурала: казо би родитељем. Код именица женског рода *-а* дефлекције може се уочити да синкретизам прогресивних облика на *-ама* нарушава само десетак старих облика на *-ам* и један локатив плурала на *-а* (< ахъ): ногам, рукам, цурам, ливадам; по шума). Именице женског рода на консонант, поред владајућег наставка *-има* (болестима, властима) имају и наставак *-им* (очим).

Западнобосанско ијекавско подручје испитивао је Милорад Дешић. У говорима Босанске крајине именице мушког рода у дативу множине имају наставак *-има* (*-ма*), *-ма*, *-ом/-ома*, *-ије/-ије*, међутим, најчешћи је наставак *-има* и *-ма*, који је настао редукцијом претходног наставка (боговима, војницима, али вуковма).

Стари двојински наставак *-ма*, касније уопштен за множину, чува се сигурно, како наводи М. Дешић, тамо где се *к* с краја основе не палатализује (кркма, тежакма). Примери за стари наставак датива множине *-ом* су: косцом, крмком, мачком, чобаном.

У инструменталу плурала забележена су четири наставка: *-има* (с аутима, з баковима, за косцима); *-ма* (с Арнаутма, з баковма, вјековма); *-ије* (наставак који је дошао из облика локатива од *ијех* после губљења *х* поред *сељаци* настало је и *сељације*, с *ауџије*, с *војниције*) и *-и* (забележен је само један пример у југозападном делу Босанске крајине: *и чиновници*).

Локатив множине карактерише се наставцима *-има*, *-ије*, *-ма*. Наставци *-има* и *-ије* подједнако су чести док је *-ма* знатно ређе у употреби (на баковима, у бунарије, по градовије, на баковма, по бреговма, на коњма).

Именице средњег рода у дативу плурала имају само наставак *-има* (говедима), у инструменталу множине имају наставке *-има*, *-ије* и *-ма*. Најчешћи је наставак *-има* (буретима), затим *-ије* (за вратије), али и *-ма* (за вратма). У локативу множине именица средњег рода подједнако су у употреби наставци *-има* и *-ије* (при брвније, по брдије), а наставак *-ма* (може да се доведе у везу са наставком *-има* као резултат редукције вокала присутне у овим говорима: у колма, по леђма).

Код именица женског рода на *-а* у дативу множине заступљени су стандарднојезички наставак *-ама* (бабама, врбама), *-ами* (у подједнакој мери заступљен као *-ама*: врбама, главама), *-а* (доста редак наставак: својије кућа, ка се ишла овца), и само једном забележен је наставак *-ам* (долазили момци цурам).

У инструменталу множине такође су заступљени наставци *-ама* (са вилама, аљинама), *-ами* (је у равноправној употреби с *-ама*; под врбама, са клупама) и ретко се јавља наставак *-а* (са жена, пот клупа). У локативу множине забележени су наставци: *-а*, *-ама*, *-ами* и *-ма*. Именице женског рода на консонант имају наставке: *-има*, *-ма* и *-ије* (кокошима, с костима; с ријечма; у нађвије, у јаслије).

Међу северозападне ијекавске говоре спада и говор Баније и Кордуна, које је испитивао Драгољуб Петровић. У овим говорима у дативу множине именице мушког рода најчешћи је наставак *-(и)ма*, евентуално са редукованим *и* (косцма, копачма); врло је редак стари наставак *-ом* (крмком давамо репе); у инструменталу множине ових именица једини је наставак *-(и)ма*. У локативу множине најчешћи је наставак *-(и)ма* (на коњма); редак је старији наставак *-ије*: у курузије, по виноградије. Спорадично се може наћи наставак *-и*: врше на волови. Ретко је *вози на коли*. Код именица женског рода на *-а* у ова три множинска падежа наставци су синкретизовани и углавном сведени на *-ама*, али има и потврда за старије наставке. На пример: у дативу и инструменталу плурала јавља се

још и наставак *-ами* (дава свињама, дала цурицама, таблетама; вуна се чија рукама, иша за овцама, за козама). Само једном забележен је пример са наставком *-ам*: вилам и грабљам. У локативу ове именице имају од старих наставака још и: *-ами* (по рукама, у новинама), *-а(x)* (у шака, на поњава). Ови примери забележени су у Кордуну, а у Банији нема чак ни једне потврде за њих. Код именица женског рода на консонант у дативу, инструменталу и локативу множине наставак је увек *-(и)ма*, при чему није увек лако рећи да ли је губљење вокала *-и* последица нове редукције или је у питању чување старог наставка *-ма*: стварма, мастма, кокошма.

Дакле, из овог кратког прегледа ијекавских говора херцеговачког типа може се закључити следеће: синкретизам падежа у дативу, инструменталу и локативу плурала на *-ма* у овим говорима није до краја спроведен. Поредићи стање са језиком осталих фрањевачких писаца и Папића долазимо до закључка да је то стање у ранија времена још више било изражено.

ЗАМЕНИЦЕ

Личне заменице *ја* и *џи* имају у дативу и инструменталу множине двојачке облике: *нами* (61v), *вриеме иест нами* (9r), која се *нами* обељаваћу (28r), желим поклонити *вами* (2r), *прима вами* (11v), *к вами* (39v), *вами* (5r), *прима вами* (5v), *иа вам хољу* (8r), *говорећи вам* (8r), *ставит вам* (8r), *казати вам шету* (8r), *казати вам* (17v), *да би вам* (9v), *може вам се дати* (15v).

Осим тога, у једнини се код ових заменица, као и у повратној заменици јављају у дативу, генитиву и локативу једнине наставка старог датива (*мене*) у ијекавској форми: *к мениће* (2r), *џебие* (3r), *џебиће* (3v), *у себие* (2r), *џо џебие* (3r), Бог ие у *џебие* (13r), *џебие* (1r), само по *себие* (35v), говори Г (осподи)н *прима џебие* (10v), сам у *себие* (17v), *обратите се к мение* (23r), не може *прићи к мение* (34r); *џеби* (4r), *к мениће* (23r), *к џеби* се утвемо (58v), *вивем к џебие* (58v), сам у *себи* (16v), ни е ли у *џеби* Бога (13v), ископали су *себи* густерне (10r). У рукопису преовлађују ијекавске форме у ова три падежа (генитив = датив = локатив једнине), мада се понекад јаве облици *мени*, *џеби*, *себи*.

Енклитички облици ових заменица у акузативу гласе као у савременом књижевном језику па их стога и нећемо наводити.

Лична заменица за 3. л. мн. у дат. и инстр. има двојне облике, *њими* и *њима*: *ш њими* (3v), *благуйе ш њима* (11r), *њима* (5r, 6v). Чешће су ове друге, дуалске форме.

Лична заменица 3. л. ж. рода у акузативу има старију форму *ју*: у три дни *џу* изнова саграуиеш (6r), однети *иу* (17r), у души да *џу* заслиеплиу-

ће (27v), али има и новијих облика: да обуими њиу (20r). У мушком роду су малобројни такви облици: ненавидост на њн (21r).

Присвојне заменице женског р. јављају се у каснијем периоду, тек од XVIII века те је сасвим природно што се примери у којима се изражава присвајање граде помоћу облика личних заменица: њнех пријатељство (28r), њних Бог (53r), по њних душе (119v), из њних руку (112v), приступљение њних (119v), гди ће њнех покоицте (57r), од њних зарувника (84r), у уста њних (25r), зуби су њних (43v), њних пријатељство (28v), на њних гробове (70r), њних Бог (53r). Али има у мушком роду: син њниегов (22v), рахна њниегова (25r), по њниегову (30r), изж њниегове (4r).

Присвојне заменице за 1. и 2. лице једине и мн. гласе: *џвоиџем* (дат. мн.) -*џвоиџеми* мољбама (4r), прид *џвоиџем* Иезусом (4r), седам трубаља *моиџе* (4v), *вашеџа* спасениџа (5v), *вашему* џаљу (56v), *нашему* (5v), *к вашему* (5v), у овому *нашему* (5v), *к вашему* Богу (9v), у *џвоиџе* худие (13v).

Упитна заменица *ко* редовно гласи: *џко* (65v), а одрична је: *ниџко* (54r, 8v, 47v). У осталим падежима сасвим логично јављају се стари облици без иницијалног *џ*: *кому* (3r, 3v), *кому* другому (99v), *свакому* (56v), *никому* (150v).

Упитна заменица за ствари готово редовно има у ном. једн. старији облик *џџо* и *џџа*: *џо* џете, тужни риети (68v), *џо* џете онда увинити (68v), *џо* мислиш ти (67r), а *џо* џе планине... (68r), *џо* џеш сада риети (89v), *џо* џе бити од вас (90v), *џо* џе бити од тебе (90v); а *џо* мислиш (100r), не умие *џа* одговорити (104r), *џа* векате (121r), *џо* векате (121r), и *џо* ие то што ми говориш (122r); одрични облик има *форму ниџџа*: *ниџа* у џнои не џаџе (131r).

Општа заменица *сав*, као што смо већ у поглављу о гласовима констатовали, има у мушком роду у ном. и акуз. једн. старију форму *вас*: *вас* изван себе (44v), *вас* од страха (47r), *вас* си Иезусов (83r) и сл. У женском и средњем роду и у осталим падежима јављају се само новије форме: *сви* (10r), *свиџем* (10r), дат *свиџем* осуџениџем (83r), из *свиџе* (20v), у *свиџех* дџелиџе (38r) и сл. У ген. множине ове заменице не употребљава се дуалски облик као код неких фрањевачких писаца (Маргитиџа нпр.). Код ових заменица, као и код показних заменица (које често имају уметнуто -*зи*-) генитив плурала и локатив множине имају исти наставак -*ие*(*х*): од *овиџие* (56v), *овиџиџех* (17r), у *ониџие* (17v), *овиџие* (47r), *ониџиџе* (71v), у *ониџие* грихе-сие (17r); напред смо навели форме за *све*.

Показне заменице *овај*, *онај* у ном. и ак. једн. м. рода редовно имају само облике на -*и*: на *они* исти навин (70r), *ови* грешнике прима (11v), разби му *они* мрамор (11v), *ови* други (16r), *ови* гриџех (19v), *ови* вас од смарт (41v), дракун *ови* (44r) *они* св. Петар (47r), *они* присвети Иџб (47r), муж *ови* (47v), *они* џниегов образ (49v), *они* навин (51r), Бог ие *они* (56r), *они* плав (67r), *ови* глас (132r), *ови* мои труд (4r), *ови* свиџет (3v), *ови* ваш

створитељ (65). И демонстративна заменица за 2. л. има наставак *-и*: на *џи* навин (115, 16v, 70r), такови *џи* новиек (14r).

И код ових показних заменица јавља се партикула *-зи-*: *онизием* (62v, 86r, 11v), од *овизие* (56v), *онизие* (32r), у *онизие* (17v) и сл.

Заменице за каквоћу редовно имају облике: *какова* (покарања) (14r), *каков* (стид) (19v), *џаков* (џе) (85v), *каково* (104v); једном смо пронашли: у *џакому* (34r) и *џаковиџи* прилика (21r).

Упитна заменица за ствари у генитиву јавља се само једном, и то у старијем облику: *чеса* се, дакле, боиш (83r, 2 пута).

Два пута у песми на крају рукописа јавља се упитно-односна заменица мушког рода *који* настала сажимањем старијих форми као у чакавском наречју *ки*: душу подбише (148r), *ки* указа (145v). Ови облици су вероватно преузети из неког текста који је Папићу био узор за састављање стихова а везан је за чакавску писану традицију или, пак, за дубровачко подручје у коме је у поезији, као што је познато, било утицаја тих облика.

Најзад, у вези са заменицама (нарочито за *овај*, *џај*, *који*, *сав*, *мој*, *онај*) можемо констатовати начелно за све облике да у м. и ср. роду у дат. једнине и локативу једнине имају изједначене облике. Тако и у локативу, једнако као и у дативу, јављају се следеће форме: на *овому* (23r), у *оному* (46r), у *кому* гриеху (24v), на *овому* свиету (24r), у *свакому* месту (12v), у *кому* ие (13r), на *овому* свиету (30v, 44r), у *овому* животу (28v), по *овому* (28v), *оному* кои (10v), *кому* (10v), *прима свому* (11r), ко отцу *мому* (11r), свему *џому* (14r), протива *кому* (12r), *свому* (11r, 22r), *мому* (2r), *вашему* љаку (16r), *кому* си служила (71r), у тићелу *џвому* (100v), у *џому* ие (147r), *свакому* (147v).

Уместо ширег коментара о овим заменицама дајемо табеларни преглед побројаних црта у литератури XVI–XVIII века у табели IV.

ПРИДЕВИ

У Папићевом језику јављају се оба вида придева, и начелно се може рећи да најчешће и један и други вид долазе у атрибуцкој служби.

Придеви неодређеног вида су у следећим примерима: *џужан* (44v), *џрудан*, *муван* (54v), *џоџардан* (22v), *нехаран* (55r), *марзак* (22r), *оџак* (20v), *кроџак* (20v), *снажан* (44v); *сардиџа* погледа (48r), *џлиубку* и *добросџиву* Богу (55v), образа *џлиубка* и *добросџива* (49r), *џужна* отца (122v), *џола* и *царна* тиела (119r), тиело иеднога *марџва* новиека (92v), *добросџива* и *џлиубка* Бога (29r), толико *драџа* брата (52r), толико *џлиубезнива*, толико *добра* брата (52r), од овакога *слаџка* и *џлиубка* љака (9r), видеџи га *џруба* и *страшна* (117r), виџи га *џоџарџена* пропета (6r), од толико *мала* ентита (17v), раста *велика* (18r).

Примери одређеног придевског вида: *йриљубки* Иезус (54r), грешниве *ојаки* (54r), *слајки* сан (54v), *йужни* прижалосни грешниве (54r), докле си *јаки* (44r), *јаки* и снажан (44v), ови *ојаки* гриех (44v).

Сви придеви на -ски увек су одређеног вида: синови *Израелски* (47r), краљиевству *уџарскому* (120v), цела *фрайтарские* (119r), *анџеоские* (58r), *ајоцолские* (27v), син *вовиевански* (11v).

Ген. јединине и акузатив јединине за м. и с. р. има наставак -оџа, -еџа: за *наийриейпросийеџа* новиека (23r), *свейтоџа* Антуна (4v, пуока *хебреискоџа* (10v), Александра *великоџа* (60r), *йужноџа* (50r), *лакомоџа*, *ожалоценоџа* тиела (126r), краљиевства *небескоџа* (5v), закона *сйтароџа* и *новоџа* (10v), *власийийоџа* господара (13v), *йрислајкоџа* Иезуса (15v), *ојакоџа* (30v), из уста *йрисвейтоџа*, *йрисйраиноџа* Троиства (33r), *исйовноџа* гриеха (108v), *рањниеноџа* тиела (7r), *йрисвейтоџа*, *йоцованоџа* Троиства (5r), Бога *живоџа* и *исйинийтоџа* (4v), *добросйивоџа* љаќа вашег (6r), од *џрубоџа*, *йроклейтоџа* диавла (117v), *йрошасйоџа* живота (121v).

Карактеристично је да се у дат. и лок. јединине придева и заменица и бројева м. и с. рода редовно јавља наставак -ому који је некада служио само за датив јединине м. и с. рода:

а) облици датива: *доброму* (35r), *власийийому* сину (22r), *разумному* приповиџаоцу *йлодному* (2r), *йоценому* (2r), к *Пројейтому* (4v), *добросйивому*, овом љаќу, толико *љубкому*, овому господину толико *йлеменийтому*, овому величанству *йривеликому* (14r), вашему *добросйивому* Богу (15r), обратити к *великому* (17r), студенцу *воденому* (29v), *свейтому* Матиџу (67v), *санљивому* Иони (98v), *марйивому* (130v), *убоџому* (150r), студенцу *живому* (29v).

б) облици локатива: по *великому* (23v), по *йоцованому* отцу (5r), у *махлакному* (14r), у *свейтому* писму (21r).

У генитиву и локативу множине редовно се јавља наставак -ије(x): од *йроклейије* диавлова (69v); *свейије* мученика (126r), зарад *здравие* (51v), ради *немойџније* (51v), *нейриливије* (59v), *власийийије* уста (31r), душа *осуение* (55v), од *добрије* диела (33v), тиелеса *марйивие* (60v), у *йривелиције* (109v), у *махлакније* књижица (8r), у *свейије* књига (5r), по *добрије* дџелие (113v), од *йриџрубие* диавлова (44r), од *сйрашовийије* трубиљи (7v), од *немилосйивие* *сйрашнинеџе* *йужниџе* и *жалосније* муука (98r).

У дативу и инструменталу множине сва три рода наставак је -иџм/-иџми: *високиџм* гласом (65), с *великиџм* доброцством (6v), *љубкиџм* гласиџџм (7v), *велиџиџм* неприџатељом (14v), мољбама *йривруџиџми* (4r), *сузџиџми* овима (133r), овима *небескиџми* (75v), зракама *божансйивениџми* (19v), *здравиеџм* него ли *немойџниџм* (3v), *слейиџми* (81r), с *велиџиџми* и *сйрашнинеџми* (72v), с гласовми *велиџиџми* (72v), са *добриџм* навинџми (123v), рукама *расйейиџми* (120r), с *великиџм* цапи (127r), *разлиџиџми* карбавџми (128r), с *йроклейиџми* (30r), с *нейодносљивиџм* болестџми (89v). По овој промени мењају се и: *лиџни*, *сйудџени*, *нейомљиви* (91r), *марйиви* (104v), *йужни* (99r), *немилосйиви* (99v),

блажени, осуђени (95v), *добрием* (33v), *здравием* (51v), *добри* (33v), *иужни, слијети* (37v), *мартићи, свети, ојаки* (37v), *Мудри* (91г), *жива* (98г).

Присвојни придеви на *-ов-* и *-ин-* као и присвојна заменица *њеџов* често се јављају са именичком променом (облицима неодређеног вида): живу карв *Исусову* (65г), у кипу *Иезусову* (22v), имена *Иезусова* (4v), *Исукарсиови* (25v, 86v), муке *Иезусове* (25v), *Исукарсиов* (47г), крило *Абрамово* (59v), приатељ *Исукарсиов* (47г), сина *њеџова* (22v), у долини *Иожафайову* (72v). Наводимо и облике на *-ин-*: разговора *женина, мајтерина, ојивина* (54v), који се мењају као придеви неодређеног вида.

Поред форми компаратива и суперлатива, који имају облике као у стандардном језику: *стиариин, млади* (142v), *клиеиша* (30v), *наимудриин* (138г), *наибољи* (138г), *хитриин* (113г), *хуких* (61v), *ојавихи* (61v), јављају се и необичне форме: *наиманше* ствари (73v), *џрубше* (59v), *џрубша* су (135г), *клиубниа* (30v); као придеви понашају се и партиципи: *џорешин, смардеши* и *мувешин* (59v).

У примерима: *вивни, викувивни* гром (150г), живот *вивни* (36v), *нейојни* (25г) јавља се суфикс *-њи*. У савременом књижевном језику ови придеви, уколико се употребљавају, завршавају се на *-ни*.

Придев *јрошасиин* (прошли) често се јавља у овој архаичној форми: за *јрошасије* гриехе (105г), *јрошасиоџа* свога живота (121v).

Фреквентну употребу уз придеве има прилог *веле* (веома): *веле* страшнием гласом (98v), *веле* страшна (119v).

БРОЈЕВИ

Главни бројеви од 1 до 10, уколико их има у Папићевом рукопису, исти су као и данас: *иедан* (19г), *три* (47v), *четири* (92v), *пет, девет* (132v)

Бројеви преко десет не разликују се од данашњих: *иеданаиесто* (32v) и сл. Једино се разликује број *дванаесиј*: поглавџе *дванадесио* (34v).

Називи десетица су као у данашњем књижевном језику: *двадесей* (75v), *иридесейо* (83v).

Различите бројеве за стотине нисмо пронашли у Папићевом рукопису, осим у примеру: *кои би одговорио за сио* (84v).

Од сложених бројева речима је забележен пример: *шест ијисуи* и *шест и шестдесет и шест* (150v). Из претходног примера и овог последњег јасно је да за број 1000 употребљава обе бројне именице: *хиљада* и *ијисућа*, с тим што се први облик налази више пута у главном тексту, а други у песми на крају.

Редни бројеви се не разликују од савременог књижевног језика. Једино одступање је појава секундарног *ј*: *џеданаиестио* (32v), *ијринаиестио* (35v), *ветарнаиестио* (37v), све до *девейнаиестио* (50г).

Збирни бројеви и од њих изведене речи имају наставак *-еро*: *седмерицом* (119v).

Од броја *оба* пронашли смо облик: *ободвоица* (95v); а за број *два* од *двину* ствари (33v), међу *двиема* разбоиници (22г).

У вези са бројевима може се констатовати да Папићев језик углавном не одступа у облицима од осталих фрањевачких писаца.

ГЛАГОЛИ

Презент

Облици презента које је Папић употребио у свом рукопису најчешће се слажу са данашњим књижевним језиком. Има само неких глагола који немају презент по истој глаголској врсти као данас. Малобројни глаголи сачували су старе облике. Ево шта нам Папићев рукопис показује.

Глагол *моћи* има правилне облике по I врсти. Већ смо у одељку о фонетици констатовали да се у овом облику јавља ротацизам. Ипак се у рукопису налази доста облика без ротацизма: не можете (34v), не може (34v), можеш (36г), може (36г), можете (37v), не мореш (39г), не може (41г), поред – мореш (55г).

Начелно за све глаголске облике вреди запажање да је карактер текста условио фреквентнију употребу 2. л. једнине, 2. и 3. л. множине. Само Папићево дело је проповедног карактера, те је то условило много обраћања 2. л. једнине и 2. л. множине у појединим текстуалним целинама. Зато је писац наводио поуке и примере у којима у имперфекту, приповедачком презенту и аористу, а понекад и перфекту износи прошле догађаје. Ти делови текста су најбогатији глаголским облицима. Зато се може приметити извесна неравномерност у навођењу примера.

Поменута особина ротацизма карактеристична је за ширу ареу босанских говора, а такође и за Далмацију. За нас од говорних подручја највећи значај имају Сарајево и Високо због пишчевог места рођења и места живота. Још је Шурмин пре сто година констатовао ту појаву у Сарајевском говору, а добрим делом потврђује је и Наила Ваљевац у данашњем говору Високог и његове околине.⁴⁹

Глаголи *хйејџи* и *моћи*, као што је познато и данас чувају старије наставке у 1. лицу презента. У том погледу Папићев језик не одступа од данашњег стања.

⁴⁹ Ђ. Шурмин, *Особине данашњега сарајевског говора*, стр. 195; Н. Ваљевац, *Говор височких Муслимана*, стр. 339, поред стандардних форми бележе се и облици са *р* (море, мореш, моремо, морете; морда/можда).

По I врсти мења се и глагол *ићи* и његове сложенице. У инфинитиву овај глагол има *-ћ-*, а у презенту *-ћ-*: *ићем* (25), *изиће* (39v), *узићем* (12v), *снићем* (12v), *сниће* (21r).

Присутно *ћ* у презенту није особина која карактерише височки крај, односно пре би се рекло да наместо тога гласа стоји група *-јд*, као старија црта која се чува. У данашње време осим тога гласа чују се и облици са *ћ* које је констатовао још Ђ. Шурмин за сарајевски говор у свом поменутом раду.⁵⁰ По овој врсти мења се и глагол *даћи*, *знаћи*: *ти знаш* (3v), *спознаде* (43v), *познадеш ме* (48r), *не знаду*, *даде се* (130r), *знадеш* (36v), *знаде* (41r), *даде вам* (53v). Поред нормалних образовања јављају се и аналошки примери у којима је основа проширена уношењем гласа *д* из 3. л. мн. старог атематског презента *даћи*.

Глаголи на *-ићати* имају обично облике презента по VI Белићевој врсти: *споминаш се* (3v), *проклињаиу* (6r), *заклинам вас* (33v, 43v), *не споминаш ли се* (43v), *проклинаш* (46r). Тако је често и код других фрањевачких писаца.⁵¹

Према глаголу *живети* у презенту се јављају готово увек архаичнији облици по I врсти: *живемо* (49v), *живете* (95r, 30v, 6v, 126r), *живеш* (45v, 135v).

Данашњи глагол *чићати* има инфинитив *чићати*, а у складу са тим и облике презента: *вати се* (123r, 124v, 125r). Од истог инфинитива начињен је и императив: *ваћаваи* (109r), са проширењем *-авати* (инф. *чаћавати*).

Данас је уобичајеније да неки глаголи имају проширење *-ивати/авати* (IV врста), али се они јављају и са старијим непроширеним обликом: и мењају по VI врсти: *не уздаржаиу* (10r), или то говори њихов императив: *оружаите се* (122v). Такав је облик и глагола *смањивати*: *смањкава*: *смиловава се* (41v, 49v); као ни *приближати се* (45r), где је напротив уобичајено *-авати*.

Као и код других фрањевачких писаца јавља се и презент: *жеам* (6r).

Сложени глагол *познавати* који је од наших најстаријих споменика у презенту имао две промене: по IV врсти (*познајем*) и по VI врсти (*-авам*): има форму: *спознаиеш* (135r). А напред смо помињали форме са *-д-* у основи (*познадеш*).

Императив

Императив се по начину грађења, према примерима које смо пронашли у Папићевом рукопису, не разликује од стања у данашњем књижевном језику осим малобројних изузетака.

Најчешћи су облици 2. лица множине и нешто ређи облици 2. л. једине 2. л. једине: *прими* (2r), *достои се* (2r), *придружи и вини га* (3v),

⁵⁰ Ђ. Шурмин, нав. дело, стр. 205.

⁵¹ С. Вукомановић, *Језик С. М. Марџићућа*, стр. 120; Х. Куна, *Језик Ф. Лашићућа*, стр. 162.

спомени се (3v), разгледаи и размисли (6r), вуи га (6r), лиути га (6v), вили га (10v), стан мало (57r), устани, устай (98r), носи (110r), слушаи (110r), узми у обиваи (110r), настой опџити (112r), немой говорити (122v), снџи (133r), умиџеи изгубити (135v), иџи (136r), иџи (136r), не уфаи се (36v), лиуити глас (39r), стои (39r), смилуи се (39v), оздрави мене (39v), сатарџи неправду (41r), увин (47v), разумџи (52v).

За појачавање онога што се императивом изриче у Папићевом рукопису пронашли смо додату речцу *дер*: станидер (80v), стан дер махло (82r), ставидер (88v). Осим тога, у исту сврху употребљен је и инфинитив глагола *даџи*: даи, обратите се (41r).

Примери за 2. л. множине такође не показују разлику од данашњих облика: виџите (5v), обратите се (5v), оставите џавола (5v), оставите опаки живот (5v), овистите и припремите пут (5v), изтиераите, одтиераите (5v), разгледаи, размисли (6r), отворите му (6r), поџите, гледаите (60v), спомени-те се (62r), уџиезите (121r), утрудите се (126r), проџиенте (31v), виџите (39v), не допуџите (40v), не векаите (40v), провиџите (40v), иџите (41r); или за 1. л. мн. – нека нам не говори (47r); или у изразима типа – да ие проклетџа, који носе неке специфичности о којима овде нећемо говорити.

У одељку о фонетици помињали смо примере у којима је редукован вокал *и* (стан м. стани).

Глаголски прилог садашњи

Овај глаголски облик има редовно дужи наставак *-џи*: приносџи (2r), проклињаиуџи (2v), стоиџи (5v), куцаиуџи и зовуџи (5v), говорџи (6r), сардеџи се (6v), не марџи (6v), видеџи (10v), поџе иџуџи (119v), винеџи (121r), тарвеџи (121r), приближуџи (122r), хотиуџи (122v), жалеџи (124r), видџеџи (124r), не находџи (125r), дарџуџи (125r), дарцаиуџи (125r), смиџуџи (126r), веселеџи се (126r), видеџи (127r), коџуџи се и гризуџи (127v), бдеџи (130v), даржеџи (130v), зовуџи (132v), надимаиуџи (39r), меџуџи (40r), живуџи (11r).

Према облику *хотџеџи* (тј. према 3. л. мн. презентџа + џи) створен је и облик: хотиџуџи (122v). Има извџестан број партиципа који имају атрибутско значење. Већ смо у одељку о придевиџа констатовали да се такви партиципи у свему понашају као придеви (компарирају се, меџају по падеџима). Ево и неких примерџа које тамо нисмо помињали: реџаиуџи и литаиуџи пси (127r), смардеџа трупина (130v), Бога живуиуџеџа (114v) и сл. Овај последњи облик говори да се презент од кога је створен завршавао на *-у* (живу+ју+џи).⁵²

⁵² P. Budmani, *Dubrovački dijalekt, kako se sada govori*, Rad, JAZU, knj. LXV, u Zagrebu, 1883, стр. 176, наводи често погрџешно граџење оваквих облика из инфинитивџа: трачајуџи, трчуџи и трчеџи; леџајуџи, лежеџи; писајуџи и пишуџи; лагајуџи и лажуџи.

Глаголски прилог прошли

Као и у данашњем књижевном језику овај се облик гради додавањем краћег наставка *-a(в)* и *-(a)вши* на инфинитивну основу. У Папићевом рукопису запазили смо да су краћи облици веома ретки, док су други, знатно чешћи: постав (123r); увинивши се херетиком (89v), дигавши се (121r), изкаљивши (121v), разболивши се (122r), послушавши (124v), вувши (34v), пристрашивши се (125r), ово рекавши (125r), прикувивши (125v), изишавши, зграбивши, пробудивши се (126v), оставивши гриехе (126v), утаркавши (127r), оставивши (130r), умарвши (130v), дошавши (130v), дигнувши (37r), ганувши се (41r). Додавањем *-ши* на основу *пад* – настао је необичан облик: падши (15v).

Инфинитив

У Папићевом рукопису углавном се употребљавају дужи облици инфинитива на *-иши*, а веома ретко краћи (супински) облици: дурати (134v), подниети, видиети (44v), дати (30v), оповидити (34r), погарљивати (34r), повратити (37r), сваршити (38r), пукнути (39v), шкрипати (40r), горђети (40r), винити (40r), дониети (40v), притељи, пасти (41r), одриешити (42r), познати (42r), бижати (50r), поћи (124r), догодити се (50r), служити (2r), уздржати (2v), искати (44v), зброити (2r), сказати (2r), заклонити (2r), сахранити (2r), приказати (3r), придати (3r), спасити (4r), одлучити се (9r), пити (10r); облужити (112v), увартити (37r), умриети (38r), диелити (42r), боиати се (47r), искати (44v), уљиести (122v); разлучиват (40r), шкрипати (40r), стаиати (43r), приближати (45r), давати (53r), риети, изриети (38r), пукнути (39r), прији, изији (38r); умриет (124r), притегнут (112v).

Аорист

Облик аориста који налазимо у Папићевом рукопису морфолошки се не разликује од облика у данашњем књижевном језику. Понекад се у 3. л. једн. бележи погрешно *x*: дѣцу имах (123v). Остале облике наводимо: одговори (141v), обеља (134v), указа му (135r), реве (3v), дољоше (136r), доље (136r), виде(х) (5r), отвори и разлуви (125v), догоди се (121r), вух фратар (121r), видѣе (121r), вух гди му (121v), потеве мисник (121v), поље и прида душу (121v), приведе иу (121v), завуди се (121r), каза му (123v), доље фратар (123v), стаиа (124r), прими и однесе (124r), моли (124v), догоди се (126v), дигну (130v), потекоше (131v), поврати се (133r), ови снине (133r), однесоше љу (131v), пољох (132v), не ктѣе (133r). Има и облика са *-д* у основи: придаде (123r).

Трпни придев

Трпни придев образује се као и у савременом језику помоћу наставака *-н(-на, -но)* и *-ӣ(-ӣа, -ӣо)*. Најчешћи су облици образовани са *-ен(н)*. У Папићевом рукопису забележили смо следеће примере: напетвано, састављено (1v), истомавено и принесено (1v), одкупљение (4r), зазване и именоване (5r), истомавено (и у словински иезик) принесено (5r), дане су (5r), имиеноване (Седам трубили) (5v), подпоможен (5v), ослобољен (123v), казано (123v), осуљен (124r), укопан (124v), ревена (126v), покривена (127r), однесена (127r), укопана (127r), одагнана (127r), покарана и мувена (130r), свезана и уверужена (133v), свезане (133v), уздигнут (137r), примљениа (36v), сахрањениа (36v), укротвена (37r), уморена (37r), увиљнена (37r), увиљнен (37v), одрељено (37v), усилован (38v), уфањени (39v), напарљен (40r), увиљнена (41v), створен (44r), благосовљение (49r), благосовљени (55r), разастарте (20v), помиловане (19v), ожалошчен (54v). Необичан је облик трпног придева – видциони и невидциони (29r), који је забележен у XVIII веку и код Маргитића.⁵³

Имперфекат

Овај глаголски облик у данашњем књижевном језику и у великом броју дијалеката српскохрватског језика ретко се употребљава. Писци ранијих епоха и Папићевог времена употребљавали су имперфекат знатно чешће. Већ смо у овом одељку о глаголима констатовали да је несразмерна употреба облика за поједина лица, тако да не можемо установити како је у целини изгледао имперфекат. Врло су фреквентни у употреби 3. л. једн. и 3. л. мн. У рукопису налазимо примере старих наставака на *-аху* у којима се изгубио сугласник *х*, па је ту чешћи наставак *ау* него *-аху*: стаиау (5r), имадиау (5r), викау (121r), виљау (122r), ударау, биау (122v), висау (133v), излажау (125v), биљау (126v), стаљау (128r), купљиау (137r). Међу овим облицима су и: лељаху (122r), биаху (125r), виљниху (127r), кљиуваху (122r).

Остали облици углавном се односе на 3. л. једине: *имадиаше* се ови труд приказати (3r), докле он *вишаше* на крижу (4r), када га *зледаше* мриети с великим трудом (4r), ово *биаше* њнегова привелика жеља (6r), ови властелин *имадиаше* иеднога синка (122r) начиесто да увини цо му *звораше* (122r), толику вруљост велику и ђакост *имаше* речи (122v), докле се *исјовиедаше* властелин *иззовараше* по иеадан гавран с куће *одлигаше* и *бижаше* (122v, иедан од оние диавлова *имадиаше* у руци иедне велике књиге (125r), *биљаше* иедна дивоивница, к оному сиромашку кой *издисаше* и душу пуцаше (125v).

⁵³ С. Вукомановић, *Језик С. М. Маргитића*, стр. 128.

Перфекат

Овај глаголски облик образује се као у савременом књижевном језику од енклитичких облика презента глагола *јесам* и *радно̄ љла̄голско̄ придева*: Иезус ие умро (3v), (иа) сам се гануо (5r), усудио сам се (5v), су савили гњиездо (5v), својом карвиу благосовљиеном одкупио ие вас (6r), ти ље носио (6r), ие израдио мав (9r), напео ие лук (9r), такнуло се сарце (99v), заштобо се ние ни исповидила (121v), у кому ие стајала (121v), су га хотиели убити (121v), када си опорекано (124r), гди си ље отегао и пружио (125v), Иесте ли вули (126r), иесте ли видиели (126r), колико ие тарпио (128v), која те ие научила (129v), увинила си се (129v), дошло ие време (130r), ниеси био, би ли просио (136r), хотио ие (139r), смутиле су (39v), иа сам пребивао (141r), ниесам овитовао (141r), рекао сам (31v), опростио си (34r), смарт ие уљиезла (37v), обмотала су (39r), кога си сатворио (44r), саргриешо сам (41r).

Плусквамперфекат

У Папићевом рукопису овај се глаголски облик образује исто као и данас од имперфекта и радног глаголског придева: биљаше вуо (121v), биљаше одвартео (122r), биљаше добио (123v), биљаше обељо (124r), биљаше се дала (127v), биљаше научила (129v), биљаше се увинила (130r), биљаше се узвалила (130r), не биљаше рекла (130r), биљаше се дао (130v), биљаше изгорело (131r), биаше иу обгарлила (133r), биљаше упитао (136v), биљаше покушао (137r), биљаше стајао (141r), не биљаше (се) освиетио (141v), биљаше увинио (37v).

Радни глаголски придев нећемо посебно издвајати јер смо о њему већ говорили у одељку о фонетици, где смо констатовали да се релативно добро чува финална позиција *-ао*. После преласка *л* у *о* задржана је позиција без сажимања и асимилације вокала. Јавља се понеки пример са развијеним секундарним *ј*.

Футур

Футур I Папић углавном исказује помоћу *инфинитива + енклиитика* глагола *хоћу*; дати ље Г(осподи)н (30v), оповидити љу (34r), тко ље погарљивати (34r), у прах љеш се повратити (37v), сваршити ље се (38v), шкрипати љеш (40r), горћети љеш (40r), винити ље ти (40r), сан ље те одбиегнути (40r), кус љеш изгубити (40r), ље дониети (40v), пасти ље (41r), одриешити ље се (42r), онда љеш познати (42r), љеш олутити (42r), љеш се привести (44v), догодити ље се (50r), љеш бижати (50r), него љу вас приевинити вути (10r), да ље поми (124r), ље умриети (124r), љете бити (126v),

заџобо лемо ми винити (142r), видиети леш (55v), навину кои леш винити (36v).

Облика *инфинитив* + *хоћу* за футур I има мање: хољете говорити (134r), иош те хољу наувити (36v), хољу да знадеш (36v).

Има и потврда за *будем* + *инфинитив*: да буду служити свиету (2r), да се будете одлучити унапредак му служити (9r), буде уздржати (2v), да не будемо видиети (50r), када мољи будеш искати (44v), када се будеш обарнути (44v).

Специфичан је начин изражавања будуће радње са глаголом *имати* + *инфинитив*: да имате умриети (38r), ти имаш умриети (39r), имаш дољи (42r), има се диелити (42r), имаш дати разлог (42v), имаш видиети (46v), имаш се боиати (47r), имате се подпуно одлучити (9r). Овај тип изражавања будуће радње налазимо код И. Бандулавића.⁵⁴

Потенцијал

Папићев рукопис садржи и потенцијал у различитим значењима, који се гради сасвим као и у данашњем књижевном језику – од радног глаголског придева и облика глагола бити: бих, би, би, бисмо, бисте, би. Ево и примера из Папићевог рукописа: не би се гануо (10r), раздарли би (127r), како би се десперавала (129r), када би се окренула (128v), однио би те (130r), где би била покарана и мувена (130r), да би се удала (132v), да би добро разумио (36v), ви бисте промишљали (38r), колико би познао (43r), би ти се указао (44v), да би видио (52v), задавио би те, сажгао, утопила би те, прождарла би те (52v).

ПРИЛОЗИ, ПРЕДЛОЗИ, ВЕЗНИЦИ, УЗВИЦИ

Када смо говорили о покретним вокалима, поменули смо извештан број прилога. Навешћемо неке друге прилоге који су у нашем данашњем књижевном језику врло ретки или се уопште не употребљавају. Врло је фреквентна употреба прилога *веле* (врло), *веле* страшнием гласом (98v), *веле* страшна (119v), *веле* мучно (122v), *веле* барзо (123v), *веле* добро (125r), *веле* помаже (110r), *веле* ошро карана (106r), *веле* варсто (120v). У истом значењу јавља се врло ретко прилог *веома*: *веома* големе (43v), *веома* увриедио (120v). Осим тога, јавља се прилог *веће* у значењу *више*: *немои га веће* увриеливати (6r), за увриедит га *вема* (6v), и сл.

Неколико пута у рукопису Папић употребљава прилог *симо* *ијамо*: *сиемо тамо* (65v), *сиемо тамо* (121r). Овај прилог везан је за чакавско подручје, а само ретко се јавља у штокавским говорима. У своме језику има таквих примера и Иван Бандулавић, само се код њега као и код

⁵⁴ Д. Габрић-Багарић, *Језик И. Бандулавића*, стр. 133–134.

чакаваца јавља у форми *симо*. Код Папића је и овај прилог прошао „јатовски” као у целом рукопису, ијекавизиран је. Прилог за време који такође има чакавску форму јесте – ретковџ (21v). Штокавски облик је *рејко*. Сличне форме у свом језику има и Иван Бандулавић (*дружовја* – други пут). Такав један пример пронашли смо и у Папићевом рукопису: *дружовџа* (114r). *Истинијо* (47r) се увек јавља у форми са *о*.

Предлози. Што се тиче предлога у Папићевом рукопису наилазимо на предлоге које употребљавају писци његовог времена: *цил* (143v), *брез* (34v, 31r), *јројива* (8v). Предлог *јројива* редовно се слаже са дативом: *јројива* диавлу (8v), *јројива* вами (53r), *јројива* њима (68r), *јројива* свием проклетием (78r) и др.

Предлог који често стоји уз генитив је *сврху* (због): *сварху* коиџе (79v); такође и *заради*: *заради* њних (71r).

Везници. Папић употребљава везнике који се употребљавају и у савременом књижевном језику.

Поред тога има и оних које употребљавају писци његовог времена. Везник *једа*, врло је чест код других западних писаца (Анчић, Рељковић, ретко и Маргитић): *Нух иеда* мислиш вазда живџети (46r).

За посебно истицање служи речца *ија*: *вин се олутиги тџах до наикраиџие мехаша земље* (43v).

За посебно истицање понекад служи и *нујо*: *Нујо* Маро (60v).

Табела I

Мк.	Павло Павлић (Сарајево, 1893 - Високо, 1649)	Матрја Дивковић (Београд, 1863 - Олово, 1631)	Иван Бадулавић (Горњи Вакуф, ? - I пол. XVII в.)	Иван Анчић (Липа/Дубио), 1624-1685 Анкона	Степан Матијевић (Тула, II пол. 16 в. - I пол. XVII в.)
Ген. м.с.р.	- уопште наст. -а 2 пр. бр. -ици. - протинанк синав	-О- код вмен. са непост. -а) светан и сл. -ом: прешникав -а(х); прешниках дизвала -в (в, ик, их) -ис -а (сва 3 рођа) (ав, ак, авх) - луди, кхери	-А (уз број - сва 3 рођа) - дикфикс -ов - народова -и (код стариј -н -осн.) -О- (сва 3 рођа) -овен - лутов, грихов -ју (очију) -ук (руку)	-А (чешће) -О- (ређе) -и (и осн.)	-А (држ, луци) -О- 2 јмен. (грихов, дохолков) -де -а (Језбина, кљига)
ж.р.	наст. -и: цри мнж. проширење -ов и без (народова) уопште наст. -а - стари наст. -ет. -ех (очијех) (попу) -ах (злобах)	-ом (углавном) -ем (без правила, лудем) -ици (рцовами) -ици (зисем) (очица) (народом) -ам (тугаи, сестрам, кхсрам -ами (мукаци, лушницами) -ими (старими, рисчми) -ици (очица) -ах - душмак	-ОМ -СМ -ам; ами (стаама)	-ОМ, -ОМ, -ИМ, -ИМАМ	-ОМ -СМ
Дат. м.с.р.	-и -ми множнско проширење -он-: страховми гласовми	-и (са мнж. проширењем -ов-: сплова, буљеја -ми (дуровми, кољми, розми)	-и, -ми	-и (често), -им, -ми -ими -иима	-и (опоменује-м)
ж.р.	-ими -ми -ици (дурбулам, блудноствам) -ица (очица) -ица (свиња) /слицами	-ами -ми -ица (очица, ушица)	-ами -ми -ица (очица, ушица)	-ами -ми -ица (очица, ушица)	-ми
Лок. м.с.р.	-ис -и (постаности, фратри, длани) -а -ех (стварех) -у (руку) -ица (очица) -ими (потами) -ју (ушију)	-ис(х) -ох (устох, врагох) -ах	-их (ретоко -ех) -ах (IV врста) -са (IV врста)	-и (у каснијим делима и -ице); им, -ми, -ица -ими -ам (ређе) -м, -им, -ица -ици	-исх -сх (људех, начисех) -ах

Табела II

Мн.	Степан Марковац Маргитић (Јајце, сред. XVII в. - Форица 1730)	Филип Лаптраћ (Очевића, 1700 - к. Сутјеска 1783.)	Јероним Филиповић (Гама, 1688 - Саб, 1765)	Дашвани Никола (Гривник, око 1703 - Јајце, 1750)	Славонија Матија Ангуи Рељковић (Двор 1732.г. - 1796).
Ген. м.с.р.	-а (синова, пута, лава) -џ	-а (са 3 рођа) -џ (ретко)	-у сва три рођа -џ (богоа, зиков) (у речима са испост. а, и речи са инфрасом -оа/-а) -и (уз бројке) и њисн. на -ство -у (ногу, руку)	-а(х) редовно за сва 3 рођа (нема -џ, нити -ов)	-а (џ - само поезија) -и (мрва, гости, месеци) -џ (само стабал) (слуга) ж.р. - а -џ (само устак.) -и (IV врста) -у (руку, ногу)
ж.р.	-и (маше) -усто (2х) (зубу) -врго -а (III врста) -руку, ногу, лету -и (IV врста) -џ (ретко) -гођан (често)	-и (псовки, патријархи) - IV врста -у (руку, ногу), лету -оцају, ушму			
Дат. м.с.р.	-ом -ем (лулем) (синовом) -устом	-ом -ем -и -им -има -амз	-ом -ем -им -ам -амз	-ом -ем (синовом)	-ом -ем (синовом)
ж.р.	-ам	-амз	-ам	-ам	-ама (врло често) -ами, ам
Инстр. м.с.р.	-и (-ови, -им, -овим) -има -ми -њи -ма -ма -им -имам (IV врста)	-и, има, ма (им, ими, ми - ређе) с.р. и, има, ма, им	-и -ми (каровни)	-и	-и (-ови)
ж.р.	-ма -ми -њи -ма -ма -им -имам (IV врста)	-ама, ам, ами -ма, ими, ми (IV врста)	-ам -ами (ређе)	-ам -ами -ами	-ама -ами -ам
Лок. м.с.р.	-и -и(х) у (еквивалир. текст. им(х)) -а (-ах) -у (руку, ногу)	-ма (често) -их -их -им (ређе) -ва -ам -ам -и	-их -их -их -ами -ам	-и -их (ређе)	-и -их (ређе)
ж.р.	-а (-ах) -у (руку, ногу)	-ма -и -и -ам -ам -и	-а(х)	-а -а -ама -ам	-ама -ама -ама -ам

Табела III

Мл.	Долгатињски писци XVIII в. - према Маретићу	Славонски писци XVIII в. - према Маретићу	Иван Гудулић Дубровник - 1589-1638) према М. Рештару	Марин Држић 1508 - Венец. 1567 према М. Рештару	Бартоло Крашић (Пар. 1575 - Рим, 1630) према Д. Габрић Вагарић
Гон. м.с.р.	дан, 3 основе (дан, два, де) -а (кој сам, падежица) - наа примера и без наст. језиков отцац кумов	-а -и (црви) (дан, 2 осн. - дан, два) очју - ушћу - руку, ногу	- без а са а према потребама стика	-а (дан - два, двеви, дан) - врло ретко без наставка (синов, грацов)	-а (ретко) -и (изузетно)
ж.р.	-и (члостсти) и (црви)	- очју - ушћу - руку, ногу		-а	
Дат. ж.с.р.	-ом -см -ма/овина - ређе (људем) -им	-ом -см -има -ма	-ом/-им ређе - има	-м -ом -см -људем	-ом -см -ама (ретко) -ма/овина -ма/им (ретко) -ма/и (изузетно) -ам -ама -ами (ретко)
ж.р.	-а -ам (најчешће) -ам (7 писца) -ама (ређе) -има (малостима)	-ама -ам -ама -ами	IV -ам -ама -ама -ма	-ам (често) -ам (ретко) -ми (ређе/чм)	-ам -ама -ами (ретко)
Инстр. м.с.р.	-и -има (ређе) -им (Качић) -ом (2 писца) -им (људем) -ам (најчешће), -их -ама (ређе), -а -ама (ретко) (Чарма) -ама (у врта)	-а (најчешће) -ам (ређе) -ам (ретко) -ом/им -им/-и -ама -ами/-ама -ама (ређе) -ама (папима)	тепешњаја да се изједначе дат. инстр. -и -им -има -ам -ами -ам -ама -ама	-к -ми (силовми); -ама -им (зубам) -ам -ам -људми -ам -ам -ми (IV)	-и / ама - ми (ретко) -ими / нма - ма -нми - нм -ију (с.р.) - нм
ж.р.	-ама (ређе) -ам (ређе) -ам (ређе) -ама (ређе) -ама (ређе) -ама (ређе) -ама (ређе)	-а (најчешће) -ам (ређе) -ам (ретко) -ом/им -им/-и -ама -ами/-ама -ама (ређе) -ама (папима)			-ами -ама (ређе)
Лок. м.с.р.	-их (најчешће) -има (само 2 писца) -им (Качић) -ма (људма, судма) -ах (најчешће) -ам (често) -ими (ређе) -ама (Качић)	-их (често без х) -ама (ређе) -ах (ретко) -ах (често) -ама (често) -ами (ређе) -ам-рстко	-ијех/их -ах (редовно) -ам (ретко)	-ијех (људех) -ах -ех (ијесех, прех)	-ми/-нех -и (ретко) с.р. - ију -ах

Табела IV

<p>Заменце</p>	<p>Павло Папић (Сарајево, 1593 - Високо, 1649)</p>	<p>Матарија Дичковић Делашке, 1603 - Олово, 1631</p>	<p>Иван Базилијанић (С. Вакуф, II пол. XVII в. - I пол. XVIII в.)</p>	<p>Иван Алчић Липа (Дубоко), 1624 - Анконија, 1635</p>	<p>Српљак Матијевић Тузла, II пол. XVI в. - I пол. XVII в.</p>						
<p>1. мн. дат. нистр. → вами (вам) нами мн. дат. лок. мн. (х) моицех, 2. дат. лок. мн. (х) моицех, теби (и ретко теби) мели (и често себи) 3. својим изражава посесивним позивом мн. 4. улична зма, тко (нитко) што (ген. чеза) у ген. шила (чешће) 5. -зи; овизи, онизи 6. -и; ови човек, ши начин они св. Петар 7. каков, таков, никаков 8. дат = лок. с.г.: овому, оному, тому, кому, мојему 9. вас м. сав, свиколници</p>	<p>1. м.н. дат. нистр. → нам, вам нам, ми еякл. м. нн, ви 2. дат. једи. → теби, мени, себи 3. својина се изражава: име ње, образ ња 4. што - ниткор, нитко који (ки) ка, ко 5. -зи; тизи 6. -и; ши син, ови син 7. таков, оваков, маков лок. - у нас, у вас, при вас вас м. сав</p>	<p>1. м.н. дат. нистр. → нам, вам нам, ми еякл. м. нн, ви 2. дат. једи. → теби, мени, себи лок. име ње, образ ња 4. што - ниткор, нитко који (ки) ка, ко 5. -зи; тизи 6. -и; ши син, ови син 7. таков, оваков, маков лок. - у нас, у вас, при вас вас м. сав</p>	<p>1. дат. нистр. лок. мн. стари облик нистр. → нам, нами (нам), вама (вам) 2. мени, теби 3. својим изражава посесивним ген. личне замјенице вк имена, ња молитве 4. тко (ређе ко), нитко, нико, свакто, итко, свако што, чеза (често) 5. -зи; овизи, онизи 6. -и; ови труд, ови пут 7. какав, какева, онака сав. увек има облик <i>вас</i> (<i>васколик, свиколници</i>)</p>	<p>1. дат. нистр. лок. мн. стари облик нистр. → нам, нами (нам), вама (вам) 2. мени, теби 3. својим изражава посесивним ген. личне замјенице вк имена, ња молитве 4. тко (ређе ко), нитко, нико, свакто, итко, свако што, чеза (често) 5. -зи; овизи, онизи 6. -и; ови труд, ови пут 7. какав, какева, онака сав. увек има облик <i>вас</i> (<i>васколик, свиколници</i>)</p>	<p>1. има оба придевска вида, често их меша 2. ген. ак. једи. м.ср.: -ота, -ста 3. лок. једи. м.ср. → ому; ему горкому 4. ген. мн. → -них лок. 5. дат. мн. → -нем тиљек нистр. → њеми, њи, сми 6. придеви - ок: (Исуово, Моисово) 7. компаратив → мњи, мњи, најманиши ласно, ласно често, чезе жесто, жези то, голи</p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>	<p>1. дат. стари облик нам, вам али и инструментални облик → нами, вама 2. дат. лок. мени теби 4. тко, што, чеза, шта = ген.) 5. -зи; лок. у овизних таков, оваков дат=лок: ому/ему ген=лок. мн: њих што=ген.: у нас дат. мн.: ња нистр. мн.: њеми, сми, ми (за тиеш, таковием) <i>вас</i> и <i>сав</i></p>
<p>Придеви</p>	<p>1. <i>несодређени</i> вид: добра брата, мртва човјека одређени вид: врло чест 2. ген.-зак. једи. м.ср.: <i>-ота / -ста</i> 3. дат = лок. једи. - ому доброму, светому 4. ген = лок. мн. -и(х) (свјетие мушеника) 5. дат = нистр. сав 3 рода - немљеси - вископелитсом суниес ои м. о И. српцки м. о. чин: неоп. илџ И. српцки м. о. Брамово отчина Матрија 7. компаратив → губиши мајманише смрђениши често, чезе 8. мјачи, пошности 9. веле страшни глас</p>	<p>1. има оба придевска вида, често их меша 2. ген. ак. једи. м.ср. -ота, -ста 3. дат. → ому, ему (шакелному, великому) лок. → ому, ему 4. ген. мн. → -ни(-чех) (ретко) лок. 5. дат. мн. → њи (нем) нистр. → њи 6. нема новог -ов/-св веш са је. јаковаљ синавоља 7. новије облик: ња <i>сјаборије ња</i>; ве киши најманиши, најманиши</p>	<p>1. <i>несодређени</i> вид: добра брата, мртва човјека одређени вид: врло чест 2. ген.-зак. једи. м.ср.: <i>-ота / -ста</i> 3. дат = лок. једи. - ому доброму, светому 4. ген = лок. мн. -и(х) (свјетие мушеника) 5. дат = нистр. сав 3 рода - немљеси - вископелитсом суниес ои м. о И. српцки м. о. чин: неоп. илџ И. српцки м. о. Брамово отчина Матрија 7. компаратив → губиши мајманише смрђениши често, чезе 8. мјачи, пошности 9. веле страшни глас</p>	<p>1. <i>несодређени</i> вид: добра брата, мртва човјека одређени вид: врло чест 2. ген.-зак. једи. м.ср.: <i>-ота / -ста</i> 3. дат = лок. једи. - ому доброму, светому 4. ген = лок. мн. -и(х) (свјетие мушеника) 5. дат = нистр. сав 3 рода - немљеси - вископелитсом суниес ои м. о И. српцки м. о. чин: неоп. илџ И. српцки м. о. Брамово отчина Матрија 7. компаратив → губиши мајманише смрђениши често, чезе 8. мјачи, пошности 9. веле страшни глас</p>	<p>1. <i>несодређени</i> вид: добра брата, мртва човјека одређени вид: врло чест 2. ген.-зак. једи. м.ср.: <i>-ота / -ста</i> 3. дат = лок. једи. - ому доброму, светому 4. ген = лок. мн. -и(х) (свјетие мушеника) 5. дат = нистр. сав 3 рода - немљеси - вископелитсом суниес ои м. о И. српцки м. о. чин: неоп. илџ И. српцки м. о. Брамово отчина Матрија 7. компаратив → губиши мајманише смрђениши често, чезе 8. мјачи, пошности 9. веле страшни глас</p>						

Табела V

Заменице	<p>Сидлаи М. Марагитић (Јајце, сред. XVII - Форица 1730)</p> <p>дат. мн. → нам (нами)/нама нам (вами)</p> <p>инстр. мн. → нами/нами</p> <p>члст. зам. мн. тко (нитко) (ттому)</p> <p>што/ништо/ништа</p> <p>свашто/свашта</p> <p>сав → старји облик → вас</p> <p>овај, овај у ном. акуз. једн. -к. ова, оми</p> <p>(исто и ши час)</p> <p>показице зам. мн. оваки, шакци, онаки</p> <p>заменице за каквоу: какво</p> <p>Шакво, ми какво</p> <p>ген. св. - свиу</p> <p>-ли- овизау, онизау = ген. мн.</p> <p>- присвојну заменицу ж.р. нема ње сузе</p>	<p>Филип Лашић (Очевиња, 1700 - К. Сутјеска 1783)</p> <p>дат. лок. инстр. → стари дат. инстр. наставање</p> <p>и дуалис наставак -и</p> <p>нема старог лок. множине вам/нами</p> <p>нам/нами</p> <p>поред ген. -га/-г</p> <p>(вста, вст)</p> <p>има формирание присвојне заменице -</p> <p>и то са -зи- Ђезин</p> <p>употребљава још узак</p> <p>напоредо ген. -с</p> <p>ови, они - у ном. једн. м.р.</p> <p>какобно зам.: так, онаки, онаки</p> <p>- партикула -зи- (честа)</p> <p>тко (сватко), што</p> <p>- вяс, васколики</p> <p>сваки</p>	<p>Јероним Филиповић (Бања, 1688 - Сав, 1765)</p> <p>дат. инстр. лок. → нами/вами, нама/вама</p> <p>дат. мн. тебе, себи</p> <p>што (ген. часа, шга)</p> <p>ништо, ништа</p> <p>ови, они, ти, ном. ст. м.р.</p> <p>-зи-: овизи</p> <p>тај гласи <i>ши, ши</i></p> <p>присвојне заменице има:</p> <p>вса, његов, њихов</p> <p>али и старе форме →</p> <p>вс душу</p> <p>какобно заменице: оваку онаку, онаки (само једном каково)</p>	<p>Дашаици Никола Травањак, 1703 - Јајце, 1750)</p> <p>дат. инстр. → нама, нам, вама</p> <p>тко, нитко (завис. падсжи без т') што (шта) - ничсов</p> <p>ови, они, ти за ном. једн.</p> <p>така, свак, онаки</p>	<p>Славонија Матја А. Релковић (Двор, 1732 - Јајце 1796)</p> <p>дат. лок. инстр.: мн. → нами/вами</p> <p>решко нама, вама</p> <p>енкл. нам, вам</p> <p>тко, нитко, сватко (квас)</p> <p>што (ген. шта никад часа, чста)</p> <p>ништо</p> <p>- дат. лок. → ому/ому</p> <p>омс/омс</p> <p>-зи-: дат. лок. → њојзи</p> <p>њсв, њезин</p> <p>(тказим)</p> <p>- такво, каково</p> <p>такви, онакви, овакви</p>	<p>Неодрезани вид: придеви на -ов, -ица, -ица (решко)</p> <p>дат. лок. - ому/ому</p> <p>жолдранице</p> <p>чија, шја, жин, рин</p> <p>јаци, вишиј, брајни</p>
Придеви	<p>Има оба вида придева</p> <p>Неодрезани: очина</p> <p>Добова = придеви -ов, -св, -ин</p> <p>ген. акуз. једн.: поред -ота-ста има и -от-ст</p> <p>дат. лок. једн. → ому</p> <p>оми/оми/оми</p> <p>Кому/оми/оми</p> <p>-оја, -ја, -ша</p> <p>ду/ду/ду</p> <p>малц/малци</p> <p>гурчи, мржачи,</p> <p>оличени</p>	<p>ген. једн. м.с.р. → -ота/ота</p> <p>дат. лок. једн. → ому, -ому</p> <p>жолдранице</p> <p>-и, -ји, -ши</p> <p>жолдранице</p> <p>жежије, јажет, браје</p> <p>жежија</p> <p>(назадним најпрвоуму, најпоследињем)</p>	<p>ген. ак. м.с.р. → ота/ота</p> <p>дат. лок. једн. м.с.р. →</p> <p>Колдранице</p> <p>дештеја, црне</p> <p>скупље, мање</p> <p>прошаста, травањски</p> <p>(Травни)</p>	<p>ген. једн. м.с.р. → ота/ота</p> <p>дат. лок. једн. → ому, -ому</p> <p>жолдранице</p> <p>-и, -ји, -ши</p> <p>жолдранице</p> <p>жежије, јажет, браје</p> <p>жежија</p> <p>(назадним најпрвоуму, најпоследињем)</p>	<p>ген. једн. м.с.р. → ота/ота</p> <p>дат. лок. једн. м.с.р. →</p> <p>Колдранице</p> <p>дештеја, црне</p> <p>скупље, мање</p> <p>прошаста, травањски</p> <p>(Травни)</p>	<p>Неодрезани вид: придеви на -ов, -ица, -ица (решко)</p> <p>дат. лок. - ому/ому</p> <p>жолдранице</p> <p>чија, шја, жин, рин</p> <p>јаци, вишиј, брајни</p>

Табела VI

<p>Делматински писци XVIII в. - према Маретићу</p> <p>Заменице</p> <p>добиш, инцир, док, ми, сви писци</p> <p>нами</p> <p>нама, вама → код неких писца себи, обликe узимају за пуне.</p> <p>теби, тебе, мени</p> <p>ти, ми</p> <p>тебн, ми, их (узак, ретко)</p> <p>ткело (затога, току)</p> <p>што - увек, никад шта</p> <p>ништа, ређе ништо</p> <p>ген, чеса (и шта)</p> <p>овч, они - сви писци</p> <p>за ном, акуз, једн, ши (ти начин)</p> <p>дет, док, - војсму, спому, твоку</p> <p>-зи, тизим, овизим</p> <p>сав → свију</p>	<p>Славонски писци XVIII в. - према Маретићу</p> <p>дат, инстр, док, ми, нама, вама али и нама, вама (епкл. нам и вам)</p> <p>енглитачке обликe употрeбљавају често на месту где ми и пуци обликe</p> <p>тако</p> <p>-везин, њетов</p> <p>тко (ретко ко)</p> <p>нитко, ниткому</p> <p>што и шта</p> <p>ништа и ништо</p> <p>свашто, свашта</p> <p>ген, никад чема - чеса, чега, вшч шта</p> <p>ома, они - често код свих</p> <p>поред ома, онај ретко → та</p> <p>често омај</p> <p>-зи, има → овних</p> <p>свиколници, свиколник</p>	<p>Иван Гуцунуић Дубровачк 1589-1638 према М. Решењару</p> <p>дат, инстр. → нами</p> <p>ми.</p> <p>лок. мн. → нас, вас</p> <p>јака чаканазма ради</p> <p>стшка (хи, ку)</p> <p>дет, док, једн.</p> <p>увек → мени, теби</p> <p>дет, инстр. = једнак</p> <p>јрем (ретко, (језам)</p> <p>у стеху → яма, има</p> <p>пож, зам. → саж, сета у реса</p> <p>тој (ту)</p> <p>тој (то)</p> <p>-ома, ему, ем (м, -ога,</p> <p>-ома, -ома) = Дубровачка особина</p> <p>што (ген, чеса, после предлога</p> <p>иша), ништа и ретко ништо</p> <p>прва писца са посиваном</p> <p>зак - има ретко</p>	<p>Марин Држић Дубровачк 1508 - Венец. 1567 према М. Решењару</p> <p>дат, инстр. → нам/вам, нами/вами</p> <p>за док. нема примера</p> <p>2 облика → мени/меније,</p> <p>теби/тебије</p> <p>старији облик чест у дубр.</p> <p>прози XVI в. - меније</p> <p>дат, једн. м.с.р. → ому</p> <p>ретко - ем - напсма, толиком</p> <p>често је - ому/ому</p> <p>лок.</p> <p>дат, ... <i>нишој</i> (ој, -и)</p> <p>- ном, једн. - <i>ови</i></p> <p>-зи - оворн, твојојзи</p> <p>лок, једн. → ому/ому</p> <p>- дат, инстр. - изједначени</p> <p>-м, -нми, -ми</p> <p>- локатиљ - <i>нист. -х</i></p> <p>тко, што (ген, чеса, уз</p> <p>предлоге шта)</p> <p>- посеврне заменице - нема</p> <p>јама чужи - <i>вшч</i> чигов</p> <p>- оваки, онаки</p>	<p>Бартољ Кашћ Пат, 1575 - Риц, 1650 према Д. Габрин-Батрић</p> <p>дат. → нама, нам, вама, вам</p> <p>инстр. → нами, вами, такво, какво</p> <p>тко, што (ко, ча, ка)</p> <p>ген.ак. - ога (кс, ку)</p> <p>ген. чеса (што имају</p> <p>и ралски, црески, пашки г.)</p> <p>шта - само у ген. ак.</p> <p>(внткова, ниткому)</p> <p>чигов</p> <p><i>присвојне заменице:</i></p> <p>само мога, мому</p> <p>само његов/њихов</p> <p>ж.с. → ње молитвами</p> <p>и за м.с.р.од, јавља се</p> <p>често њих →</p> <p>папки говор има прис. заменице</p> <p>али се не зна од када</p> <p>ови, они, ти - ном. ст.</p> <p>овога/овста, овому/овему, сав, вас</p>	<p>Придсви</p> <p>1. <i>исодрѣ вид</i> - присвојни</p> <p>придсви увек (ов)</p> <p>г. братова, њезина</p> <p>(ретко су <i>одрѣши</i>)</p> <p>2. <i>опдрѣ вид</i> - сасвим об.</p> <p>2. ген. акуз. - <i>ога/ста</i></p> <p>(сви писци)</p> <p>ретко - онога, самога</p> <p>3. дат. једн. м.с.р. - ому</p> <p>(сви писци)</p> <p>ретко - <i>ома/ом, -ем</i></p> <p>лок. → <i>о му/ему</i></p> <p>ома/ом, оме</p> <p>4. инстр. једн. → <i>им, њме (ом)</i></p> <p>Компаратив: <i>омаја</i></p> <p>оржн, дражн, напја</p> <p>свѣи (свѣија)</p> <p>вѣи, дражн, тежн</p> <p>мекн, лутн, њивѣји</p> <p>дат. мн. → <i>им</i> (свѣтошнн)</p> <p>лок. мн. → <i>ум</i> (сви писци</p> <p>им (свѣме)</p> <p>инстр. мн. → <i>им, њма, њам, и</i></p>	<p>1. <i>исодрѣ вид</i> → ретки су облици</p> <p>придсва на -ски (внтшка, јуначка)</p> <p>на -ов, -ни → имају и <i>одрѣши</i> и</p> <p>исодрѣши вид</p> <p>Исусова/Исусовог, њетова,</p> <p>његово, њезина, њезиног</p> <p>2. ген. акуз. - <i>ога/ста</i></p> <p>једн. м.с.р. - <i>ога/ста</i></p> <p>3. дат. једн. м.с.р. →</p> <p>-ому/-ему</p> <p>ома/ом - ретко</p> <p>ома/ом - ретко</p> <p>лок. једн. - често као дат.</p> <p>инстр. - <i>им</i> (о) <i>иза ч, ш, ж, ...</i>)</p> <p>Компаратив: <i>омаја</i></p> <p>свѣи јазн; <i>вајншн, гачн,</i></p> <p>свѣи (од свѣт)</p> <p>свѣија, мѣсн</p> <p>свѣија, <i>васојн</i> <i>жешн</i></p> <p>тшија, <i>васојн</i> <i>жешн</i></p> <p>(<i>жестојн</i>, <i>тшија</i>, <i>тши</i>)</p>	<p>дат. док. једн. м.с.р. -</p> <p>-ому</p> <p>ж.р. - ој</p> <p>лок. мн. - ж</p> <p>Необични компаративи:</p> <p>жестојчн, пшаше, глуши</p>	<p>Има <i>одрѣ</i>, и <i>исодрѣ</i>, вид</p> <p><i>Неодрѣши</i> в.; у м.с.р.</p> <p>ген. дат. ак. лок. јединице</p> <p>и ретко у вок. једн. (здрав</p> <p>образе), придеви на -ов/-ев</p> <p>-нн = штокавска особина</p> <p>дат. мн. → <i>им</i> (свѣи)</p> <p>лок. мн. → <i>ум</i> (сви писци)</p> <p>присвојни придеви од</p> <p>отац → <i>очн</i></p> <p>у мнош. <i>падсжна</i></p> <p>придева (и заменица)</p> <p>има промену <i>ислара</i></p> <p>што је утицај дубровачког говора</p> <p><i>Компаратив</i> - <i>јн</i>, <i>јли</i>, <i>ши</i></p> <p><i>лпши</i>, <i>вкши</i>, <i>губши</i> →</p> <p>чаканазми</p>
---	---	---	--	---	--	---	---	--

ЧЕТВРТИ ДЕО

ИЗ ТВОРБЕ

Из грађења речи

Папићев језик карактерише присуство бројних глаголских именица изведених суфиксом *-ње*. Већ смо у поглављу о ортографији, а затим и о фонетици запазили да ново јотовање управо у Папићевом рукопису није потврђено. То значи да је овај суфикс у Папићевом рукопису обележен нејотованом групом *-ње*: Овде ћемо само побројати примере без улажења у финесе појединачних примера. Начелно можемо констатovati да највећи број примера које употребљава Папић у свом рукопису нисмо пронашли у Вуковом великом *Рјечнику* из 1852. године. Стога ћемо после навођења примера из Папићевог рукописа издвојити само примере који се поклапају са Вуковим. У Папићевом рукопису пронашли смо следеће речи са суфиксом *ње* > *-ње*:

благованџе (93г, 97г, 54в), брањниенџе (53г), виљенџе (97в, 143г, 44г, 121в, 85в), владанџе (146в, 130в, 126в), вољнианџе (92г), виџанџе (64в), говоренџе (31г, 109г, 103в, 149в, 133в, 129г), горџенџе (88в), дартанџе (33в), диелованџе (90г), деранџе (141в), живљенџе (147г), званџе (138г, 58в), жаловљиенџе (60в), забљунџе (52г, 52в, 54в, 73в, 107в, 135в, 82в, 122в), зламенџе (72в), иманџе (141в), избљививанџе (86в), исправљиенџе (116в), карсманџе (143г), кланџе (141в), лиевенџе (54в), навиеџенџе (16г), наслаенџе (28в, 38в, 43г, 56в, 61г, 70г, 72в, 73г, 85г, 86в, 95г, 106в, 126г), неоцкварљниенџе (20в), нахумљиенџе (42г), нариџанџе (50в), настоианџе (103г), мољниенџе (108г), обранџе (58в), облакшанџе (90г), овитованџе (89в), опљиељниенџе (70г), оправданџе (72в), оборенџе (67г), осуенџе (77в, 115в, 66в, 35в), обрањенџе (110в, 113г), одљунџе (110в), одварљенџе (107в), обеманџе (104г), об(х)ољенџе (110г), обљуженџе (100в), оддриешенџе (123в, 124в), овитованџе (67г), опроџенџе (75г), овиеџенџе (59в), оздрављиенџе (31г), ољунџе (20в), покаранџе (20в, 21г), похолоенџе (30г), проџенџе (33в, 114г, 128в, 41г, 51г, 54в, 73в, 107в, 141в), пристрашенџе (33в, 122в), поклоенџе (36г), поџенџе (36г, 61в, 82в, 83в, 96г, 98г, 110г, 143в, 135в, 74г), покаианџе (36г), приповеданџе (36в, 124в), помишљенџе (42г), поруганџе (44г), порољенџе (46в), покаранџе (53г), промишљанџе (65в, 129г, 77в), похотенџе (70г), поманџанџе (76г, 82в), пољедованџе (86в), похљиепљиенџе (86в), прохљиненџе (87в), покаранџе (87в), пожеленџе (86в), приљикованџе (93г), покланљианџе

(96r), поруганџе (115r), потежанџе (112r, 122v), понукованџе (101r, 127v), прихоенџе (100r), путованџе (100v, пут), прибиванџе (147r, 142r), помишљинџе (138r), приговаранџе (141r), приповиеданџе (141r), пожеллиенџе (123v, жудња), пристрашенџе (122v), потежанџе (122v), приступљиенџе (119v), раздиеленџе (42r, 50v, 54r, 59r), разсаренџе (52v), разлувенџе (53v), разлаенџе (88v), сахраененџе (127v), скрушенџе (127v), смилованџе (108r, 128r, 123v), сожганџе (94r), створенџе (87v), смиренџе (77r), скрушенџе (59v, 126v), спознанџе (36r), спасенџе (26v, 43v, 55r, 661v, 66v, 79r, 80r, 82v, 99v, 127v, 123r, 124r, 121v), суленџе (72v), тарванџе (30r), увиененџе (121v), устарпљиенџе (115r, 135v, 126r), утишенџе (72v, 135r), узданџе (64v, 83, 5r), увриеленџе (51r, 16r, 19v, 23r, 40v, 42v, 82v, 116r, 127v), уморенџе (37r), уфанџе (48v, 64v, 70v, 73v, 128v), шкрипанџе (147r).

Од свих ових именица Вук има следеће (писаћемо их са јотовањем): брањење, виђење, владање, вијање, говорење, горјење, дрхтање, дерање, живљење, звање, зламење, имање, исправљање, лијечење, нарицање, мољење, облакшавање, одлучивање, одвраћање, обећање, опроштење, поштење, приповиједање, помишљање, промишљање, поклањање, путовање, приговарање, стварање (свиета), шкрипање.

Гледано према суфиксима по употреби најчешће долазе именице са суфиксом *-ство*:

бивство (17v, 84r, 31v), богацство (36r, 84r, 146v, 136r, 126r), богољубство (116r, 120r, 119v, 110r, 143v, 135v, 137v, 121v), брезобразство (13r), брезстидство (13r), брезредство (16v, 94v), вартогалство (57v), величанство (76v, 82v, 86r, 97v, 120v, 122v, 126r, 126v, 129r, 133r), властитство (108r), госпоцство (115r), доброцство (14v, 33v, 35v, 36r, 62r, 114v, 107v, 102r, 112r, 101r, 132r, 129r, 128v), издаиство (76r, 76v), истинство (104v), какоиство (31v), курварство (76v), лупецтво (29r, 76v), могуљство (17v, 24v, 31v, 48v), невиерство (76r), неприатељство (29r), непомство (42v), невеститство (94v), нехарство (116r, 101r), њниовитство (74v), отаиство (73v), призорство (76v, 110r), придстидство (76v), приатељство (29v, 30r, 31v), приљубодиевство (19r, 29r, 37v, 38r, 76v, 117r), проклецтво (147r, 148v), прождарство (96r, 119v), разборство (93r), разливство (89v, 91r, 106v), разлувство (31r), своиство (29v), сладокуство (100r, 118r), темерутство (64v), веститство (58r, 83r, 99r, 99v, 128v), хинство (62v, 63v), убоиство (29r), троиство (77r, 116v).

Поред тога забележили смо и именице са суфиксом *-ина*:

иезбина (93r), гостбина (94r), месетина (60r), племџина (130v), птивеџина (65v), слободџина (98v, 102v), смрадовџина (68v, 90v), трупина (61r), каковџина (89v), таџина (38v), опавина (33v, 34r), ропотина (54v). Ово је малобројнија група именица.

Релативно заступљенија група именица је и са суфиксом *-осӣ*:

блудност (38v, 67r, 90v, 96r), горкост (20r, 25r, 73r, 147v, 149r), вручост (65r, 92r, 102r, 124r, 121v, 122v), жалост (149r), злехитрост (100r), испразност (67v), иакост (18r, 79r, 100r, 123v, 122v, 123r), крепост (31r, 62v, 72v, 74r, 76r, 96v, 108r, 103v), лудост (67r, 101v), марзост (20v, 21r, 21v, 22r), милост (29v, 30v, 31r, 31v, 35r, 37r, 74r, 82v, 110r, 138r, 128r, 125v, 117v), мудрост (28v, 138r), нехарност (23r), ненавидост (40r), обилност (86r, 86v, 126r), охолост (120v), приливност (31v), псовство (52v, 95v, 137r), похлепност (96r), радост (74v), свиетлост (20r, 27v, 86r, 142v), слаткост (28v, 84r, 85r, 85v, 86r, 128v, 129r), сардитост (40r, 145r), тамност (20r, 65v, 79v, 94v, 148v).

Са суфиксом *-је* јавља се неколико именица: забленутџе (36r), битџе (50v, 56r, 57r, 57v, 32r, 33v, 34v), надахнутџе (80r), повинутџе (54v), пригнутџе (36r), пристанутџе (42v), умартџе (123v), упаднутџе (129r), ускарснутџе (56v), милосардије (14v, 40v, 21r, 22v, 30r, 34r, 41r, 49r, 65r, 74r, 75r), немилосардџе (32r, 59r), обилџеџе (73r, 103r), дошастџе (72r), лакомиџе (24r), ненавидљивиџе (24r), приљубодијевиџе (24r), разкошџе (95r).

Именице са суфиксом *-оћа* иако малобројне релативно су фреквентне: грубоћа (19r, 19v, 20v, 22r, 70r), голоћа (75v), неvistoћа (76v), алиубкоћа (129r). Пронашли смо и једну именицу са суфиксом *-ач*: козџав (70v); једну са суфиксом *-ба*: стражба (102r) и две са суфиксом *-ишӣ*: покоишце (56v, 90r), бижилишце (46v).

Сасвим природно с обзиром на карактер текста јављају се и именице са суфиксом *-ишељ*: створитељ (8r, 9v), одкупитељ (63v, 9v), спаситељ (8v), блуднога разсутитеља (11r), наувитељи (12r), неприатељ (14v), навиештељ (16r). Именице створитељ, одкупитељ и спаситељ готово увек се јављају заједно.

Образовања са суфиксом *-лац* обично говоре о носиоцима одређене особине: пропиноаце (6v), пропиналаца (6v), пазилац (42v, 131r), прихилниац (63v), са суфиксом *-ац*: лажац (57v), пришлаци (86v), башинац (86v), сладокуснивац (93v), хињи светац, хињиац (мисли на Мухамеда) – 57v, лицумиерац (60r).

И хипокористична образовања не одступају од система нашег језика. Пре би се рекло да ту није у питању књишка лексика, или ако се и усталила у књижевно-језичком изразу фрањевачке литературе има своју подлогу у народним говорима: попо (19r), љако (6v) – јавља се као синоним за Господа, Отца, спаситеља, откупитеља Пропетог, Исуса; братица (6r), врло је фреквентна реч, најчешће у вокативу у оквиру синтагме (братицо грешници), поред братџо; времешце (84r); са суфиксом *-ица*: огњица (39v), сестрица (60r), молитвица (110r), књижица (8v); као именице на *-ац* твори се и хипокористик другарац (59v).

Осим придевских образовања које смо у претходним деловима текста наводили, има извештан број примера образованих суфиксом *-ив/-љив*:

добростив, немилостив (11v), придобростив (19v), милостив (39v) – најчешће у атрибутој служби уз именице *ђаћко*, *Иезус*, *Исус*, *отац наш* и сл.; *страшив* (19r), *бодљив* (6r), *љубезниве* и *наслаљиве* (7v), *хољутлива* (душа) – (24v), *узриљлива* (31v), *страшљив* (32v), *лажљива* (62r), *неподношљива* (85r).

О грађењу глагола већ је било речи у претходном поглављу. Овде бисмо само додали неуобичајен облик глагола *џоворити*: *говоравати* (39v), *смањивати*: *смањкава се* (61r), *мањкаше* (85v).

Известан број придева гради се додавањем префикса *без-*: *брезпаме-тан*, *брезстидан*, *брезпаметна* (12v, 133r и сл.).

О грађењу непроменљивих речи било је напомена у претходним поглављима (о фонетици).

Из лексике

С обзиром на чињеницу да рукопис Павла Папића није био штампан, сасвим је природно да није обухваћен фрањевачком литературом из које је ексцерпирана грађа за велики речник ЈАЗУ. Као фрањевачки писац XVII века, дакле, савременик родоначелника фрањевачке литературе Матије Дивковића, И. Анчића, С. Матијевића, Раднића, Посиловића и др. значајан је за установљење књижевно-језичког израза. Лексика у томе има такође одређени значај. На основу ексцерпираних грађе начелно се може навести чињеница да велики број речи припада општесрпско-хрватском лексичком фонду. Наводимо ону лексику која данас није у употреби или је врло ретка и речи страног порекла.

У Папићевом рукопису архаизми су следећи: *пришастџа* свога (62v), *пришастџу* (97v), *приџатџа* (108r), *на умартџу* (123v); *повело* (65v), *иурве*, *тере* (36v), *алити* (37r).

Запазили смо и две речи које нису забележене у речнику ЈАЗУ: *џоџибио* – велика погибио (135r), *погибили* (62v) и *напретчано* – диело веле корисно и веле напретчано (1. страна у „Посвети“). Ове речи пронашли смо и у Бандулавићевом језику, и касније у Лаштрићевом.¹

Лексему *џодина* употребио је само једном: много џиета и *џодина* (2v). У истом значењу употребљава именицу *џодишње*: *годица* (20r), у целом тексту превода.

За два супротстављена библијска појма *ђаво* и *Исус* употребљава лексеме које живе у нашим народним говорима: *ђаво* (3r), која је најфреквентнија у фонетском лику *диаво* (6v), *враџ* – само у оквиру синтагме мрежа *враџа* (38r), *сотона* (62v); има и *Луцифер* (15v);

¹ Д. Габрић-Багарић, *Језик И. Бандулавића*, стр. 153; „напридчана“ 314, будућа). Х. Куна, *Из лексике Филија Лаштрића, босанског фрањевца XVIII века*, наводи облик *напричано* – „добро, напредно, тако да је за причу, РЈА нема ни глагол *напричати* ни овај облик“. По овоме се види да у Папићевом језику има значење као и код Лаштрића – напредно, корисно.

црквенословенски облик: Исус (53v), Исукарст (65r); латинска форма Иезус (65r, 74r), фонетски се понекад јавља и у лику Иежуш Криштуш (75r). Све ове форме има и Дубровачки ћирилски зборник из 1520. године (Београд, 1933, стр. 270–271).

Лексика књишке провенијенције показује три извора: а) италијанске и латинске речи (са већом или мањом фонетско-морфолошком адаптацијом), б) старословенска и грчка (која је могла доћи и преко латинских изворника) и в) извештан број турцизама (који је већ тада живео у височком говору).

Од старословенизама или црквенословенске лексике запазили смо лексеме које се јављају и код других фрањевачких писаца – повело (65v), прилиубодиевство (76v). Прилошка реч *уошшѣ* у Папићевом рукопису је у форми: *уопљено* (23r). Поменута реч *ѣочело* лексички је ограничена на синтагму – од повела свиета, иначе се у целом рукопису употребљава облик *ѣовѣшак* (нпр. 32r).

Од речи грчког порекла наводимо лексему *лемозина* (36r, 36v, 112v, 109v) која се јавља и код других фрањевачких писаца у значењу *милосишња*. *Педийсаѣи* (103v) – казнити, стара је грчка позајмљеница од XIV в. са потврдама још у Душановом законуку, чакавских писаца који пишу књиге са религиозним садржајем, а затим и код других западних писаца као и у целокупној фрањевачкој литератури.

Турцизама у Папићевом рукопису нема много. Навешћемо их: паравик (28v, = комад), синвир (29v, 38v), куирук (46v, реп), харав (2r), харсузин (6r), карбав (128r).

Највише је у Папићевом рукопису романизама (из латинског и италијанског језика). У поглављу о фонетици прилагођавање према венецијанском изговору (супституција сугласника *с* и *з* сугласницима *ш* и *ж*). Видели смо да су томе подлегли многи апелативи, али и властите именице, па те примере овде нећемо понављати: официе (19r, 42v, 100r), респоншории (97v, са супституцијом *с* са *ш*), професион (лат. *professionis*, заветовање, 136v, 137r), комплита (137r), (итал. *compieta*, повечерње, 136v, молитве), фратар проприетар (итал. *proprietario*, власник, 131v), милост од ештажи (120r), дормиторио (119r), шерафик (итал. *Serafico*), фрустати (итал. *frustare*, бичем избити, 46v, фрустом), греси вениали (31v, итал. *veniali*, лаки греси), стенти (25v, трудови, итал. *a quegli stenti*), цкалин (лат. *scalae*, степенице, 17v), дракун (лат. *draco, draconis*, змај, 17v), абштиненција (лат. *abstinentia*, уздржавање, 36v), коншиненција (50r, лат. *conscientia*, свест, савест, са италијанским изговором), деспериацион (лат. *desperatio, onis*, итал. *disperazione*, 51r), порат (85, итал. *porto*, лука), у аиеру (13r, итал. *nell'aria*), сиевеш на *ѣе* (13r, итал. *a pezzi*), шкомуниката (33r, изопштена, итал. *scomunicata*), за иедну дишиплину (35v, итал. *disciplina*, покорничко дело).

Судећи према издању које је објавио фра И. Гавран, има у Папићевом рукопису речи придодатих тексту превода: крастава запухава (133v),

мисли на жабу коју претходно наводи као *жабейтина*); матарац, линцули и валенце (делови постеље којих нема у италијанском тексту, 119r).² Приликом превеђења, такође наводи приређивач текста фра И. Гавран, Папић се није држао изворног текста.³ Женска имена Папић преводи и бележи углавном онако како су се она усталила у нашем језику. Изузетак су имена која показују директну везу са италијанским језиком: Оршула (45v), мушка имена Алесандро (60r), Пилато (73r), Бартуо (73r) (према итал. Alessandro, Pilato, Francesco, Francesca, Orsola, Bartolo).⁴ Хришћанска ономастика је већ постојала у то време и била је стабилна, није се могла мењати. Тако Иезус (23v) или Исус (53v), Антун од Падуе (4v), Иван Карститељ (5v), Иона (66r), Аугуџин (17v), Михаил (45v), Гаргур (28r), Моисие (28v), Иеремеиа (93v), Бенедикт (45v), Иоб (114v), Шавле (52r), Петар и Павао (114v), Иожафат (72v) „очигледно није од италијанског Gesu, S. Antonio di Padova, Giovanni Battista, Giona, Agostino, Michele, Georgio, Mose, Geremia, Benedetto, Giobbe, Saul(1e), Pietro e Paolo, Giosafatte”.⁵

Научитељ Шкото је по облику италијанизам (на италијанском Duns Scoto), ког Папић у свом рукопису наводи као: пританки научитељ Шкото (16v). То је иначе стандардни епитет у побожној литератури за средњовековног филозофа Џона Дунса Скота.⁶ Имена хришћанске ономастике, прилагођена нашем језичком систему (фонетски) Папић је употребио такође у нашем морфолошком лику. То потврђују вокативи ових имена, који се ретко слажу са номинативом као у италијанском језику, а чешће имају српскохрватске наставке: Марио, маико милости, маико милосардиа (49r). Фра Игнације Гавран наводи оригинал Папићевог изворника у коме стоји: Maria, Mater gratiae, Mater misericordiae. Такође и: Мандо, тужна Като, тужни Иване, несретњи Петре (60v), Маро (60v). Папић се трудио да испуни своју преводилачку намеру да дело „принесе, у вист иезик словински” (1v). У томе није увек успевао, јер је потпадао под утицај изворника. Тако у целом тексту под утицајем изворника, употребљава облике *јадни*.⁷ тужни (5r) према итал. *miseri*. У поглављу о придевима и глаголима смо помињали партиципе настале директним утицајем превода. Такав је и облик: Бога живуиуега (30r).

Под директним утицајем текста изворника настали су и облици: драгокарство (2r), душе *брез броиа, несваршене* (4v, према итал. *infinite*

² Fra I. Gavran, Fra Bartolomeo da Salutio: *Sedam trublija za probuditi grešnika na pokoru*, Града за повијест књижевности Хрватске, књ. 33, Загреб, 1991. године, стр. 306.

³ Фра И. Гавран, нав. дело, стр. 230, у напомени 11: „У италијанском оригиналу женска су имена друкчија: Francesca, Lucretia.” Наводимо да је тај део изворника Папић превео са: Като, Иване, Мандо, Петре.

⁴ Италијанске еквиваленте уступио нам је др Иван Клајн.

⁵ Еквивалентне облике уз наведени коментар уступио нам је др Иван Клајн.

⁶ Фра И. Гавран, нав. дело, стр. 190.

⁷ У народним говорима има значење јадни и чемерни.

anime), птице раздартице (53r, мисли на грабљивице, итал. garaci), проди-мљиенна (61r, мисли на парфеме, мирисе, итал. profumi), мазак (76v, мисли на мазгу, лат. mulus), а лудие ие *несвариени брои* (79r, лат. infinitus est numerus = бесконачан је број).

Из свега наведеног јасно је да Папић при руци није имао многе вишетомне речника српскохрватског језика, којим се данас стално служи сваки преводилац. Тада није било ни стручно-термиолошких лексикона на нашем језику неопходних при превођењу. Имао је пред собом једино штампана, објављена дела својих савременика Дивковића, Посиловића, Бандулавића и Матијевића и, можда, Вранчићев речник, који је штампан под крај XVI века, граматику Пажанина Бартола Кашића (1604), док је велики Микаљин речник управо настајао у време када и Папићево дело.

Слично Вуку, Павао Папић, два века раније, суочава се са истим преводилачким дилемама: како превести речи из италијанског и латинског за појмове који не постоје у нашем језику, или како их уопште учинити разумљивим обичном, просечном, слабообразованом становнику феудалне Босне. Већ смо напред казали начин на који је то Папић решавао, користећи позајмљенице у чијем усвајању је и сам учествовао. Теже појмове преводио је употребом контактних синонима: мала ентита тј. бивства (17v), енш алити битџе (17v), колубер то иест непоскок (17v), Петар то иест камен (24r), коншиненциа то иест знание душе (50r), у десперацион то иест неуфанџе милосардџа божанственога (51r), од хуре до хуре, од васа до васах (57v).⁸

Поред тога, за *анђела чувара* употребљава израз: *анџео стражанин* (46v, у Вуковом *Рјечнику* из 1852. постоји облик *стражанин*, 797). Интересантни су и облици *чистило* (57r, 57v, за чистилиште), *облок* (од куће): *прозор* (117r), *лопина* (90v, плен), *сузубице* (16v, у значењу директно, изравно). На два места у рукопису Папић помиње назив за мали бакрени новчић који се употребљавао у његово време у Босни: за иедну *манџуру* (35v, 123r).

Наводимо израз: да вам буде за *осџан* и за *обадџаи* (79v, у итал. per stimolo et per ripoglo).⁹ Папић ту још додаје: за одтиерати проклети гриех (79v), па се смисао казаног може разумети као „за заштиту, тј. да вас заштити”.

Реч *сврха* Папић употребљава као предлог с генитивом којим се казује узрок: Бог хоће опружити сарвбу своју *сварху* грешникаа и *сварху* онизие кои су ожалоџали (67v); и допустио да разлика створениа освете особите гриехе *сварху* њниекие тужније грешника (53r). Исти облик има реч *сврха* у значењу *свршењак*, крај: *сварха* (143v, испод текста уместо

⁸ Б. Чигоја, *О неким лексемама у језику Павла Папића*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ, Београд, Нови Сад, Тршић, 15–20.9.1922, бр. 22/2, стр. 176–178.

⁹ Италијански еквивалент наводи фра И. Гаврац, нав. дело, стр. 251.

свршетак или крај); зашто *свархе* зе увините тзоликием срамотами (41r), не зна новиек *свархе* своие (38v), неће ли живот твои наипослие прили к *свархси* (38v). У овом другом значењу (крај, свршетак) употребљава се *сварха* и код осталих фрањевачких писаца (Бандулавић, Лаштрић, Мартигић).

Међу овим речима има и чисто народне лексике локалне употребе: изиће *надвор* из куће (19r), послати *надвор* (46r). Овај облик налази се и у Лаштрићевом језику у истом значењу: ван, напоље, говори се у Пољицама и око Вареша (РЈА).¹⁰

Према томе, у вези са страном лексиком можемо закључити: Папић ју је уносио при преводу из италијанског и латинског језика; адаптирао је фонетско-морфолошкој структури нашег језика; неке од лексема могао је упознати преко чакавских, дубровачких и далматинских извора (о чему нарочито сведочи венецијански изговор неких речи заступљених у далматинским говорима). Турцизме је сигурно уносио према њиховом изговору у матерњем говору. Са турцизмима слично се понашао и век касније Лаштрић, који их је, такође, имао у свом матерњем говору.

Детаљније смо се бавили суфиксима *-осић* и *-сићво* и именицама са овим суфиксима у Папићевом рукопису у једном чланку 1992. године.¹¹ Њих смо нарочито издвојили из два разлога: прво, што су иначе најпродуктивнији суфикси у српскохрватском језику, и друго – што су речи са овим суфиксима најфреквентније (поред глаголских именица са суфиксом *-ње*) у Папићевом рукопису. Овде нећемо понављати све што смо у том чланку обрадили него ћемо само саопштити резултате до којих смо дошли. Известан број речи у данашњем књижевном језику уобичајно је свој облик са суфиксом *-осић* а код Папића их налазимо са суфиксом *-сићво*, и обратно. Да бисмо сагледали заступљеност апстрактне лексике у народним говорима Вуковог времена, тражили смо потврде наведених речи у *Рјечнику* ЈАЗУ, Вуковом *Рјечнику* из 1852. године, Матичином (1960) и *Речнику* САНУ (до XV књ.).

Утврдили смо да су све поменуће речи са суфиксима *-сићво* и *-осић* у потпуности створене према творбеним принципима српскохрватског језика. Ова два суфикса, како се показује и из једног броја наших примера, блиска су као творбени модели, а тиме и по значењу речи што се њима граде. Већина речи са оба суфикса потврђена је у *Рјечнику* ЈАЗУ (значи присутна је код фрањевачких писаца), или се налази у најстаријим речницима са југозападног подручја (Дела Белин, Јамбрешићев, Волтиђијев, Вранчићев, Стулићев), код дубровачко-далматинских писаца.

¹⁰ Х. Куна, *Из лексике Филија Лаштрића*, стр. 121.

¹¹ Б. Чигоја, *О неким лексемама у језику Павла Папића*, на стр. 179–184 наведене су све речи са суфиксима *-осић* и *-сићво* из Папићевог рукописа и њихове потврде у нашим историјским и савременим речницима.

То значи да се Папић при писању овог свог религиозно-поучног дела могао ослонити на раније писце и ауторе своје савременике.

Један број речи потврђен је у свим поменутих речницима, те се из тога може закључити да оне дуго припадају општесрпскохрватском лексичком фонду. Треба посебно истаћи да знатан део лексике са суфиксом *-сиво* нема у Вуковом *Рјечнику* из 1852. године, али се оне јављају у *Рјечнику* књижевног српскохрватског језика Матићином (1960) и *Речнику* САНУ, што значи да те речи у Вуково доба нису биле саставни део лексике народног језика. То је само још један доказ колико се народна лексика, лексика необразованог сељачког света, разликује од многих књижевнојезичких речи.

П Е Т И Д Е О

ИЗ СИНТАКСЕ

Ред речи

У Папићевом рукопису има доста случајева у којима је придев или заменица у атрибутој служби у препозицији, тј. као у данашњем књижевном језику испред именице. Но, и поред ових случајева, присутан је велики број примера у којима се речи у атрибутој служби налазе иза именице, тј. у постпозицији. Присвојни придеви и заменице често долазе иза именице: сестро моја, отац његов, али и закона старога. Ова појава честа је у језику наших старих писаца, па и у Папићев рукопису.

Ево и примера из Папићевог рукописа: сестро моја (3v), Мандалино моја (3v), братицо моја (6r), отац ваш (6r), створитељ ваш, Бог ваш и одкупитељ ваш (6r), од стране Божиће (8r), за спасение ваше (8v), грешници братицо (9r), врата небеска (9v), студенац воде живе (10r), пуок мои (10r), густиерне разрушливе (10r), студенац живи (10r), створитеља вашег (10r), заслепљение ваше (10v), опавину пуока хебрејскога (10v), отац твои (10v), доброцтво Божије (10v), махнитости грешникова (10v), закона старога и новога (11r), љиубави Божије (11r), сина блуднога разсутитеља (11r), отац љниегов (11r), о врату љниегову (11r), од овиу твоиће (11r), расутак велики (11r), сина блуднога (11r), од погарде и срамоте велике (12r), у хидие твоиће (12v), величанства Божијега Отца, Сина и Духа С(ве)тога (12v), ствари толико гнусне и толико грубе (12v), миеста наитамније и наискровитије (12v), сардитче гњиевни (13r), непријатеља твога (13r), у руку ие твоиће (13v), у куљу своју (13v), о срамоти господаревој (13v), вовиек видioni (14r), непријатељном твојем (14v), или воља љниегова или воља Божића (15v), у иезик гарвки (16r), створитељу вашему (16r), љиепоти Божиој (16v), худа стидљива (18v), с розми пригардниими (19r), сџен смартна (20r), у цриву материну (20r), слугу мога (20v), пуок израелски (21r), иунцу златному (21r), сарвбу Божиу (21r), потоп водени (21r), марзитост Божића (22r) нехарности грешникова (23r), Исусе мои прислатки (23r), милосардије ваше (23v), наувитељ ањеоски (31v) и др.

Ред енклитика

Осим већег броја примера у којима је заступљен ред енклитика као у данашњем књижевном језику, има и случајева употребе енклитика на начин какав налазимо код старијих писаца, босанских фрањеваца, дубровачких писаца и низа чакавских писаца. Често заменичка енклитика долази испред глаголске. Ево таквих примера: што говорите да *џа* су пропели Жудеи (23r), молим вас да виуиете оно што *вам* ћу сада казати и риети (30v), а сада *иа* вам ћу само од смарти казати (38r). Ах, да би мислио грешниве на страх и јад кои *џи* ће прииети (44r), Господине, да *нам* сте ви отац (49r), Ох колици су они кои вељу помљиу имау од куле гди *хим* ќе тиело стаиати, неголи од неба гди *хим* има душа стаиати (67v), риет ми *љеш* (34v), Бог ме *љ* помоћи (35r), да те *љ* Бог помоћи (35r). Енклитиком се каткад раздвајају именица и атрибут: лук *љ* свои напети (9r), извадити мав *љ* свои (9r).

Негација

Осим уобичајене употребе негације као у данашњем књижевном језику има и случајева употребе као у романским језицима (једна негација): иеда ће бити од *љ*нех *ниедан* стиснут и свезан (24r), брез мене *нишаре* можете увинити (34v); или, као у Бандулавића негација стоји уз радни глаголски придев место уз помоћни глагол: тере се брез подпомоли дигнути *не моџао* (34v). Романски утицај очит је и у примерима: када се не моли будеш помоћи (44v), даи нам сада помоћ *да не будемо* винити оно ради шта на вас од смарти имали бисмо видиети тебе (49v), да би те нитко *не видио* (12v).

Романски утицај (синтаксички калкови)

У засебну категорију издвојили смо примере који су несумњиво настали под утицајем италијанске и латинске синтаксе, а иначе су познати у језику наших старих писаца, па су и делом заступљени у народним говорима далматинског приморја. Неки су примери, чак, продрли и у наш свакодневни говор.

Употреба предлога *од* је италијански калк предлога. Српскохрватски предлог *од* заправо је дословни превод талијанског *di* у следећим примерима: на вратие од пакла (12r) – *alle porte dell' inferno*, вриеме од милосардџа (74v) – *L'ora (il tempo) della misericordia, della carita*, узрок од толикие зала (20v) – *causa di tanti mali*, толике су прилике од покаранџа (20v) – *sono tante le occasioni di pentimento (di pentirsi)*, господар од лање (26v),

– il padrone (signore) della nave, на вас од смарти (41v) – nell'ora della cose, ние од потребе (3v); врло фреквентна синтагма – non e d'uoro, зук од... гласова (7v) – il suono delle voci, зук од страховитие трубљи (8r) – il suono delle voci, зук од страховитие трубљи (8r) – il suono delle terribili trombe, добро се споминаш од оне карви (4r) – ti ricordi bene di quel sangue, раздиељеније од душе од Бога (4v), – separazione dell'anima di Dio.¹

У ову категорију примера спада и употреба генитива с предлогом *od* уместо локатива с предлогом *o*. И ова појава присутна је у језику наших старих писаца из западних и југозападних крајева као и у народним говорима јадранског приморја. Готово сви наслови поглавља у Папићевом рукопису дати су са конструкцијом *od* + *ġенитив*, односно у форми генитива с предлогом *od* уместо локатива с предлогом *o*: *od* дружбе душе грешникове по смарти (105, наслов), *не*љу се *ве*ле споменути од његовие опавина (104r), од *вет*варте трубљи и од *џете* коју *гриех* вини *туж*ному (37v), од *трет*ие трубљи и од *џете* коју *вини* *гриех* души... (23v), *сли*еди исти разлог: од *грубо*је *гриеха* (18v), од *друге* трубљи и од *грубо*је *гриеха* (16r), од *погар*де и *срамоте* велике коју *вини* *грешник*... (12r), од *пар*ве трубљи... (9v), од *немо*ји *на*последније и *смарти* *вовев*ие... (39v), од *рз*диељенија душе од Бога на вас од смарти (41v).

*Уйо*упреба *кон*струкција с *инфинитивом*. Конструкције с инфинитивом које се јављају у нашем супстандарду, одавно је познато, потичу из немачког и из италијанског („погачице за понети”, „то је за неверовати”). У италијанском, зависно од глагола који претходи, то може бити *рег* + *инфинитив*, *да* + *инфинитив* или *а* + *инфинитив*. У ту категорију спадају примери из Папићевог рукописа: и ово *ие* *дах* за *разруши*ти *гриех* (22r), *са*да *вели*: за *у*инити ово *д*јело *придру*жи се Бог (16v), „Ох, *Манда*лино *драга*, *Манда*лино *гору*ња, *коли*ко *могу* *твоје* *мо*лбе за *спа*хити *душе* *прид* твојџем *при*лиубкием *Иезусом* (4r).

Још сигурнији случај калка јесте његова употреба у конструкцији *чинити* + *инфинитив*, према италијанском каузативном *fare* (+ *инф.*) јер је то конструкција страна нашем језику, а врло раширена у италијанском, као и у другим језицима: за *винит* вас *б*жити од *проклето*га *гриеха* (15v) – per farvi fuggire dal peccato maledeto, *прие* *него*ли *вини* *да*ждити *свар*ху *њих* *ога*н са *сум*пором (21v) – primia di far piovere supre di esse il fuoco con lo zolfo, *када* *одлучи* *винити* *их* *проси*ести се (21v) – quando dedise di farli rovinare, за *винит* вас *о*братити се к *ваше*му *лиуб*кому *Иезусу* (6v) – per farvi convertire al vostro amato (dolce, caro) Gesu, *вазда* *ми* се *вини* *в*ути *тут*њети (79v).

Такође преноси буквално италијанске конструкције у: *душице*, *које* *си* *види*ела *о*дкупити... (4r) – le anime che vedesti (che hai viste) redimere..., а

¹ Еквиваленте у италијанском језику за примере преузете из Папићевог рукописа уступио нам је др Иван Клајн.

иа љу се вратити за рьет иедну ствар (20r) – e io tornero a dire una cosa (значаење је: а ја ћу поново рећи једну ствар). Да ие Исукарст дошао на свиет грешнике спасене увинити (6v) – che Gesu Cristo e venuto al mondo a fare salvi i peccatori.²

Доста је фреквентна употреба предлога за + *инфинитив*: ово сам рекао за узрок *казати* вам (17v), *изиће* надвор из куће, за *йоћи* исповидити се ништа не магне за *указати* марзност коју он, Бог, има (21v), сада промисли и процени махлано, грешниве, дах ако Отац *виенни* за *разрушити* грех, хотио ие (22r), за *даи* смарт греху хотио ие (22r), ако Отац *виенни* за *нейросити* греху (22v), Г(осподи)н наш Исукарст умро ие за *смарсити* свех грехе (22v), како да не би била задовољна мука кофу ие притарпио за *одкуити* вас (23r), Ох, колико ие страшна ова одсуда, братџо грешници за *винити* вас *бижати* (24r), од колико велика *лиекара* потребу имате за *оздравити* (25r), *слиеи* старац; Тобиа за *прољедати* што биџаше ослепио (25r), За *просветлити* вас, милостиви Иезус хотџе да *линегове* ови буду свезане... (27v), и за *риети* истину (29v), вас вазда века за *примити* вас добростиво (34r), *каконо* за *даи* ти здравџе (36r), и мрежу вражиу за *фахитати* душе (37v), али ово покаранџе Бог *сахралиуи*е за дан судњи, прем да ие од *прие* мнократ и допустио да разлика створение освете особите грехе *сварху* *лиекие* тужние грешника и грешница за *даи* страшну прилику осталием (53r), а сада свех стоие отворена за *примити* грешника (75r), ако *пишеш* за *сезити* *и*е и *винити* *и*е заблудити (99v).

Очит синтаксички италијанизам јесте и конструкција *будући* + *радни глаголски инфинитив*: *будући* их по тебе и по твоје светие молитвах *саставио* и *имао* (5r), *будући* рекао (5r), *будући* *израла* и *скакала* по вас дан (129v), *будући* се *уморила* (129v), *будући* *вуо* велике ствари (133r), *будући* му умарла мати (133v); *будући* са фра Леоном на планини (134r), *будући* у толикие поштениа (136r), *будући* усиловани (137v), *будући* блажени Иван у кипу свому (139v), *будући* у греху смартному (36v); *не будући* се исповидио (40r), *будући* га толико *увриедли* (40v), *будући* се *принемогли* (40v), *будући* здрав у памети (44v). У свим овим случајевима могао је Папић употребити глаголски прилог *прошли*. У наведеним примерима вредност партиципа *будући* је *везничка* са узрочним значењем. Као што смо већ у претходним поглављима констатовали, према Маретићу и тумачењу писаца *Рјечника ЈАЗУ*, ово је синтаксички италијанизам.³

Синтаксички калк према латинском језику налазимо у Папићевом рукопису у случају изражавања будућности помоћу модалног футура типа *имам* + *инфинитив*: у примерима: *ниџо* *ни*е истинитие, *ох* грешниве, *неголи* дах ти *имаш* *умриети* (39r), *Ти* *имаш* *умриети*, *ох*, грешниве, ти *имаш* *йукнуити*, *ох* грешница (39r), *Не* мислите ли истинито да *имаше* *умриети* (37v), *имаш* *доћи* (42r), *има* се *диелити* (42r), *имаш* *даи*и разлог

² Еквиваленте у италијанском језику за Папићеве примере уступио нам је др Иван Клајн.

³ Д. Габрић-Багарић, *Језик Ивана Бандулавића*, стр. 200.

(42v), *имаш видиеџи* (46v), *имаш се бошайџи* (47r). Овакве конструкције налазимо и код других фрањевачких писаца.⁴

У Папићевом рукопису пронашли смо и примере употребе партиципа као атрибута, што се сматра такође латинским утицајем. Осим тога, ту је и могућ утицај литературе у којој и на штокавском и на чакавском подручју налазимо писце који на сличан начин употребљавају партиципе.⁵ Партицип у атрибутој функцији био је одлика литерарног манира у целој противреформаторској литератури.⁶ Ево и потврда из Папићевог рукописа: *огањ паклени, жегуљи али нех свиетели, смардељ, гораљ (90r), онием огањем горуљнем, смардељнем, поганием и сумпоратием (90v), бити ње огањеви особити..., веља гораљни, смардељни и мувељни (91r). Отац га ње мои пољубити љубавџу горуљом (102r), да ие душа твоиа много смардеља и гардџиа (113r), страшно ие упасти у руке Бога живуиуџега (30r, 114v), када видиш коиу ствар грубу и смардељу (113r), да ие душа твоиа много смардеља и гардџиџа (113r).*

Наведени примери италијанског и латинског утицаја, као што смо већ констатовали, настали су директним превођењем италијанског текста препуног цитата на латинском језику. Како се Папић сналазио као преводилац показао је фра Игнације Гавран у свом чланку *Фра Павао Пајић као љреводилац*. Аутор се ту више држао односа италијанског изворника према Папићевом преводу неголи лингвистичких анализа. Ипак је успео да покаже тешкоће на које је Папић наилазио при превођењу. Папић сваки пут није успевао да нађе адекватну реч при превођењу, а понегде је себи допуштао и превелику слободу.⁸ Држећи се италијанског узора, Папић ословљава Исуса, Бога са *ви* или *они*: *они* (мисли на Исуса) су отац а ово ие маика свиех грешника и грешница (4r), о Иезусе... имаите милосардие, не гледаите (26v).⁹

⁴ Д. Габрић-Багарић наводи низ примера са овом конструкцијом у *Језику Ивана Бандулавића*, стр. 192.

⁵ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 195–200.

⁶ Д. Габрић-Багарић, нав. дело, стр. 197.

⁷ Игнације Гавран, *Фра Павао Пајић као љреводилац*, посебан отисак из: *Regiones paeninsulae Balcanicae et proximi orientis (Aspekte der Geschichte und Kultur Festschrift für Basilus S. Pandžić)*, 1988. *Fach Slavische Philologie der Universität Bamberg*, стр. 309–321.

⁸ И. Гавран, *Фра Павао Пајић као љреводилац*, стр. 314–321. Аутор наводи однос Салутијевог дела (на италијанском језику) према Папићевом преводу. На наведеним страницама наводи Папићев превод и свој предлог за побољшање текста превода. Аутор је уочио Папићеву неспособност да преведе конјунктив, слабо превођење везника.

⁹ И. Гавран, *Фра Павао Пајић као љреводилац*, стр. 317. Аутор је указао и на Папићев однос према босанским муслиманима. Наиме, у рукопису се на два места помињу Турци у духу оног времена, нетрпељиво и непријатељски. Папић је та места из Салутијевог изворника превео, мењајући израз Турчин у Шарацен (О. Шарацене виџи ти сада лаж твога закона), а Мухамеда не цитира већ наводи његово почетно слово, М (57v). – Виџи ти сада колико ие велик лажац, хиџиџац и opak твои хиџи светиц М (57v).

ШЕСТИ ДЕО

ЗАКЉУЧАК

Фрањевачки писци створили су културно наслеђе у оквирима два реалитета – заједнице босанских католика и провинције Босне Сребрне, и то на латинском и народном језику „који је био израз једнога специфичног пучког просвјетитељства и хуманизма”.¹ Доминантан књижевно-језички израз фрањевачке литературе био је на народном језику у времену од XVII до XIX в. У том временском периоду тај се израз уобличио у једну врсту идиома који је зависио од карактера фрањевачке литературе и од социо-политичких оквира у којима се развијао. Тај се израз остваривао у текстовима различитих жанрова, почев од религиозних стихова, летописа до популарне хришћанске филозофије. Нарочито долази до изражаја фактор *йраќѣичне йримене*, тј. пропагандни карактер литературе у којој је слушалац главно мерило њене употребне вредности. Тај фактор одредио је да језик фрањевачке литературе буде узет из народа.

Створен је одређени коине штокавског дијалекта западног типа икавске, јекавске-икавске варијанте, са спонтано развијеном унутрашњом језичком нормом која није била строга ни сасвим одређена, а у корелацији је са књижевно-језичким наслеђем црквенословенске писмености хрватске редакције, са страним инфилтрираним елементима у области лексике и синтаксе (латински и италијански језик), са низом језичких особина које можемо називати књижевно-језичким маниром.²

Павао Папић, нешто млађи савременик Матије Дивковића, родоначелника ове књижевности и књижевно-језичког израза, својим преводом са италијанског језика Салутијевог дела *Le sette trombe* (иако није штампано) свакако је утицао на формирање тога језичког израза. Одједи противреформације донели су у височки манастир св. Николе Салутијево дело које је Павао Папић, не баш у мирна времена, преводио, како је сам себи ставио у задатак на почетку књиге „у вист иезик словински”.

У сагледавању Папићевог књижевно-језичког израза релевантни спољашни, ванјезички фактори (социјалне, политичке, културне прилике) били су:

¹ М. Окука, *Пољед на књижевно-језичке изразе у Босни и Херцеговини у Вуково доба*, у: М. Окука, Љ. Станчић, *Књижевни језик у Босни и Херцеговини од Вука Караџића до краја аустроугарске владавине*, стр. 14.

² М. Окука, нав. дело, стр. 15.

а) место рођења – Сарајево (матерњи говор – сарајевски), промена средина за време службовања (Италија, Београд) и највећи део живота проводи у Високом (говор Високог значајан елеменат његовог израза);

б) школовање у Италији (анконска област) у време противреформације – одражава се на његов избор Салутијевог дела да га преведе на народни језик;

в) општа комуникација са фрањевачким центрима Босне Сребрене и ширег подручја на коме делују католици (Дубровник, Далмација) – која има за последицу коришћење литературе старије црквенословенске традиције код Хрвата, међусобна размена литературе којом су фрањевци располагали у то време;

г) Високо у коме се налази манастир св. Николе (још од XIV века) у XVII веку има претежно муслиманско становништво и знатно смањен број католика и православних. Ранији центар босанске државе (Врхбосне) и значајан трговачки центар од доласка Турака сасвим је променио своју културну физиономију. У XVII веку Високо није доминантни културни и трговачки центар, јер га потискује Сарајево, по важности. Велике епидемије куге и друге непогоде утичу на смањење броја католика у Високом, што се може сматрати отежавајућим околностима за рад фрањеваца.

С друге стране, стоји и унутрашње функционисање језика, његове супстанце и структуре времена XVII века области Папићевог матерњег (сарајевског говора) и височке средине (фонетске црте захватају сугласник *x* и ново јотовање и превирање падежних наставака). Обе групе наведених фактора делују у спрези, непрестано се преплићу, што је видљиво и у рукопису Папићевог превода. Оба места, како је у нашој дијалектологији утврђено, припадају подручју источнобосанских ијекавских шћакавских говора.

Сагледавајући народне језичке црте Папићевог рукописа, у најопштијем виду према критеријима које наводи др Павле Ивић у својој Дијалектологији,³ несумњиво је да су у њему заступљене црте босанских ијекавских шћакавских говора. Као структурне црте П. Ивић наводи следеће:

– (акцентске особине нећемо наводити јер у Папићевом рукопису нема материјала за такво сагледавање)

Ивић

- ијекавска замена јата,
- и > - ђе ије мијер је сјерота
- ф > п и чак *xв* > *џ* (пратар)
- вокално *л* > *уо*: жуоч

Папић

- ијекавска замена јата
- миер, сиерота
- *џ*, *xв* > *џ* (фала, фратар)
- вокално *л* > *у*; али *џуок*

³ П. Ивић, *Дијалектологија*, стр. 141.

– <i>шћ, жћ</i> (< <i>сѡј, скј, зѡј, зѡј</i>)	– графема <i>ѡ</i> скрива облике али примери <i>вѡце</i> (наводе на сумњу), <i>мождани</i>
– <i>ѡ > ј</i> : у неким местима у појединачним речима (<i>меја, слаји</i>)	– појединачне лексеме: <i>меја</i>
– <i>вребѡ, грѡб</i>	– <i>грѡб, јѡзбина</i>
– <i>неспроведено ново јѡтовање, али љѡшо, ређе и јѡ</i> (дојде)	– <i>неспроведено ново јѡтовање, јѡтују се л и н</i> : <i>љѡто, њѡки; ићи, дође</i>
– <i>некад ген. мн.: опѡнак</i>	<i>ген. мн. – а, ретко без наставка</i>

У општим цртама, дакле, Папић је уносио у рукопис особине матерњег говора. Суптилнија анализа, коју смо већ чинили у ранијим поглављима, показује да се у Папићевом рукопису налази знатно већи број народних црта који га везују и за Сарајево и за Високо. Известан број језичких црта поклапа се са сарајевским говором према опису Ђ. Шурмина:⁴ јат има јекавску замену (*ие*, у Папићевом рукопису), у инстр. једн., дат., лок. мн. и ген. мн. у заменичко-придевској промени наст. *-иѡм, -иѡ; љѡ-, њѡ-* ш њиме; *горјѡти*; предлог *прѡ > при*, и када је префикс *ѡѡки, ѡѡко* – које је у сарајевском говору одлика школованих људи; *иѡр-пастиѡр*; у дативу у Сарајеву је *дѡброме* али и *ѡму*, код Папића само *дѡброму*; глагол *моћи*; *мѡре, не мѡре*; глас *х* Папић чува, сарајевски католици делимично; у сарајевском говору долази до упрошћавања *ѡ* и *ѡѡ* – *гѡспѡски, жѡ(д)на* – код Папића тога нема; *ко, свако*; – код Папића *ѡѡко, свѡѡко*; *хѡ* даје *ф* и код Папића и у Сарајеву, *сѡј, скј* у Сарајеву код католика *шћ*).

За разлику од говора Високог, где данас живи већинско муслиманско становништво, Папић добро разликује африкатске парове *ч.ћ; ѡ.ѡ*. У осталим особинама – у погледу јата се поклапа са височким рефлексима изузев у облику заменице *ѡѡки* и *ѡѡко*; *ѡѡко* и *свѡѡко*; префикс *ѡре > ѡри* и код Папића; префикс *ѡри* у оба случаја; у заменичко-придевској промени – има и облика које налазимо код Папића ген. мн. – *ѡвије, наѡије*; дат. инстр. лок. мн. *младиѡм, ѡвиѡм*; само код Какња има *ѡѡки, ѡѡко*; у рад. гл. придеву (под акцентом) нема промена као код Папића: *знаѡ, казаѡ* (група – *иѡ* даје – *иѡѡр*); *ѡрѡб, седѡро* – као код Папића, *мѡре* као код Папића).

Из наведеног може се закључити да се Папић у погледу фонетских црта у највећој мери ослањао на народни говор. То смо већ констатовали и поредећи неке особине са истраживањима Д. Брозовића.⁵ Делимично се то односи и на морфолошке црте.

⁴ Ђ. Шурмин, *Особине данашњега сарајевског говора*, стр. 186.

⁵ Д. Брозовић, *О проблему ијекавско-шћакавског (источнобосанског) дијалекта*, стр. 202.

Известан број народних црта подлегао је особинама књижевно-језичког манира и налази се у језику других фрањевачких писаца. Те особине најбоље се виде у прегледу табела (поглавље о фонетици и морфологији). Од фонетских црта најчешће се под маниром подразумевају црте (које имају своју народну језичку подлогу): рефлeksi јата од *и* до *ш/је*; *је/ије* са типичним икавизмима књишког типа – дивица, бижати и сл. или екавизмима типа -целов; графема *џ* скрива шћакавизам; радни глаголски придев добро чува -*ао*; сугласник *х* се чува најчешће где и у народним говорима (иницијална позиција, стране речи уколико се не супституише), најчешће се губи на крају, у флексивним наставцима, имперфекту и аористу, погрешно се употребљава; палатализовани су облици: *висоци*, *дубоци*; неспроведено ново јотовање у глаголским именицама; млетачки изговор *с* и *з* као *ш* и *ж*; завршетак -*о* у ном. једн. код властитих именица типа *Барџуо*; велики број апстрактних глаголских именица од свршених глагола; лексеме преузете из италијанског и латинског језика.

У специфичне особине књижевног језика спада и већина особина обрађених у одељку о синтакси. Ту је доста јак утицај романске синтаксе (синтаксички калкови везани за конструкције са *инфинитивом*, *џарџициј*). Овај утицај је у Папићевом рукопису могао да се оствари: а) директно преко Салутијевог дела које је преводио; б) преузимањем из приморских говора (далматински писци); в) утицајем латинског и италијанског језика за време школовања у Италији. На Папићев језик у неким особинама – утицала је и старија дубровачка литература (поглавље о јату), као и у погледу неких ортографских решења (поглавље о ортографији).

· СЕ А И М

ТРУБЛАН ЗА ПРОВО

АНТИ ГРЕШНИКА НА ПЛОКСОРУ:

ИКОЛА ВОЛО КУРКЕНА, ИКОЛА НЕПРЕКУКА

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

ГРІ БАРШОЛУ СЛАУТНВУ:

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

ГРІ ПАВЛА ПАПИЋА ВУРОШАНИ

ИНИА

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

Уставом бр. 111. 11. 11. 11. 11. 11. 11. 11.

СВЪЩА ЛЕНЕ СЪМУ БРНАНУ

ПЕТН: БРНАРАНН: ГВВВРН:

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

АШТ ТНЕМ ГВВВРН

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

Наша свѣта - наша свѣта
наша свѣта - наша свѣта

К

К

П

К

М

Г

К

К

К

К

К

Н

Н

Handwritten signature or mark.

Н ...
Н ...
К ...
П ...
Т ...

THE LU: QAFWBIF: A8IIIH:

Т ...
Н ...
Д ...
П ...
Н ...
Ж ...

Првога савјетовања - савјетовања
 у свјетовима (савјетовања) - савјетовања
Од свјетовања свјетовања - савјетовања
 свјетовања свјетовања - савјетовања
Другог свјетовања - савјетовања
Ако свјетовања - савјетовања
Сва свјетовања - савјетовања
За свјетовања - савјетовања
На свјетовања - савјетовања

Ц АШТ:ШЕТ:ТНЕЛ:ГОВОРН:

Црква свјетовања - савјетовања
Крсто свјетовања - савјетовања
Врх свјетовања - савјетовања
На свјетовања - савјетовања
Од свјетовања - савјетовања

THEΛΩ: ΓΩΒΩΡΗ: ΑΥΘΗ:

Θηθηθη ηδωωθηδ -- ηδθηδην, αθηδην, ηδθηδην:

ηδθηδην (αθηδην) -- ηθηδην ηθηδην ηθηδην:

Ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Κθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Τθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Μθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Πθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Μθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ηθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

ΑΥΘΗ: ΓΩΒΩΡΗ: THEΛΩ:

Ωθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

Αθηδην ηθηδην -- ηθηδην ηθηδην:

H
G
H
K
H
K
H
K
H
K

Handwritten signature or mark

... .. -
 -
Н

АУШЕ:САГОВИРА:

Ш

Т

СВЕТИ:БАРНАН:ГЛВОРН:

... ..

Т

З

Н

У

М

Handwritten signature or mark

К ... (...) ...
К ... (...) ...
Н ... (...) ...
О ... (...) ...
Н ... (...) ...
Н ... (...) ...
П ... (...) ...
Н ... (...) ...
К ... (...) ...
Р ... (...) ...
Р ... (...) ...
С ... (...) ...
П ... (...) ...

[Redacted] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
П [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
Ж [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
Ж [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
В [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]

АУШ: ВНЕ: КНЕБ:

В [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
В [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]

АНЕВАН: АУШ: РОБОРЕ:

А [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
У [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]
 [unclear] [unclear] [unclear] [unclear] [unclear]

АУШ

АУША: ШПЕТ: КНЕБЪ: ВНО

С ...
П ...
В ...

СВЕТИ БАРНАИМЪ ВЪРН

С ...
Н ...

АНВАН АУШНТОВОРЕ

С ...
Щ ...
С ...
П ...

СВЕТИ БАРНАИМЪ ВЪРН:

Ш *Симон синъ Юды - иже зовоушася Кифа*
иже зовоушася Петромъ
 Д *иже зовоушася Павломъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Маттемеемъ
 Н *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 П *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 С *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
 П *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
 П *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
 У *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 К *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 К *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 К *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 К *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася
 Б *иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася*
иже зовоушася Иаковомъ - иже зовоушася

ЛИТЕРАТУРА

СПИСАК ЦИТИРАНЕ И КОНСУЛТОВАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

1. Алексић Р., *Језик Маџије Анџуна Релковића*. – Јужнословенски филолог, IX, Београд, 1930. године, стр. 197–272; и ЈФ, X, Београд, 1931, стр. 91–165.
2. Alilović I., *Bibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do godine 1918*. – Zagreb, 1986.
3. Barać D., *Uzroci nastanka i bitna obilježja franjevačkog reda i bosanske redodržave*. – Institut za izučavanje jugoslovenskih književnosti, Godišnjak II, Sarajevo, 1973, str. 15–23.
4. Vatinić M. Vj., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*. – Svezak I, Zagreb, 1881.
5. Белић А., *О значају западног штиокавског говора за историју српскохрватског језика*. – Јужнословенски филолог, XXIII, књ. 1–4, Београд, 1958, стр. 69–75.
6. Белић А., *Периодизација српскохрватског језика*. – Јужнословенски филолог, XXVIII, књ. 1–4, Београд, 1958, стр. 3–15.
7. Белић А., *О двојини у словенским језицима*. – СКА, Београд, 1932.
8. Белић А., *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1, Речи са деκлинацијом, Београд, 1962, св. 2, Речи са конјугацијом, Београд, 1962.
9. Белић А., *Основи историје српскохрватског језика, I Фонетика*. – Београд, 1969, стр. 3–169.
10. Белић А., *Српскохрватске гласовне групе -ји-, -јд, и прасловенско -кѝи-, -ѝи и -хѝи*. – Јужнословенски филолог, II, Београд, 1921.
11. Белић А., *Учешиће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских синоменика*. – Светосавски зборник I, Београд, 1936, стр. 210–276.
12. Berčić I., *Bukvar staroslovenskog jezika glagolskim pismeni*. – Prag, 1860.
13. Brabec I., M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II izd., Školska knjiga, Zagreb, 1954.
14. Brabec I., *Istraživanje govora u srednjoj Bosni*. – Ljetopis JAZU, knj. 64, Zagreb, 1960, стр. 343–347.
15. Brabec I., *Istraživanje govora stanovništva na lijevoj obali Bosne*. – Ljetopis JAZU, knj. 63, Zagreb, 1959, стр. 421–423.
16. Brozović D., *O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta*. – HDzb, knj. 2, Zagreb, 1966, стр. 119–209.

17. Brozović D., *Izvjешtaj o dijalektološkim istraživanjima u srednjoj Bosni*. – Ljetopis JAZU za god. 1958, knj. 65, Zagreb, 1961, стр. 334–351.
18. Brozović D., *Izvjешtaj o istraživanju govora u dolini rijeke Fojnice*. – Ljetopis JAZU, knj. 62, Zagreb, 1957, стр. 375–381.
19. Brozović D., *Dijalektološka istraživanja u Bosni*. – Ljetopis JAZU, knj. 64, Zagreb, стр. 347–352.
20. Brozović D., *Izvjешtaj o dijalektološkim istraživanjima u dolini rijeke Fojnice*. – Ljetopis JAZU, knj. 63, Zagreb, 1959, стр. 431–439.
21. Brozović D., *Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do Grge Martića*. – Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu, Sarajevo, 1973, knj. 2, стр. 35–53.
22. Brozović D., *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*. – Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb, 1978, стр. 36–39.
23. Brozović D., *O posredničkoj ulozi Matije Divkovića u razvoju civilizacijsko-jezične nadgradnje*. – Zbornik o Matiji Divkoviću, Sarajevo, 1982, стр. 41–47.
24. Brozović D., *Standardni jezik*. – Matica hrvatska, Zagreb, 1970, стр. 5–178.
25. Butorac J., *Katolička crkva u Slavoniji za vrijeme turskoga vladanja*, Zagreb, 1970.
26. Budmani P., *Dubrovački dijalekat, kako se sada govori*. – Rad JAZU 65, Zagreb, 1883, стр. 155–180.
27. Bogićević V., *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX v., do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini*. – Sarajevo 1975.
28. Vaillant A., *La langue de Dominko Zlatarić*, I, II, Paris, 1931.
29. Vince Zlatko, *Putovima hrvatskog književnog jezika*, Zagreb, 1978.
30. Vince Z., *Udio Slavonije i Dalmacije u oblikovanju hrvatskog književnog jezika*. – VII Međunarodni kongres slavista Varšava, Prilozi, Hrvatsko Filološko društvo, Zagreb, 1973, стр. 83–89.
31. Vončina J., *O kontinuitetu hrvatskog književnog jezika od 15. do 18. stoljeća*. – VII Međunarodni kongres slavista Varšava, Prilozi, Hrvatsko Filološko društvo, Zagreb, 1973, стр. 143–165.
32. Вукомановић С., *Језик Сѣишиана Марковца Марѣишића*. – Филолошки факултет у Београду, Монографије, књ. XXXIX, Београд, 1971.
33. Вукомановић С., *Извјештај о исѣишивању љовора Јајца и околине*. – Гласник, САНУ, књ. XII, св. 2, Београд, 1960, стр. 232–234.
34. Вукомановић С., *Гласови ч и џ у љовору катѣоличкоѣ сѣишановнишиѣа у Јајцу и околини*. – Зборник за језик и књижевност, књ. I, Титоград, 1972, стр. 19–27.
35. Вуковић Ј., *Босански и херцеговачки ијекавски љоворни шѣишѣови (у светлу рашчлањивања ијекавског наречја)*. – Посебан отисак Гласника земаљског музеја: Етнологија, Сарајево, 1963, стр. 17–28.
36. Vuković J., *Istorija srpskohrvatskog jezika*, I dio, Uvod i fonetika, Beograd 1974.

37. Вуковић Ј., *Говор Пиве и Дробњака*. – Јужнословенски филолог, књ. XVII, Београд, 1938–1939.
38. Vuković J., *Pravopisna pravila ijekavskih glasovnih oblika*. – „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1955, стр. 1–129.
39. Gabrić-Bagarić D., *Jezik Bartola Kašića*. – Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Posebna izdanja, 5, Sarajevo, 1984, стр. 1–238.
40. Gabrić-Bagarić D., *Institutiones linguae illyricae Bartola Kašića i težnje ka standardizaciji jezika*. – Književni jezik 1–2, Sarajevo, 1976.
41. Gabrić-Bagarić D., *Jezik Ivana Bandulavića*. – Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
42. Даничић Ђ., *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, у Биограду, 1874.
43. Дешић М., *Зајаднобосански ијекавски говори*. – СДЗб, XXI, Београд, 1976.
44. Вушовић Д., *Диалект Источне Херцеговине*. – СДЗб, књ. III, Београд-Земун, 1927.
45. Valjevac N., *Govor visočkih Muslimana*, (akcenat i fonetika). – ВН DZb, књ. IV, Sarajevo, 1983.
46. Georgijević K., *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u Sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. – Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
47. Gavran I., *Fra Bartolomej da Salutio: Sedam trubli za probuditi grešnika na pokoru*. – Грађа за повјест књижевности Хрватске, књ. 33, Zagreb, 1991, стр. 156–327.
48. Gavran I., *Fra Pavao Papić kao prevodilac*. – Poseban otisak iz: *Regiones Paeninsulae Balcanicae et proximi Orientis* (Aspekte der Geschichte und Kultur Festschrift für Basilius S. Panyić), Fach Slavische Philologie der Universität Bamberg, 1988, стр. 309–321.
49. Ђорђевић С. Ђ., *Матија Дивковић*. – Прилог историји српске књижевности, Глас СКА, св. 52, 1896, стр. 30–139, св. 53, 1898, стр. 1–136.
50. Ђорђић П., *Историја српске ћирилице*, Београд, 1987.
51. *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, „Miroslav Krleža”, 2, Zagreb, 1982.
52. *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, „Miroslav Krleža”, Zagreb, 3, 1958.
53. Đurović R., *Prelazni govori južne Bosne i visoke Hercegovine*, SDZb, XXXVIII, Београд, 1992.
54. Зборник радова о Матији Дивковићу, Институт за језик и књижевност у Сарајеву. Одјелење за књижевност, Сарајево, 1982.
55. Zima L., *Njekoje, većinom sintaksičke razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine*, Zagreb, 1887.
56. Zirdum A., *Bosna Srebrena u vrijeme Matije Divkovića (1563–1631)*. – Зборник радова о Матији Дивковићу, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одјелење за књижевност, Сарајево, 1982, стр. 285–296, са картом.

57. Игњатовић Д., *Језик шћамјаних дела Јеролима Филијовића, фрањевачког писца 18. века.* – Београд, 1974.
58. Ивић П., *Дијалектолозија српскохрватског језика (Увод и шћокавско наречје).* – Матица Српска, II изд., Суботица, 1985.
59. Ivić P., *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Istorija jezika.* – Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, JLZ „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1988, стр. 5–54.
60. Jahić Dž., *Ijekavskoštokavski govori istočne i jugoistočne Bosne,* (рукопис тезе).
61. Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci (fototipско издање),* I, II. – Svjetlost, Sarajevo, 1990.
62. Jelenić J., *Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebrene,* Zagreb, 1925.
63. Jelenić J., *Problem dolaska franjevaca u Bosnu,* Split 1926.
64. Јовићевић Р., *Грчке јозајмице на η у сћарословенском језику.* – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1981–1982, књ. XLVII и XLVIII, посебан отисак, 1984, 43–56.
65. Jurišić K., *Katolička crkva u Biokavsko-neretvanskom području u doba turske vladavine,* Zagreb, 1972.
66. Kašić Z., *Govor Konavala.* – Srpski dijalektološki zbornik XLI, SANU i Institut za srpski jezik, Beograd, 1995.
67. Karamatić M., *Uloga franjevaca u povijesti bosanskohercegovačkog zdravstva.* – Croatica christiana periodica, 8, 1984, стр. 61–74.
68. Колман О., М. Решетар, *Дјела Марина Држића,* II изд. (са двије табле). – Стари писци хрватски, Загреб, 1930, Критика, ЈФ XI, Београд, 1931, стр. 241–273.
69. Коштиал И., *Ејимолошке сћинице.* – Јужнословенски филолог, књ. IV, Београд, 1924, стр. 95–97.
70. Kovačić A., *Bibliografija franjevaca Bosne Srebrene, Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture.* – Svjetlost Sarajevo, Narodna i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Franjevački provincijalat Bosne Srebrene, Sarajevo, 1991, стр. 473.
71. Kukuljević-Sancinski I., *Bibliografija Hrvatska,* I dio, Tiskane knjige, Zagreb, 1860.
72. Kreševljaković H., *Visoko,* Sarajevo, 1934.
73. Kreševljaković H., *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni,* Sarajevo 1912.
74. Карский Е. Ф., *Славянская кириловская палеография,* Ленинград, 1928.
75. Kuna H., *Jezik bosanske franjevačke književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira.* – Zbornik za filologiju i lingvistiku, XIV/1, Novi Sad, 1971, стр. 33–53.
76. Kuna H., *Udio franjevačke književnosti XVIII vijeka u stvaranju literarnog jezika zapadnog srpskohrvatskog područja.* – Književni jezik, 1–2, Sarajevo, 1972.
77. Kuna H., *Talijansko-latinski uticaj u jeziku bosanskohercegovačkih franjevaca XVII i XVIII veka.* – Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd, 1977, стр. 373–387.

78. Kuna H., *Jezik „Bosanskog prijatelja”, prvog bosanskohercegovačkog časopisa*. – Svjetlost, Sarajevo, 1983.
79. Kuna H., *Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića*. – Naučno društvo NR BiH, Građa, Sarajevo, 1961, стр. 125–177.
80. Kuna H., *Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII v.* – Djela XXVII, ANU BiH, Sarajevo, 1967.
81. Kuna H., *Iz leksike Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII v.* – Poseban otisak, Naučno društvo SR BiH, Radovi, XXIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8, Sarajevo, 1964, стр. 107–137.
82. Kuna H., *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo.
83. Kuna H., *Grafijsko-ortografski uzusi iliraca i književna franjevačka tradicija u „Bosanskom prijatelju”* у: M. Okuka, Lj. Stančić, *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač – München, 1991, стр. 27–39.
84. Kuna H., *Lingvistička problematika Divkovićevog književnog stvaralaštva*. – Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Sarajevo, 1982, стр. 25–39.
85. Kuna H., *Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije*. – Jezik, Hrvatsko filološko društvo, 5, Зарпеб, 1962/1963, стр. 149–153.
86. Kuna H., D. Prohaska, *Das Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina (prikaz i ocjena s osobitim osvrtom na srednjovjekovnu bosansku književnost)*. – ANU BiH, Posebna izdanja XXXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 5, стр. 9–25.
87. Klaić Vj., *Povijest Bosne, fototipsko izdanje*, 1882, Sarajevo, 1990.
88. Kombol M., *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb, 1945.
89. Mandić D., *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968.
90. Mazalić Đ., *Visoki – bosanski grad srednjeg vijeka*. – GZM u Sarajevu, Arheologija, NS, IX, Sarajevo, 1954, стр. 227–253.
91. Malić D., *Počeci hrvatskog književnog jezika*. – VII Međunarodni kongres slavista u Varšavi, Prilozi, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1973, стр. 83–89.
92. Matković J., *Bibliografija bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 1896.
93. Maretić T., *Jezik slavonskijeh pisaca XVIII, Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj*. – Rad JAZU, 180, Zagreb, 1910.
94. Maretić T., *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka, Drugi prilog istoričkoj gramatici našega jezika*, Rad JAZU, knj. 209, Zagreb, 1915/1916.
95. Maretić T., *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika (za štampu priredili M. Hraste i P. Rogić)*. – Matica hrvatska, 1963, Zagreb.
96. Mladenović A., *Jezik Petra Hektorovića*, Novi Sad, 1968.
97. Младеновић А., *Фонејске и морфолошке особине Марулићевог језика*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II, Нови Сад, 1957.

98. Mladenović A., *O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina*. – Poseban otisak, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1961.
99. Mladenović A., *O nekim osobinama jezika Petra Zoranića i drugih dalmatinskih čakavskih pisaca*. – Poseban otisak iz Zadarske revije br. 5, Zadar, 1969, стр. 495–500.
100. Младеновић А., *Прилоз ипроучавању наше ћирилице*, Књижевност и језик 3, Београд, 1965, стр. 53–66.
101. Могуш М., *Odnos iliraca prema kontinuitetu hrvatskog književnog jezika*. – VII Међународни конгрес слаvista у Варшави, Прилози, Загреб, 1973, стр. 99–103.
102. Недељковић Б. М., *О „босанчици“*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1955, књ. XI, св. 3–4, стр. 271–284.
103. Marković Sv., *Jezik Ivana Ančića*. – SANU; Srpski dijalektološki zbornik, XIII, Beograd, 1958.
104. Марковић С., *Међусобни положај злазолских и заменичких енклиитика у језику Ивана Анчића*. – Зборник за филологију и лингвистику, IV/V, Нови Сад, 1961/62.
105. Okuka M., *Govor Rame*. (Uvod. Fonološke i morfološke osobine), Svjetlost, Sarajevo, 1983.
106. Okuka M., Lj. Stančić, *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. – Slavica Verlag dr Anton Kovač – München, 1991.
107. Orlandini Roberto, *Kratka i duga množina u djelima A. Kačića-Miošića*, Filologija, JAZU i Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1962, knj. 3 (109–120).
108. Pavešić S., *Jezik Stjepana Matijevića*. – Rasprave Instituta za jezik, I, Zagreb, 1968, стр. 371–484.
109. Pavešić S., *Izveštaj o proučavanju govora u selu Očeviji i Vijaci u Bosni*. – Ljetopis JAZU, knj. 61, Zagreb, 1963.
110. Петровић Д., *Говор Баније и Кордуна*. – Нови Сад – Загреб, 1978.
111. Peco A., *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*. – ВН DZb, knj. I, Sarajevo, 1975.
112. Peco A., *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne (II dio: akcenat, oblici, tekstovi)*. – ВН DZb, knj. III, Sarajevo, 1982.
113. Пецо А., *Из деклинационе проблематике босанско-херцеговачких зговора (оаитив, инструментал, локаитив множине)*. – ЈФ, I, Београд, 1994, стр. 51–97.
114. Пецо А., *Из деклинационе проблематике босанско-херцеговачких зговора*. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 36/2, Нови Сад, 1993, стр. 207–231.
115. Пецо А., *Преглед српскохрватских дијалекаита*, Научна књига, Београд, 1978.
116. Peco A., *Jezički izraz aljamijado književnosti i Vukov princip „piši kao što govoriš“*, u: Miloš Okuka, Ljiljana Stančić, *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od*

- Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine, München, 1991, стр. 19–27.
117. Пецо А., *Говор источне Херцеговине*. – СДЗБ, XIV, Београд, 1964.
118. Ресо А., *Ikavskoštokavski govori zapadne Hercegovine*. – ANU BiH, Djela, knj. LXI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo, 1986.
119. Ресо А., *Govor Podveležja*. – ВН ДЗб, knj. IV, Sarajevo, 1983.
120. Павловић М., *О сѣановнишииѣу и ѓовору Јајца и околине*. – СДЗБ, III, Београд-Земун, 1927, стр. 97–115.
121. Prohaska D., *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina*, Zagreb, 1911.
122. Radonić J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950. (Posebna izdanja SANU CLV. Odeljenje društvenih nauka, Novi Sad, knj. 3).
123. Решетар М., *Икавско-ијекавски ѓовор М. Раднића*. – Јужнословенски филолог, V, Београд, 1925/26. године, стр. 46–52.
124. Решетар М., *Посиловићев икавско-ијекавски ѓовор*. – Јужнословенски филолог, VIII, Београд, 1928/29, стр. 83–87.
125. Rešetar M., *Der Štokavische dialekt*. – Kaiserliche Akademie der Wissenschaft, Wien, 1907, 1–319 (са 2 карте).
126. Rešetar M., *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*. – Archiv für slavische Philologie, XIII, 1891, Berlin.
127. Rešetar M., *Jezik pjesama Ranjinina zbornika*. – Rad JAZU, knj. 255, Zagreb, 1936.
128. Rešetar M., *Jezik Marina Držića*. – Rad, JAZU, knj. 248, стр. 99–238.
129. Rešetar M., *Glavne osobine Gundulićeva jezika*. – Rad JAZU, knj. 272, Zagreb, 1942, стр. 1–66.
130. Решетар М., *Бернардинови лекционари и његови дубровачки ирејисци*, Београд, 1933.
131. Rešetar M., *Primorski lekcioniari XV vijeka*. – Rad, JAZU, 134, Zagreb, 1899; Rad JAZU, књ. 136, Загреб, 1898.
132. Решетар М., *Дубровачки зборник од 1520*. – СКА, 1933.
133. Решетар М., *Најстарија дубровачка ироза*. – САНУ, Посебна издања, књ. СХСII, Одељење литературе и језика, књ. 4, Београд, 1952.
134. Решетар М., *Најстарији дубровачки ѓовор*. – Глас, САНУ, ССI, Одељење литературе и језика, НС, м 1, Београд, 1951.
135. Rizvić M., *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1985.
136. Rizvić M., *Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarnе književnosti*. – Godišnjak Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, knj. 5, Sarajevo, 1976, стр. 217–264.
137. Stančić Lj., *Nominacija grafija u BiH u vrijeme austrougarske uprave*. – u M. Okuka, Lj. Stančić, *Književni jezik u BiH od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag Kovač – München, 1991, стр. 120–133.
138. Sadnik L., R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten*, 1955, Gravenhage.

139. Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. – JAZU, Zagreb, 1972.
140. Стевановић М., *Источнохерцеговачки дијалекти*. – ЈФ, 5, Београд, 1935.
141. Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик II*, Научна књига, Београд, 1974.
142. Tentor M., *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb, 1932.
143. Truhelka C., *Bosančica*, GZM, Sarajevo, 1889.
144. Fancev F., *Nekoliko priloga za stariju hrvatsku književnost*, Грађа за повјест књижевности Хрватске, књ. VIII, JAZU, Zagreb, 1–62.
145. Fermeždin E., *Acta Bosnae*, Zagreb 1892.
146. Филиповић М. С., *Височка нахија*, Српски етнографски зборник, књ. 43, 1928, Насеља и порекло становништва, 191–649.
147. Halilović S., *Govorni tipovi u međurečju Neretve i Rijeke Dubrovačke*. – BHDZb, књ. VII, Sarajevo, 1996.
148. Horvat K., *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*. – Glasnik zemaljskog muzeja, XXI, Sarajevo, 1909, стр. 68–75.
149. Храсте М., *Значај зајадног шиокавског говора за историју и дијалектологију српскохрватског језика (кореперат)* ЈФ, XXIII, књ. 1–4, Београд, стр. 77–81.
150. Чигоја Б., *О неким лексемама у језику Павла Пајића*. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 22/2, Београд, 1992, стр. 175–184.
151. Чигоја Б., *Босанчица*. – Лексикон српског средњег века, Београд, 1999, стр. 56–59.
152. Čremošnik G., *Srpska diplomatska minuskula*. – Slovo, 13, Zagreb, 1963.
153. Šurmin Đ., *Osobine današnjega sarajevskog govora*. – Rad, JAZU, књ. 121, Zagreb, 1895, стр. 186–209.